

TSHEKATSHEKO YA MOLEBOPUO-LOAGO MO LENYALONG, BONGAKENG, KGOTLENG, BOGWERENG
LE BOJALENG MO LEHURUTSHE.

KA

KGOBEREGO CCLLEN MERAPE

Tiro e, e neelwa go kgotsofatsa ditlhokego tsa dithuto tsa boMesetere:-

"MASTERS DEGREE"

Mo Lefapheng la maleme/dipuo tsa Bantsho

mo

UNIVERSITY OF POTCHEFSTROOM FOR CHRISTIAN HIGHER EDUCATION

Mokaedi: Dr. G.J.G. Vermeulen

POTCHEFSTROOM

1993

DITEBOGO

Lantlha ke rata go leboga Ramasedi mong wa thata yotlhe, ena yo o nneileng maatla, thata le botlhale jwa go mekamekana le tiro e, go tswa tshimologong go ya kwa bokhutlong. Ke ka kutlwelobotlhoko ya gagwe le lorato gore ke bo ke kgonne go lepalepana le mathata otlhe a ke nneileng le ona mo tirong e.

Ke rata gape go leboga bakaedi le bathusi ba me mo tirong e, e leng Prof. Swanepoel le Dr. Vermeulen, ba ba ntsamaisitseng tshipidi go tloga ka ngwaga wa 1990 fa ke simolola tiro e, go fitlha jaanong. Ke ka bo ke sa kgona tse dintsi fa e ne se ka maele a ke neng ke a bona go tswa mo go bona le go ntlhaba botlhale.

Ke tla bo ke iphosetsa fa ke ka lebala Morekotoro wa Kholetshe ya Lehurutshe, rre Siegfried Hlongwa mo ditebogong tsa me. Rre yo, e ne e le rara, e le morotloetsi wa me wa ka metlha mo tirong e.

Ke lebisa ditebogo tsa me gape go ditsala le badiri-ka-nna ba re neng re wa re tsoga mmogo mo tseleng e e thata, jaaka Richard Letsholo, Mavis Mhlana, Ms Maphosa, Mrs K.E. Nkgothwe, Solly Mokoena le ba bangwe. Ke leboga thata borre Kabelo Khutsoane, Sebego Tau, Piet Seleka, Segaloe Sethibe le bomme Kebuile Khutsoane le Mmatsagae Khutsoane. Ke ka thuso le bopelotelele jwa bona gore ke bo ke kgonne go rwala kgetse e, ya letswai e. Ke leboga le baithuti ba Lehurutshe College ba ke neng ke ba ruta.

Ke leboga thata tsala ya me e leng Robert Thale, e e nthusitseng ka go tlanya tiro e, le botlhe ba ba nneileng le seabe mo go nkgontsheng tiro e.

Kwa bofelong maritsa ke a neela ngwetsi ya gaetsho yo o rraMerafe e leng ena mmaagwe banake, go nkema nokeng bosigo le motshegare, go nkgothatsa nako le nako, go tlhaloganya go tshetha tsela ya Potchefstroom ga me le

go mo tlhokela nako ga me mo dipakeng tse dingwe ke nwetse mo dibukeng.

Ke leboga le bana ba me go nthusa go diga tlou e e neng e ba tlhokisa lorato
lwa pelo ya me. Le nna ke a iteboga e le ruri. Bagaetsho, kgetse ya tsie,
e kgonwa ke go tshwaraganelwa.

Mokwadi.

DITENG

DITSEBE

KGAOLO YA NTLHA I

1.1 Matseno	1
1.2 Tlhagiso ya Bothata jwa Tshekatsheko	2
1.3 Maikaelelo	2
1.4 Mokgwa wa Tshekatsheko	4
1.5 Sedika sa Lehurutshe le baagi ba sona	4
1.5.1 Tikologo	4
1.5.2 Bogolo jwa Sedika	5
1.5.3 Maemo a pula	6
1.5.4 Baagi ba Lehurutshe	6
1.5.5 Tlholego ya Bahurutshe	8
1.5.6 Tlholego ya leina Bahurutshe le Seano sa bona	10
1.6 Merafe ya Lehurutshe	11
1.6.1 Bahurutshe Boo-Manyana	11
1.6.2 Bahurutshe ba ga Suping	12
1.6.3 Bahurutshe ba ga Gopane	13
1.6.3.1 Dikgosi tsa Bahurutshe ba ga Gopane	14
1.6.4 Bahurutshe ba ga Lentswe	15
1.6.4.1 Dikgosi tsa Bahurutshe ba ga Lentswe	16
1.6.5 Bahurutshe ba ga Moilwa	17
1.6.5.1 Kgosi Abraham Grant Ramotshere Pogiso Moilwa	17

1.6.5.2 Kgosi Keobusitse Israel Seruthwe Moilwa	18
1.6.5.3 Kgosi John Lekoloane Sebogodi	19
1.6.5.4 Kgosi Kgosietsile Christoph Piet Moilwa	20
1.6.6 Bahurutshe boo-Mokgatlha	20
1.7 Botlhokwa jwa puo mo setšhabeng	21
1.7.1 Popego le mafaratlhatlha a puo ya Setswana	24
1.7.1.1 Popego	24
1.7.1.2 Mafaratlhatlha a puo ya Setswana	26
1.7.1.3 Mopeleto le Mkwalo wa Setswana	27
KGAOLO YA BOBEDI 2	
2.1 Kamano ya Puo le Setso	31
2.1.1 Setso ke eng? <i>Culture</i>	31
2.2 Botlhokwa jwa Setso mo setšhabeng	32
2.3 Tlhotlheletso ya Setso mo puong	34
2.3.1 Mengwe ya Meila	36
2.3.2 Diane le maele	37
2.3.3 Dikapuo	38
2.3.3.1 Phefofatso	38
2.3.3.2 Tshwantshiso	39
2.3.3.3 Tshwantshanyo	39
2.3.3.4 Mothofatso	40
2.3.3.5 Pheteletso	40
2.3.3.6 Kaediso	40
2.3.4 Dinaane le dithamalakwane	41
2.3.4.1 Dikao tsa dinaane	41
2.3.4.2 Dikao tsa dithamalakwane	42

2.4	Tlhotlheletsano ya Puo le Loago	43
2.4.1	Loago le tikologo	43
2.4.2	Thuto kgotsa tiro e e dirwang	46
2.4.3	Maemo a motho mo setshabeng	46
2.4.4	Tumelo (Belief or Religion)	46
2.4.5	Bong (Sex)	47
2.4.6	Maemo a kgolo	48
2.5	Dintlha tsa setso	49
2.5.1	Bongaka jwa Setswana	50
2.5.1.1	Didiriswa tsa jona	51
2.5.2	Lenyalo la Setswana	52
2.5.3	Bogwera le Bojale	53
2.5.4	Kgotla ya Setswana	54
	KGAOLO YA BORARO 3	56
3.1	Lenyalo la Setswana	56
3.1.1	Peelelo kgotsa go tlhoma letlhokwa, puo le bokao jwa yona	57
3.1.2	Patlo, tiriso ya puo le bokao jwa yona	62
3.1.2.1	Batho ba ba batlang	63
3.1.2.2	Puo ya patlo	64
3.1.2.3	Thulaganyo ya patlo le tiriso ya puo	66
3.1.3	Bogadi, tiriso le bokao jwa puo	75
3.1.4	Moletlo wa lenyalo le go laya	82
	KGAOLO YA BONE 4	
4.	Bongaka jwa Setswana	87
4.1	Tlhaloso ya jona	87
4.2	Mosola wa bongaka jwa Setswana	91

4.3	Dipheko tsa bongaka jwa Setswana	91
4.4	Ditaola tsa bongaka jwa Setswana	95
4.4.1	Palo ya ditaola tsa ngaka ya Motswana	96
4.4.2	Maina a ditaola	98
4.4.2.1	Moremogolo	98
4.4.2.2	Kgadi	98
4.4.2.3	Jaro	98
4.4.2.4	Kgatsane	98
4.4.3	Mawa le ditlhaloso tsa ona	99

KGAOLO YA BOTLHANO 5

5.	Bogwera le Bojale jwa Setswana	121
5.1	Matseno	121
5.2	Bogwera jwa Setswana	122
5.2.1	Go bolola ga bogwera	122
5.2.2	Dithuto tsa bogwera	125
5.2.3	Meila ya bogwera jwa Setswana	128
5.3	Bojale jwa Setswana	131
5.3.1	Go bolola ga bojale	131
5.3.2	Dithuto kgotsa ditiro tsa kwa bojale	133
5.3.3	Meila ya bojale jwa Setswana	133

KGAOLO YA BORATARO 6

6.	Kgotla ya Setswana	136
6.1	Thanolo ya ngwao	136
6.2	Ngwao jaaka motheo wa tswelelopele	136
6.3	Popo ya kgotla ya Setswana	138
6.3.1	Popo ya kgotla ya Setswana	138

6.3.2 Kgosi le lekgotla la gagwe	142
6.3.2.1 Ditiro tsa kgosi	142
6.3.2.2 Lekgotla la kgosi le a mangwe	144
6.3.2.3 Ditsheko	146
A. Tsheko ya kgaogano	148
B. Tsheko ya dintho	150
C. Tsheko ya petelelo	150

KGAOLO YA BOSUPA 7

7.1 Ditemogo	152
7.1.1 Tiriso ya puo mo lenyalong - patlo	153
7.1.2 Tiriso ya puo mo bongakeng	158
7.1.3 Tiriso ya puo mo bogwereng le bojaleng	163
7.1.4 Tiriso ya puo mo kgotleng ya Setswana	163
7.2 Bokhutlo	165
8. Summary	168
8.1 The aim	168
8.2 The method of research	170
8.3 Conclusion	170
BIBILIOKERAFI	172

1.1 Matseno

Maitlhomō ka tironyana e, ke go lemosa Batswana le lefatshe ka kakaretso botlhokwa, mosola le karolo e puo e e tshamekang mo setsong le setšha beng. Puo ya setšhaba sengwe le sengwe ke letshwao le ponagalo e kgolo ya sona le setso sa sona. Ke lekuka kgotsa sedibelo se segolo sa setso sa setšhaba. Ka bokhutshwane re ka re puo ke setso mme setso ke setšhaba. Boraro jo, ga go jaaka bo ka kgaoganngwa, ke diyathoteng di bapile. Ga se fela sediriswa sa go romela le go gorosa molaetsa, e ka dirisiwa le go tsweletsa botsalano fa gare ga batho. E kgona go tlhalosa le go bolela dilo di le dintsi ka mmui le mmuisiwa.

Maleba le tshekatsheko e, go ikaelelwa go supa mefamafama e puo e ka e tsayang mo tirisong ya khupamarama ya dintlha dingwe tsa setso. Go raya gore fa go tshwaraganwe le morero o o rileng mo mokgapheng mongwe wa setso, go na le dikgeleke tse di dirisang puo go tsamaelana le morero oo e le go o naya seriti le go fotlega go wela mo ditsebeng tsa boesemang. Go jesa monate go tlhaloganya gore nka-di-latlha o itsheba jang le marapo-a-tse-di-suleng, puo ya borre kwa kgotla e molemo ofe, tsamaiso ya lenyalo la setso e atisa tiriso efe ya puo le gore sekolo sa setso se dirisa mofuta ofe wa puo. Ka go rialo go lejwa puo jaaka e dirisiwa mo setsong. Puo e kaya boemo jwa motho mabapi le thuto, tiro e o e dirang, tumelo, bong, kemo ya gago mo setšhabeng tikologo e o nnang mo go yona. Loago kgotsa tikologo e na le tlhotlheletso e kgolo mo puong, ke ka moo re nang le diteme (dialects) tse di farologaneng mo Setswaneng. Puo ya rona e laolwa gape ke gore re e bua le mang, kae, mo mabakeng afe, mo lenyalong, bogwereng, kgotleng kana mo bongakeng.

Go tlhopilwe sedika sa Lehurutshe go dira tshekatsheko ya puo mo din-

ntlheng tse di fa godimo gonne e le sedika sa puobogareng e bile se bapile le naga ya Botswana kwa go sa ntseng go buiwa Setswana se se tlhololo se se sa pekanngwang. Ke nngwe ya didika tse dikgolo tsa Bophuthatswana.

1.2 Tlhagiso ya bothata jwa tshekatsheko

Setswana jaaka dipuo tse dingwe, se mafaratlhatlha fela jaaka dithapo tsa leselo. Ke puo e e tletseng, e e nonneng e bile e kgontsha beng ba yona go tlhagisa le go tlhalosa dikakanyo tsa bona ka botlalo mme fela ga ba se bue le go se dirisa ka go tshwana. Mathata a, a tlholwa ke diteme (dialects) tse di farologaneng mo Setswaneng, tse di tlholwang ke metse kgotsa didika tse lefatshe la Batswana le kgaogantsweng ka tsona. Mo dipakeng tse dintsi o fitlhela batho ba motse kgotsa sedika se le sengwe ba bua e bile ba dirisa puo ka go farologana. Lehurutshe ke nngwe ya didika tse mo go tsona go buiwang Setswana se se tsewang jaaka sa bogareng mo Bophuthatswana. Go lebilwe tlhaloso e e fa godimo e, go tlilwe go lekwa go rarabolola le go araba dipotso tse di tlholwang ke mathata a. Motho a ka botsa dipotso tse di farologaneng jaaka: Setswana e le leleme la ga mme se dirisiwa jang? Loago lo tlhotlheletsa puo jang? Ke eng se se tlisang pharologano mo puong le mo tirisong ya yona? Ke ka ntlha ya eng go tlhopilwe dintlha tse tsa tshekatsheko? Setlhogo se, se mosola jang mo setšhabeng?

Tse ke dingwe tsa dipotso tse go tlilweng go lekwa go di araba. Ke marara a go tlilweng go lekwa go a rarabolola mo dintlheng tse di kailweng fa godimo.

1.3 Maikaelelo

Maikaelelomagolo a tshekatsheko e, ke go upolola le go bontsha mabaka a a dirang gore puo e buiwe e bo e dirisiwe ka go farologana mo mabakeng a a farologaneng. Puo e tliile go sekasekwa mo dintlheng tse di latelang

tša setšo mo Lehurutshe; Bongaka, Lenyalo, Kgotla, Bogwera le Bojale. Tshekatsheko e tshwanetse go tlhagisa bokao (meaning) jwa puo e, mo ntlheng nngwe le nngwe. Ke gore maikutlo a mmui jaaka lorato, tlotlo, boingotlo, boitumelo, kutlobotlhoko le se tota e se rayang. Re tshwanetse go itse gore tota tikologo e tlhotlheletsa puo jang le gore puo e e dirisiwang mo dintlheng tse ke efe e bile ke ya mofuta ofe.

Maikaelelo a mangwe a tshekatsheko ke go bontsha gore maemo a batho le ditumelo (religion) tša bona di tlhotlheletsa puo jang. Tshekatsheko e tshwanetse go tlhagisa puo e e kgethegile, e e masisi e e dirisiwang mo mererong ya setšo e e farologaneng. E tshwanetse go re bontsha gore go tawang fa go twe puo ke ponagalo e kgolo ya loago le setšo, "Language is both social and cultural phenomenon". Kana ga twe tsela ya motho ke molomo. Mmadi kgotsa moithuti mongwe le mongwe yo o tlang nnang le tshono ya go buisa tiro e o tla itse diteme (dialects) tša Setswana le gore di tlholwa ke eng. O tla lemoga ka moo puo e golaganeng le loago ka teng le ka moo puo e tlhotlheletsang le loago ka teng. Mmadi o tla lemoga ka moo batho ba buang le go dirisa puo ka mekgwa e e farologaneng ka teng, go ya ka ditiro tse ba di dirang, maemo a bona mo loagong, ditumelo tša bona, mafelo a ba nnang mo go ona le bong jwa bona.

Moithuti kana mmadi o tla lemoga bokao jwa puo fa e buiwa kgotsa e dirisiwa ka mekgwa o o rileng, mo lefelong le le rileng, mo mabakeng, ka maikutlo a a rileng. Bokao jwa yona bo fetofetoga go ya le mabaka a e dirisiwang ka fa tlase ga ona.

Mmadi o tla lemoga botswerere, bokgabale, maatlametlo le boitseanape jwa Motswana mo puong ya gaabo. O tla ithuta tiriso ya puo e e bofitlha, molodi wa puo, bokao le botlhale jo bo fitlhegileng mo puong.

1.4 Mokgwa wa tshekatsheko

Fela jaaka setlhogo se bua ka tshekatsheko ya molebopuo-loago mo kgaolong ya Lehurutshe, tshekatsheko e, e tlile go dirwa mo kgaolong ya Lehurutshe, metse le metsana ya yona. Go tlile go reetswa puo le mokgwa o batho ba kgaolo e, ba e dirisang ka ona, bokao jwa yona le kamano ya puo le batho ba.

Mekgwa wa go botsa batho dipotso kgotsa go tsaya dikgang le bona o tlile go dirisiwa. Go tlile go dirisiwa gape mokgwa wa go dirisa papetlana ya dipotso (questionnaire).

Mekgwa e, e tlile go dirisiwa mo go mongwe le mongwe yo e leng Motswana, e le moagi wa kgaolo ya Lehurutshe, a le monnye, mogolo, e le morutegi, ngaka ya setso, monnamogolo wa lekgotla, mohumi kgotsa mohumanegi, morutwana, mme kgotsa rre yo o tswang bojale kgotsa bogwera le batho ka go farologana go ya ka tiro e ba e dirang, motse o ba nnang mo go ona, jalo le jalo.

Maikaelelo e tla bo e le go bona puo jaaka e buiwa e bile e dirisiwa ke batho ba ba farologaneng go ya ka ditiro tse ba di dirang, maemo a bona mo setšhabeng le dikologo e ba nnang mo go yona.

1.5 Sedika sa Lehurutshe le baagi ba sona

1.5.1 Tikologo

Sedika sa Lehurutshe ke sengwe sa didika tse di lesomepedi tsa nagalegae ya Bophuthatswana. Se fitlhelwa mo bophirimeng jo bo kgakala jwa porofinsi (province) ya Teranefala e dikarolo dingwe tsa yona di wetseng mo nagalegaeng ya Bophuthatswana, go akaretsa le sona sedika sa Lehurutshe.

Sedika se, se potologilwe ke lefatshe la Botswana ka fa bophirima le bokone mme se kgaoganngwa le Botswana ke melelwane e e itiretsweng ke motho fela. Go bapa le go kgaoganngwa ke melelwane ga sedika se, le lefatshe la Botswana, ke sesupo sa gore e ne e le lefatshe le le lengwe tshimologong, le gore e ne e le, e bile e sa ntse e le batho ba le bangwe. Puo, setso, moaparo le mekgwa yotlhe fela e tshwana gotlhelele le ya batho ba Botswana. Batho ba, ga ba tshwaraganngwe fela ke puo le setso, go itshupa fa e le bana ba motho, ba tswa lelapeng le le lengwe.

1.5.2 Bogolo jwa sedika

Sedika se, sa Lehurutshe ke sengwe sa didika tse dikgolo tsa nagalegae ya Bophuthatswana. Sedika se, se tletse melapo, metswedi, dinoka le makgabana. Se fatolwa ka bogare ke noka ya Ngotoane e melatswana ka bontsi e tshelang mo go yona. Lehurutshe le bopilwe ke metse e megolo le metsana jaaka: Dinokana, Gopane, Moshana, Supingstad, Lekgopung, Motswedi, Borakalalo, Lekubu, jalo le jalo.

Kwa bokone jo bo kgakala jwa sedika se, go ikadile metse e e mabapi e leng Lekgophung le Supingstad, fa kwa borwa jo bo kgakala e le motsetoropo wa Palamakuwa (Welbedacht). Fa go lebiwa ka fa botlhaba-tsatsi go fitlhelwa motse wa Mmasebudule, mme ka fa bophirima go fitlhelwa motse wa Gopane o o bapileng thata le wa Dinokana. Sedika se, se rwele batho ba ka "nna milione o le mongwe kgotsa go feta" mme botlhe ba bua Setswana kwa ntle ga manotonyana a morafe wa Mathosa, ba ba neng ba thibelela mo sedikeng se, morago ga dintwa tsa bogologolo tsa Mfecane kgotsa Difaqane. Dintwa tse, ke tsona tse di dirileng gore bantsho ba bo ba kgobokane go ya ka merafe ya bona jaaka fa re ba bona gompieno e bile ba ntse ka dinagamagae tsa bona.

1.5.3 Maemo a Pula

Lehurutshe ke lefatshe la temothuo. Le bona pula selemo mme mariga e tlhokafale go nne tsididi. Maloba jale pula e ne e na matsorotsoro mme sesweng jaana go bonwa moroto wa letsatsi fela. Baagi ba le bantsi ga ba sa tlhole ba kgatlhegela temothuo jalo ka ntlha ya pula e e sa jeseng diakolo. Ke lefatshe le le nonneng, la temothuo fa fela pula e na sentle.

1.5.4 Baagi ba Lehurutshe

Go setswe go kailwe fa godimo gore Lehurutshe ke nngwe yha didika tsa nagalegae ya Bophuthatswana mme baagi ba sedika se, ke Batswana tota e seng ba motwane kgotsa ba maitirelwa. Bahurutshe ke bona malomathotse mo merafeng yotlhe ya Bophuthatswana. Ke bona morafe o motona mo merafeng ya Batswana, e seng ka bontsi jwa batho kgotsa ka thata, e leng ka tsalo. Bogolo jwa bona bo itshupa mo puong le mo setsong, ka gone puo ya bona ya Sehurutshe, e tsewa jaaka puo ya bogareng (Central Language) mo Bophuthatswana. Bahurutshe ke bona bakaedi le basupatsela mo puong e bile ba sa ntse ba bua Setswana se se sa pekanngwang se se tlhololo. Breutz (1953:16) a re:

"The Hurutshe are by descent, senior in rank to all other Tswana tribes, although not necessarily more powerful. Up to the beginning of the last century, their pre-eminence was acknowledged by their right to perform the first-fruits ceremony (go loma thotse, or go loma ngwaga) before any other Tswana tribe. Nobody was allowed to eat of the first fruits of the year before the Hurutshe chief had smeared certain parts of his body with "lerotse or lekatane" leaves. The degrees of precedence among the Tswana tribes, classes

and families were strictly observed. The Hurutshe were the ritual selectors and castrators of the young bulls of the other Tswana tribes. The Hurutshe chief proclaimed the harvesting season and the beginning of initiation ceremonies."

Bakwena ba ne ba itsaya jaaka morafe o mogolo mo merafeng ya Batswana mme se se neng se makatsa ke gore, ke ka ntlha ya eng Bahurutshe e le malomathotse, e le bona ba ba neng ba fagola dipoo tsa merafe e mengwe le go rebola bogwera le bojale. Bagodi ba Lehurutshe ba tlatsa mafoko a ga Breutz (1953:25) fa a re: "The Mohurutshe VI was a female chief, because no male heir had been born by the great wife of Malope, and Kwena, Ngwato, Ngwaketse and others were sons of junior wives, but all of them had the totem Kwena (Crocodile) and lived at Phogole or on the Crocodile River in the Zwartkoppies. The sons and the majority of the tribesmen objected to a female's assuming the chieftainship as this was contrary to the custom in those days, and they recognised Kwena as their chief. Mohurutshe therefore left with her followers, and went first to Ootse and from there to Modimong near Taung. The tribe now took the Phofu (eland) as their totem and later changed it to Tshwene (Baboon)."

Bahurutshe ba ne ba bidiwa malomathotse jaana: Ga twe e ne e le ka nako ya letlhafula, ka nako ya kotulo, nako ya go loma lerotse mme ditshwene tsa bo di jele marotse a le mantsi. Bakwena ba ne ba gana go ja marotse, a ba neng ba a tsaya e le mathe a ditshwene, ka jalo Bahurutshe ba ja marotse mme ya nna bona morafe wa ntlha go loma thotse. Wookey (1935:44) a re: "Bahurutshe ba dule bagolo ka go ja marotse pele. Ya bo e le lobaka lwa go loma ngwaga kgotsa thotse. Ditshwene di ne di jele marotse mo masimong. Bahurutshe ba ne ba lopa go ja marotse ao. Kwena a re, ga ke e se ke rate go ja marotse, a jeng fela, lo je mathe a ditshwene, ke fa ba a ja marotse

a a jelweng ke ditshwene."

1.5.5 Tlholego ya Bahurutshe

Batswana le bona fela jaaka merafe e mengwe ba ne ba tlalwa ke manno, ba tswa fa ba tsena fale, jaaka koko e batla go baya lee. Ba ne ba tlalatlala le naga, ba kgarakgatshega fela jaaka kgomo e longwa ke seboba. Dintwa tsa Mfecane kana Difaqane di ne tsa ba tlhokisa boroko, ba thibelele fa gompieno e re ka moso ba fuduge ba ye fale ka go tshaba dintwa le bogagapa jwa merafe e mengwe.

Bahurutshe jaaka go setswe go kailwe fa Batswana ba ne ba kgarakgatshega, go bonala fa ba ne ba tlhaga kwa bokone jwa lefatshe la Aferika mme ba tla jalo ba lebile borwa, go fitlha ba kgabaganya noka ya Limpopo. Morago ga go kgabaganya noka e, ba tsena mo Teran-sefala le kwa Botswana. Ba fetile ba nna kwa Tshwenyane Borutwe le kwa Kolobeng mo Dimawe e leng karolo ya Botswana. Ba ne ba kgaogana kwa Botswana, ka ntlha ya dikgogakgogano le dintwa gareng ga bona, ba lwela botona le lefatshe.

Breutz (1953:17) o kwala a re: "We have no exact knowledge when the Hurutshe, the parent tribe of the Batswana, reached South Africa, nor whence they come. They must of course, have come from the North."

Stow (1951:545) ene o tlhalosa a re: "They state emphatically that their forefathers came from the far, far north, that the sun's shadow has altered from the days of their remote forefathers, that before that time their fathers said they came from the rising sun, and that this is the reason why in burying their dead they place the face of the deceased person in that direction, that they may see whence their remote, or rather their earliest, progenitors came.

Several sources assume that the early Tswana immigrants came along a route through the present Bechuanaland-Protectorate. Several Hurutshe and Kwena informants said that the oldest settlements were in the present Britz district in the Mobyana-Matshwane (Zwartkoppies)."

Go dumelwa fa Bahurutshe ba ga Hurutshe ba ne ba thibelela kwa Modimong mo lefatsheng la Batlhaping gaufi le Taung. Bahurutshe ba bangwe, go utlwala fa ba ne ba nna kwa Borutwe go tswa kwa Botswana. Ba, ke Bahurutshe boo-Manyana. Mohurutshe VI o ne a na le bana ba le babedi e bong Motebele le Motebejane. Morago ga loso lwa ga Mohurutshe VI, go ne ga busa Motebele mme ena o ne a nna kwa Sedutlana mo kgaolong ya Pilansberg. Motebele o ne a kgaogana le morwarraagwe e bong Motebejane mme Motebejane ena a ya go nna kwa Tshwenyane. Go tswa kwa Tshwenyane ba ya kwa Borutwe le kwa Dimawe kwa Botswana, la bofelo ba tla Lehurutshe.

Merafe e mentsi ya Lehurutshe e dumela fa Batswana ba tlholegile kwa Matsieng kgotsa Lowe gaufi le Mochudi kwa Botswana. Breutz (1953:11) a re: "There are also some rock engraving at Matsieng or Lowe near Mochudi (Bechuanaland-Protectorate). These are mentioned in all the earliest Tswana traditions which relate that the first men and animals were created here. All Hurutshe tribes believe that the first human beings and animals came out of Lowe, near Mochudi in Bechuanaland-Protectorate."

Wookey (1935:43) o tlhalosa ka gore: "Looe ke lehatshe le potile Mochudi ka kwano re le mono Gamolepolole. Ke letlapa, mme go epegile ledu mo letlapeng. Letlapa le na le dinao tsa batho le tsa dilo, le diphologolo le dibatana. Go bile go na le madumadu a a chwanang le dinkgwana; mme golo hon goa twe, "Ha dinkgwaneng tsa basetsana," go bile go na le mogobe oa basetsa teng. Le gona lonao lo lotona lo teng, loa ga Matsieng, a tswa

mo teng ga logaga a ba a boela mo teng. Mme ga twe, re tswa teng, ha ga Looe, gongwe ga Matsieng."

1.5.6 Tlholego ya leina Bahurutshe le seano sa bona.

Batswana ba ba mo sedikeng se sa Lehurutshe ba bidiwa Bahurutshe ka e le lotso kgotsa bana ba ga Mohurutshe. Mohurutshe ena ke ngwana wa ga Malope, yo o busitseng morago ga Masilo, ena a busitse morago ga Melore, ena a busitse morago ga Mhete yo o busitseng morago ga Mogale. Bahurutshe ba ipiditse ka leina la ga mmaabo e leng kgosigadi ya bona Mohurutshe fela jaaka Bangwato ba ipitsa ka Ngwato kgosi ya bona le Bakwena ba ipitsa ka kgosi ya bona e bong Kwena, Bangweketse ka Ngwaketse jalo le jalo. Bahurutshe ba, ba bua Setswana se se tlhololo, se se sa pekanngwang le sepe.

Bahurutshe fela jaaka merafe e mengwe ba na le seano. Bakwena ba ana Kwena, Bakgatla ba ana Kgabo jalo le ba bangwe. Fa, Bahurutshe bona, ba ana Tshwene. Go kaega fa dikgosi tsa ntlha di ne di ana Kwena mme Mohurutshe ena a fetola seano se ka puso ya gagwe, seano ya nna seano sa kgale sa Bahurutshe. Kwa morago Bahurutshe ba ba neng ba buswa ke bana ba ga Mohurutshe e bong Motebele le Motebejane, ba ne ba fetola seano sa bona sa Phofu mme ba simolola go ana Tshwene.

Breutz (1953:19) a re: "One Hurutshe informant and also a Mokwena believed that the totem of the first chiefs was Kwena (Crocodile) and of Mohurutshe Phofu (eland), but the majority said that Phofu was always the old Hurutshe totem. It is still well remembered how the totem Phofu came to be changed. On a hunting expedition Motebejane's regiment caught a young baboon and took it to the chief Motebele. Motebejane used to stay in the veld herding cattle.

The chief ordered him to guard the baboon at the cattle post. One day the baboon escaped. When Motebejane's men reported to the chief what had happened, they were flogged severely. This led to a split in the tribe. Motebejane prepared his regiment for war and defeated the chief, who thereupon fled to the south-east. The majority of the people elected Motebejane VIII as their chief. He adopted the baboon as their totem and founded a new village at Tshwenyane."

Seano se, sa Tshwene se sa ntse se dirisiwa ke Bahurutshe le gompiano jaana. Ba ana phologolo e, ka gonne e ba gopotsa di letseng, dintelo le mahutsana a kgosi Motebele o neng a ba tsenya mo go ona morago ga go timetsa tshwene e a neng a rile ba e dise le go e tlhokomela. Ditshwene tse, ke malomathotse le tsona ka gonne di ne tsa ja marotse pele ga batho mme Bakwena ba gana go a ja a jewa ke Bahurutshe, ke ka moo le bona Bahurutshe ba bidiwang go twe ke malomathotse.

1.6 Merafe ya Lehurutshe

1.6.1 Bahurutshe Boo-Manyana

Bahurutshe boo-Manyana ba simolotse ba le kwa Tshwenyane, kwa ba neng ba na le Bahurutshe ba bangwe teng. Bahurutshe ba, ba Tshwenyane ba, ke ba ba neng ba tsamaya le Motebejane, e leng ngwana wa ga Mohurutshe VI, fa a kgaogana le morwaarraagwe e leng Motebele. Go tswa kwa Tshwenyane, Bahurutshe boo-Manyana ba ne ba leba kwa Borutwe mo kgaolong ya Madikwe mme ba feta ba thibelela foo.

Dintwa tsa bona le Maburu di ne tsa ba pateletsa go fuduga kwa Borutwe mme ba ya go wela kwa Dimawe e leng Kolobeng kwa Botswana. Ba ne ba le ka fa tlase ga puso ya ga kgosi Mangope. Morago ga loso lwa

ga kgosi Mangope go ne ga tsoga modumo le dikgogakgogano fa gare ga bana ba gagwe e leng Kontle, Sebogodi le Suping. Kontle o ne a busa morago ga rraagwe e bong kgosi Mangope. Kgotlhang e simolotse fa kgosi Kontle a batla go gapa morafe wa ba ga Malete. Kgosi Kontle e ne e le tsala ya Bangwaketse mme o ne a solofetse gore ba tla mo thusa go gapa ba ga Malete, ntekwane ke maaka a leleme. Suping o ne a sa rate go ka tsena mo ntweng, mme le Sebogodi fela jalo o ne a se ka a di tsena. Kontle o ne a feleletsa a le ka fa tlase ga Bangwaketse, mme Suping a tsamaya ka maikaelelo a go ya kwa Borutwe. Sebogodi o ne a tsamaya le batho ba gagwe ba ya kwa Borutwe, mme ba feta ba thibelela mo lefatsheng la ga kgosi Gopane. Ba ne ba kopa kgosi Gopane go ba letla go ikhutsa fa, ka gone balwetse le bana ba ne ba lapile mme ena a ba fa lefatshe le la Motswedi. Kgosi Sebogodi o ne a rolela bogosi mo go morwae e bong Lucas Manyane Mangope mme ena a bo rolela morwae e leng Lawrence Lucas Manyane Mangope yo ga jaana e leng kgosi ya Bahurutshe boo-Manyana kwa Motswedi le Tautona ya nagalegae ya Bophuthatswana.

1.6.2 Bahurutshe ba ga Suping

Bahurutshe ba ga Suping ke Batswana, ba bua Setswana mme ba fitlhelwa kwa bokone jwa sedika sa Lehurutshe mo motseng wa Supingstad o o bidiwang Leowana ka Setswana. Ke Bahurutshe ka e le bana ba ga Mohurutshe ba ana tshwene. Ba tlholegile kwa Botswana mme le bona jaaka Bahurutshe boo-Manyana ke matlhogela a ga kgosi Mangope. Kgosi Suping e ne e le ngwana wa ga kgosi Mangope.

Bahurutshe ba ga Suping ba ne ba tswa kwa Kolobeng, kwa Dimawe wa Botswana ka nako ya fa go tsoga kgotlhang fa gare ga bana ba ga kgosi Mangope e leng Kontle, Sebogodi le Suping. Fa ba tswa kwa Dimawe, ba ne ba ya kwa Borutwe mo kgaolong ya Madikwe, ka fa tlase

ga puso ya ga kgosi Suping.

Bahurutshe ba ga Suping ba ne ba boela gape kwa Dimawe kwa Botswana. Ka ngwaga wa 1882 ba ne ba boela kwa Teransefala mme ba thibelela kwa Ramoutswa. Bahurutshe ba ga Suping ba ne ba se ka ba agisanya sentle le basweu ba dipolase tse di mabapi mme ba fuduga ba ya go nna kwa Lekgophung. Ka ngwaga wa 1895, ba ne ba boela ba ya go nna kwa Botswana mo Odi mme ya re ka ngwaga wa 1903 ba ya go aga motse wa leruri, o ba nnang mo go ona le gompieno, motse wa Supingstad kgotsa Leowana.

Morago ga loso lwa ga Sebogodi, go ne ga busa kgosi Thebe Suping XX VII, morago ga gagwe ga busa Legangwe Michael Mangope yo a neng a tshwareletse, morago ga busa Peter Masiela Thebe mme ena a rolela marapo mo go Hendrik Suping XXX. Ga jaana Bahurutshe ba ga Suping ba busiwa ke kgosi Victor Suping kwa Supingstad (Leowana). Bahurutshe ba ga Suping ba losika thata le Bahurutshe boo-Manyana.

1.6.3 Bahurutshe ba ga Gopane

Bahurutshe ba ga Gopane ke ba bobedi ka bogolo mo merafeng ya Lehurutshe. Ba bapile thata le Bahurutshe boo-Manyana le Bahurutshe ba ga Moilwa. Le bona fela jaaka ba bangwe ke matlhogela a ga Mohurutshe, ba ana tshwene mme ba tlholega kwa Botswana jaaka Bahurutshe ba bangwe.

Bahurutshe ba ga Gopane ba ntse sebaka se seleele kwa Tshwenyane le Kaditshwene. Go tloga fa, ba ne ba ya go nna kwa Mosega mme kwa morago ba thibelela kwa Modimong gaufi le Taung mo kgaolong ya Tlhaping-Tlharo. Ba ne ba tloga ba leba kwa Kolosi gaufi le Ventersdorp mme ba tloga fa, ba nna kwa Rabogadi. Go tloga kwa

Rabogadi ba ne ba le lebisa kwa Dinokana kgotsa Powe mo kgaolong ya ga Moilwa.

Bahurutshe ba ga Gopane ba ne ba tloga mo Powe mme ba ya go aga motse o gompiano ba leng mo go ona o, e leng Gopane, ka ngwaga wa 1878.

Bahurutshe ba, ba amana kgotsa ba losika le Bahurutshe ba ga Lentswe kwa Moshana e leng Witkleigat. Bahurutshe ba ga Gopane le ba ga Lentswe ba dule kgotsa ba ne ba kgaogana le ba ga Moilwa go ikagela metse ya bona. Bahurutshe ba Borakalalo le ba Lebatla ba wela ka fa tlase ga puso ya ga kgosigadi Gopane.

1.6.3.1 Dikgosi tsa Bahurutshe ba ga Gopane

Bahurutshe ba ga Gopane ke bana ba ga Mohurutshe VI jaaka Bahurutshe ba bangwe. Mohurutshe o ne a tsala bana ba le babedi e leng Motebele le Motebejane mme bona ba kgaoganngwa ke tshwene e Motebele a neng a rile ba e dise le go e tlhokomela. Motebejane o ne a nna kwa Tshwenyane morago ga Mohurutshe VI go ne ga busa Motebejane, morago Melore X, morago ga gagwe, Malope, morago ga Malope, ga busa Mohurutshe XV wa bobedi, morago ga busa Pule mme ena a tlogelela Manyane XIX, Nong, Menwe XX le Nonyane XXI bogosi. Morafe o ne wa kgaogana kwa Tshwenyane. Manyane XIX o ne a tsamaya le batho ba gagwe go ya Borutwe morago ga ntwaga ya bona bana ba. Nong o ne a ya kwa Botswana le ba gagwe mme Menwe a sala e le kgosi e kgolo ya Bahurutshe kwa Tshwenyane le Kaditshwene. Menwe o tlhoka-fetse a sa le mmotlana mme le ngwana wa gagwe Thekiso o ne a sa le mmotlana ka jalo a tshwarelelwa ke Nonyane XXI. Morago ga ga Nonyane XXI, Thekiso XXII o ne a se kokomala mme a nna kwa Rabogadi ka nako e telele. Go kaega fa e le ena a ntseng pele

kwa Powe, kwa morwae yo mogolo e leng Tirwe a ntseng teng. Thekiso o tlhoka-fetse morwae Tirwe a sa le mmotlana mme o ne a tshwarelelwa ke Boikanyo, yo o neng a gana ka bogosi kwa morago. Tirwe o ne a thusiwa ke Bangwaketse le Bakwena mme ba bolaya Boikanyo, Tirwe a busa. Tirwe o ne a rolela marapo mo go Moilwa mme Moilwa a salwa morago ke Dibetswe.

Dibetswe o ne a sa ratwe ke morafe ka gone o ne a ba tseela dikgomo e bile a nna le basadi ba bona. Morafe o ne wa mo leleka mme ga busa morwarraagwe e bong Sebogodi XXVII. Menwe wa bobedi e leng morwa yo mogolo wa ga Sebogodi, o ne a tlhokafala pele ga ga rraagwe mme ga busa monnawe Sebogodi e leng Diutlwileng, mme ena a bolawa ke Sebetwane. Morago ga Sebetwane ga busa Mokgatlha XXIX.

Morafe wa ga Mokgatlha o ne wa ikopanya le wa ga Moilwa XXX mme morago ga ga Moilwa XXX go ne ga busa Gopane XXXI.

Gopane XXXI o ne a rolela marapo go Tom Mokgatlhe XXXII, morago ga busa Rampeile Samule XXXIII mme ena a thuswa ke Kgaje David Menwe XXXIV. Kgosi Jairus Janjo XXXV o busitse ka 1921, mme o ne a lwela bogosi le Mpolokang morwaarraagwe Kgaje, se, sa baka gore morafe o kgaogane. Mpolokang o ne a ya go nna kwa Moshana mme Jairus Janjo ena a sala mo Gopane. Kwa morago go ne ga busa Alfred Ntlatsang Jairus Gopane XXXVII.

1.6.4 Bahurutshe ba ga Lentswe

Bahurutshe ba ga Lentswe ke ba boraro ka bogolo mo merafeng ya Lehurutshe. Bona ke tshika e le nngwe le Bahurutshe ba ga Gopane. Ke bana ba ga Mohurutshe, ba ana Tshwene mme le bona modi wa bona kwa ba tlholegang teng ke kwa Botswana. Bahurutshe ba ga Lentswe ba agile mo motseng wa Moshana mme ba fitlhelwa teng le gompiono jaana.

Ba fitlhelwa kwa bokone jwa sedika sa Lehurutshe gaufi le molelwane wa Botswana.

Tlholego ya Bahurutshe ba, e tshwana fela le ya Bahurutshe ba ga Gopane le ba ga Moilwa. Kwa tshimologong Bahurutshe ba ga Lentswe ba ne ba tlhakane le ba ga Gopane, e le morafe o le mongwe mme ba kgaoganngwa ke go lwela bogosi. Bahurutshe ba ga Lentswe ba ya go aga motse wa bona kwa Moshana mme ba ga Gopane ba nna kwa Gopane kana Maanwane.

Bahurutshe ba ga Lentswe fela jaaka ba ga Gopane ba ntse ka sebaka se seleele kwa Tshwenyane le kwa Kaditshwene. Go tloga fa ba ne ba ya kwa Mosega mme kwa morago ba thibelela kwa Modimong gaufi le Taung mo kgaolong ya Tlharo-Tlhaping. Ba ne ba tloga ba ya kwa Kolosi gaufi le Ventersdorp mme ba tloga fa, ba ya kwa Rabogodi. Go tloga kwa Rabogodi ba ne ba le lebisa kwa Dinokana kgotsa Powe mo kgaolong ya ba Moilwa.

Morago ga go lwela bogosi le Bahurutshe ba ga Gopane, Bahurutshe ba ga Lentswe ba ne ba kgaogane le ba ga Gopane mme ba ya go ikagela motse wa bona kwa Moshana. Bahurutshe ba ga Moilwa ba ne ba sala go aga kwa Dinokana.

1.6.4.1 Dikgosi tsa Bahurutshe ba ga Lentswe

Tatelano ya dikgosi tsa Bahurutshe ba ga Lentswe e tshwana fela le tatelano ya dikgosi tsa Bahurutshe ba ga Gopane go fitlha ka kgosi Kgaje David Menwe XXXIV. Tatelano ya dikgosi tsa merafe e mebedi e, ya Lehurutshe e leng Bahurutshe ba ga Gopane le Bahurutshe ba ga Lentswe e a tshwana ka gone e ne e le morafe o le mongwe pele, ba tlhakane le ba ga kgosi Moilwa kwa tshimologong ka fa tlase ga magosi a le mangwe.

Go itse go le go ntsi ka tatelano ya magosi a Bahurutshe ba ga

Lentswe, leba tatelano ya magosi a Bahurutshe ba ga Gopane go fitlha ka kgosi Kgaje David Menwe XXXIV. Morago ga loso lwa ga kgosi Kgaje David Menwe XXXIV, go ne ga tlhongwa kgosi Jairus Janjo XXXV, go nna kgosi mme Mpolokang le ena a kaya fa e le kgosi. Mmuso wa Basweu o lekile gotlhe go rotloetsa Mpolokang le morafe wa gagwe go nna ka fa tlase ga ga kgosi Jairus Janjo XXXV, mme Mpolokang a gana. O ne a ya go aga motse wa gagwe kwa Witkleigat e leng Moshana.

Morago ga loso lwa ga Mpolokang, go ne ga busa kgosi Henry Lentswe XXXVI mme ena o ne a tshwareletse morwa Mpolokang e leng Edward Keleramang Ramokopane Lentswe XXXVII. Kgosi Henry Lentswe o busitse dingwaga di le lesome. Kgosi Edward Keleramang Ramokopane Lentswe o simolotse go busa ka 1949.

1.6.5 Buhurutshe ba ga Moilwa

1.6.5.1 Kgosi Abraham Grant Ramotsere Pogiso Moilwa

Bahurutshe ba ga Moilwa ba fitlhelwa ka fa borwa jwa sedika sa Lehurutshe. Bahurutshe ba, ba feta merafe yotlhe ya Lehurutshe ka bogolo. Bona ke baagi ba motse wa Dinokana, o o biditsweng jaana ka go bo go kgabaganya dinokana di le mmalwa mo go ona. Motse o, wa Dinokana, o bidiwa Lowe ka ntlha ya thaba e e ka fa bokone jwa ona.

Bahurutshe ba ga Moilwa ba ne ba nna kwa Modimong, ba tloga ba thibelela kwa Sedutlana, morago ba ya kwa Tholwane mme kwa morago ba nna kwa Tshwenyane le Kaditshwene. Ba ne ba fuduga kwa Tshwenyane ba ya kwa Mosega mme go tloga fa ba nna kgaolong ya Tlharo-Tlhaping gaufi le Taung. Ba tloga kwa Modimong ba ya kwa Kolosi gaufi le Ventersdorp mme morago ba ya kwa Rabogadi, go fitlha ba aga mo Dinokana, o ba leng mo go ona gompiono jaana. Bahurutshe ba ga Moilwa ba amana thata le Bahurutshe ba ga Lentswe le Gopane.

Bahurutshe ba, ba ga Moilwa le bona ke bana ba ga Mohurutshe ba ana Tshwene. Ba tlholega kwa Botswana jaaka re itse Bahurutshe botlhe e le tlholego ya bona.

Tatelano ya dikgosi tsa Bahurutshe ba ga Moilwa, e tshwana fela le tatelano ya dikgosi tsa Bahurutshe ba ga Gopane le ba ga Lentswe, ka gonne e le merafe ya losika le le lengwe, ba amana thata, fela jaaka Bahurutshe boo-Manyana ba amana le Bahurutshe ba ga Suping. Tatelano ya dikgosi tsa Bahurutshe ba ga Moilwa go tswa go kgosi Menwe XX go fitlha go kgosi Gopane XXXI e ka lejwa ka fa tlase ga "tatelano ya dikgosi tsa Bahurutshe ba ga Gopane" e e umakilweng mo ditsebeng tse di kwa morago e leng (13-15).

Morago ga loso lwa ga kgosi Moilwa wa bobedi, go ne ga busa kgosi Gopane XXXI ka gonne Bahurutshe ba ga Gopane le ba ga Moilwa ba ne ba tlhakane. Setlhophu sengwe sa Bahurutshe ba ga Moilwa se ne sa nna kgatlhanong le puso ya ga Gopane mme ba leba Sebogodi XXXII jaaka kgosi ya bona. Gopane o ne a ya kwa Maanwane mme a feta a aga motse wa Gopane.

Sebogodi o ne a busa mme a rolela marapo mo go Ikalafeng morwae. Morago ga loso lwa ga Ikalafeng go ne ga tshwarelela morwaarraagwe e leng Israel Keobusitse XXXIV ka gonne Pogiso, morwa Ikalafeng, a ne a sa le monnye.

Ka nako ya fa Israel Keobusitse XXXIV a tshwanetse go rola marapo a a neela Israel o ne a batla go nna kgosi mme morafe wa thubega ka logare. Israel Keobusitse XXXIV o ne a tsamaya le Bahurutshe ba ga jaana ba leng kwa Leeuwfontein le ba ba kwa Borakalalo. Morago ga ga Pogiso, go ne ga busa Alfred Ramokhutshwane XXXVI, yo tota a neng a tshwareletse morwa Pogiso e leng Abraham Grant Ramotsere Pogiso Moilwa.

1.6.5.2 Kgosi Keobusitse Israel Seruthwe Moilwa

Ba ke matlhogela a Bahurutshe ba ga Moilwa kwa Dinokana. Ba

ne ba tswa kwa Dinokana ba ya go nna kwa Mokgola e leng Leeuwfontein morago ga go thibelela kwa Manogelo. Tlholego ya bona, e tshwana fela le ya Bahurutshe ba Dinokana. Ba tsamaile mafelo otlhe a Bahurutshe ba Dinokana ba tlholegileng go ona, le a ba tsamaileng ba thibelela mo go ona pele ga ba nna kwa Dinokana. Ka jalo mafelo ao ga a ne a umakwa fa.

Fa Ikalafeng a tlhokafala, yona kgosi e e neng e ba busa le ba Dinokana, morwae Pogiso o ne a sa le mmotlana, ka jalo Israel Keobusitse o ne a mo tshwarelela. E rile ka nako ya fa a tshwanetse go rolela Pogiso marapo, yo e leng mong wa bogosi, a se ka a dumela mme a tsamaya le balatedi ba gagwe, Pogiso a nna kgosi kwa Dinokana. Israel Keobusitse o ne a ya go thibelela kwa Manogela, mme kwa morago a ya Mokgola. Mo nakong ya puso ya ga Keobusitse, Tlhaole Moilwa o ne a tsamaya le setlhopha sengwe, ba kgaogana le Keobusitse ba ya kwa Borakalalo. Israel o ne a reka polase ya Braklaagte mme a tlhoma morwaarraagwe Malebelele go nna kgosana mo go yona. Israel Keobusitse o ne a rolela marapo mo go morwae Monnaamere Joseph Moilwa XXXV, morago ga puso ya ga Monnaamere, go ne ga busa Keobusitse Seruthe Moilwa XXXVI.

1.6.5.3 Kgosi John Lekoloane Sebogodi

Bahurutshe ba, le bona ke matlhogela a Bahurutshe ba ga Moilwa. Ba tsamaile mafelo otlhe a a tsamailweng ke Bahurutshe ba ga Moilwa go fitlha kwa Dinokana, mme morago ba ya kwa Manogela. Go tswa fa, ba leba kwa Leeuwfontein e leng Mokgola mme kwa morago ba kgaogana le Bahurutshe ba kwa Mokgola ba ya kwa Braklaagte e leng Lekubu.

Israel Keobusitse XXXIV o ne a reka polase ya Braklaagte fa a le kwa Mokgola mme a romela morwaarraagwe e le Malebelele XXXVI go nna kgosana koo. Morago ga ga Malebelele, go ne ga busa George

1.6.5.4 Kgosi Kgosietsile Christoph Piet Moilwa

Bahurutshe ba, le bona ke matlhogela a Bahurutshe ba ga Moilwa. Ba tsamaile mafelo otlhe a Bahurutshe ba Dinokana ba a tsamaileng go fitlha kwa Dinokana. Fa ba tswa kwa Dinokana, ba ne ba thibelela kwa Manogela mme kwa morago ba kgaogana le Bahurutshe ba Mokgola mme ba ya kwa Borakalalo. Kwa Borakalalo, ba ne ba le ka fa tlase ga kgosi e e neng e le ka fa tlase ga kgosi Alfred Gopane, e leng kgosi Kgosietsile Christoph Piet Moilwa.

Kgosi Ikalafeng wa Bahurutshe ba Dinokana o ne a tlhokafala mme morwae Pogiso a tshwarelelwa ke Israel Keobusitse mme ena a gana go rola marapo go a naya Pogiso fa nako e goroga. Israel Keobusitse o ne a tsamaya le setlhopha sa gagwe mme Pogiso a nna kgosi ya Dinokana. Israel o ne a ya kwa Manogela mme le teng ga tsoga modumo wa bogosi fa Israel a ne a sa ntse a se yo mme Tlhaole morwa Gareolwele, a tswa a leba kwa Borakalalo.

Tlhaole o ne a tlhokafala mme morwae o ne a sa le monnye, ka jalo a tshwarelelwa ke Bob Moilwa XXXVI ka 1926 go fitlha ka 1932. Go tloga ka 1932 go fitlha ka 1947 ga tshwarelela Menwe Tiro XXXVII.

Kwa morago kgosi ya tlhongwa e le dingwaga di le 29, e bong ena kgosi Kgosietsile Christoph Piet Moilwa.

1.6.6 Bahurutshe boo-Mokgatlha

Bahurutshe boo-Mokgatlha le Bahurutshe boo-Mooketsi ba ne ba le ka fa tlase ga taolo ya Bahurutshe ba ga Lentswe kwa Moshana Bahurutshe ba, ba ntse kwa Kaditshwene mme morago ba ya go nna kwa Mosega

fa ba sena go tlhaselwa ke Sebetwane. Ba ne ba tloga kwa Mosega ba thibelela kwa Kolosi mme morago ba le lebisa kwa Molejane. Magareng ga dingwaga tsa 1840 go fitlha ka 1874, Bahurutshe boo-Mokgatlha ba ntse mo ditulong tse di latelang: Bosabane, Nkuthamane le Marapalalwe. Ka ngwaga wa 1874, ba ne ba reka polase ya Koffiekraal mme ka 1898 ba nna kwa bokone jwa Koppieskraal mme morago ba reka letlhakore le le ka fa borwa la tulo e ka 1912. Bahurutshe ba, ke baanatshwene tota jaaka Bahurutshe ba ga Lentswe le ba bangwe.

Bahurutshe boo-Mokgatlha ke matlhogela a ga kgosi Menwe XX. Menwe o ne a salwa morago ke Mokgatlha XXIII mme ena a rolela marapo mo go kgosi Mekgwe XXIV. Senosi XXV o ne a se kokomala morago ga ga kgosi Mekgwe XXIV, mme ena a salwa morago ke morwae e leng Mooketsi XXVI.

Kgosi Mokgatlha XXVII o ne a busa morago ga ga rraagwe e bong Mooketsi. Kgosi Mokgatlha XXVII o ne a tlhatlhangwa mo bogosing ke morwae e leng kgosi Lesomo XXVII.

Kgosi Thebeyatlhajwa Mooketsi XXIX, ena o busitse morago ga ga rraagwe e leng Lesomo XXVIII. Kwa morago ga ga Thebeyatlhajwa ga busa Joseph Ratlala XXX mme ena a rolela marapo mo go morwaarraagwe e leng Mokgautse Samson XXXI mme ena a rolela marapo go morwae e bong Saul Ramagobogobo Mooketsi XXXIII.

1.7 Botlhokwa jwa puo mo setšhabeng

Ga go motho ope yo o tshetshethegileng, yo o edileng tlhaloganyo, yo a ka nyatsang le fa e le go nyefola mosola le botlhokwa jwa puo mo botshelong ka kakaretso. Botlhokwa jwa puo, ga bo senkwe, bo mo tswaing fela jaaka ngwedi a apogetswe ke maru.

Puo ke motho mme motho ke puo. Puo ke puo ka motho e bile motho ke motho ka puo. Motho ke motho ka batho ba bangwe ka puo e bile puo

ke puo ka dipuo tse dingwe ka motho. Dilo tse pedi tse, motho le puo, ke monwana le lenala, di tsamaya ka gale.

Puo ke sedibelo kgotsa letlotlo la setso mme setso ke puo. Puo ke setso mme motho ke motho ka puo le setso sa gaabo. Boraro jo, motho, puo le setso ga bo ka ke jwa kgaoganngwa, ke leleme le mathe.

Puo ke thebe le motsu wa setšhaba sengwe le sengwe. Ke boipelo, letlotlo le matshego a setšhaba sengwe le sengwe. Setšhaba se se se nang puo ya sona ya tlhomamo, ya tsalo kgotsa ya bosetšhaba, ke moka se rugilweng kana se latlhegileng. Puo ke motheo wa setšhaba.

West (1964:79) a re: "It is a foundation stone of personality. A man who forgets his mother tongue forgets himself."

Lestrade (1946:126) o gatelela botlhokwa jwa puo fa a re: "The influence of the primary and fundamental language is so strong that, under whatever conditions the secondary language, have been learnt and practiced, their formative value is discounted by the fact that they never become as inevitable and natural as the mother tongue, they continue to be something accidental or abnormal."

Setšhaba ke setšhaba ka puo ya sona, ka gone se kgona go ikitsise batho ba bangwe ka puo ya bona, se kgona go itshenola, go ipolela, go itlhalosa le go supa botho jwa sona ka yona. Setšhaba fa se se na puo ya sona ya tlhago, se fetoga lekgoba la ditšhaba tse dingwe. Ditšhaba tse dingwe di simolola go se kgwela mathe, di se gataka ka maoto, di se nyatsa, di se tlontlolola le go se tlhakisa, di se inisa ka je. Di simolola go leba setšhaba se jaaka matla-a-anya, ka gobo go se na tulo e go ka tweng ke ya bona go ya ka puo.

Botlhokwa jwa puo mo ntshetsopeleng ya morafe mongwe le mongwe bo tlhagisiwa

ke ditswerere le dikgeleke tsa puo ka tsela e e latelang: Ziervogel (1969:98) a re: "Die gees van 'n volk kan alleenlik in sy moedertaal uitgedruk word, en nie in 'n vreemde taal nie." Westermann (1973:74) o bua a re: "Mental life has evolved in each people an individual shape and proper mode of expression. In this sense we speak of the soul of a people, and the most important exponent of that soul is language a people without a language and a tradition of their own is individually dead; it has become part of a mass instead of becoming a living personality."

Gompieno merafe kana ditshaba tse dintsi di filwe mafatshe, di na le mafelo a tlhomamo a di itsiweng ka ona ka ntlha ya puo. Batswana ba neilwe Bophutha-tswana, ka ntlha ya fa puo ya bona ya Setswana e ba supile fa e le bana ba mpa, e le ba lotso kgotsa lelapa le le lengwe, e le ngatana e le nngwe. Se ke sesupo sa gore puo ya motho e botlhokwa go menagane mo botshelong. Fa setshaba se farafarilwe ke diteme, se se na puo ya sona, se bua dipuo di balwa, mme go thata go ka se farologanya le go se tlhalosa.

Fortune (1968:101) a re: "If we despise the language of the people, then we also despise the people who speak that language. If we are ashamed of our language, then we must certainly lack that minimum of respect which is necessary to the healthy functioning of a society." Lewis (1958:45) a re mabapi le puo: "Language is a social affair, it is the most important binding element in society."

Puo ga e botlhokwa go ntsha dikakanyo tsa motho fela, mme ke letlotlo, sedibelo le sediba sa setso. Motho o itsege e bile o itsiwe ka setso sa gaabo. Mo setsong re ithuta mekgwa, meetlo le dingwao tsa Setswana. Setso ke boswa jwa dikokomane, ditlogolwana mo puong ka gone se ba ruta ditiro le meila yotlhe ya Setswana. Ziervogel (1960:55) a re: "As long as the Bantu people are proud of their languages and culture, they will not lose them. If the children come to

reject the father's language, they reject also his wisdom which is expressed in it." Vondel (1969:59) a re: "Die leerlinge se belangstelling in die moedertaal as een van sy kosbaarste kulturele besittings moet so deur die onderwysers geprikkel word dat hy daarna sal strewe om sy taalkennis uit te brei en te verdiep."

Ke boammaaruri gore puo ke setso e bile ke botho ba morafe. Malebana le ntlha e, Vondel (1969:61) a re: "Die taal is gans het volk," (The language is the whole nation).

Puo ke polokelo ya mekgwa, melao le setso sa morafe mongwe le mongwe. Ga go leruo lepe le legolo le motho a ka nnang le lona go feta puo ya gaabo. Puo ya gago e go direla go feta jaaka wena o e direla. Ga se selo se motho a se rekisang a bo a se reka gape. Puo ya gaabo motho ke yona selekanyo se re lekanyang tlabologo ya motho ka sona. Ke yona e motho a ka lemogang ka yona gore o tswaledisa botshelo jwa gago pele jang. Motho o tshwanetse go ikgantsha ka puo ya gagwe.

Kwa bofelong, go mo matlhong a mongwe le mongwe gore puo ya motho e botlhokwa e le tota. Se, se sedifadiwa ke ntlha e, ya gore motho a ka se ka a kgona go bua puo e nngwe ya seeng ka botlalo fa a sa itse kgotsa a sa bue ya gaabo ka botlalo le ka manontlhotlho. O tshwanetse go itse ya ga bona pele ka botlalo, pele a ka itse dipuo tse dingwe tsa seeng. Venter (1970:65) a re: "Die taal van die kind aan moedersknie, die taal van lofbetuiging aan God, die taal van die sterfbed, die taal wat die mees verhewe, byna verheerlikte posisie by die mens inneem."

1.7.1 Popego le mafaratlhatlha a puo ya Setswana

1.7.1.1 Popego

Puo nngwe le nngwe e na le popego ya yona e e tshwanetseng go lejwa ka yona, go buiwa, go kwalwa le go dirisiwa ka yona. Go

tlhokomologa popego ya puo, ke go e senya, go e tlhatlhamolola, go e dira letswakwa e leng selo se se tswang mo popegong ya dipuo tse dingwe le go e gataka ka dinao. Puo ke puo ka popego ya yona mme e bile popego ke yona e nayang puo lenko le go dira gore e se ka ya nyelela, ya tlhatlhamologa, ya tloga ya mediwa ke dipuo tse dingwe. Popego ya puo e botlhokwa ka gonne e thusa go tshegetsa bokao jwa puo gore bo se ka jwa nyelela kgotsa jwa fetoga.

Setswana le sona, jaaka dipuo tse dingwe, se na le popego ya sona e e rileng mme se teng e bile se tshela jaana ka ntlha ya go tshegetsa le go dibela popego e ya sona e. Ke puo jaaka dipuo tse dingwe mme se na le popego ya sona jaaka dipuo tse dingwe le tsona di na le popego ya tsona.

Setswana, jaaka dipuo tse dingwe, se itshupa se bopilwe ka dipolelo tse di farolaganeng, tsa methalethale jaaka polelonolo, polelotswako le polelo-pate. Mofuta mongwe le mongwe wa dipolelo tse, o bopilwe ka mafoko a le ona a arologangwang ka dikarolo tsa puo jaaka leina, lediri, leemedi, lesupi, letlhaodi, leetsi le tse dingwe. Mafoko a, le ona, a na le dipopi jaaka tlhogo, modi le mogatlana mme dipopi tse pedi tsa bofelo di bopa popi e kgolo e leng kutu. Dinoko di bopa mafoko mme dinoko tsona di bopiwa ke ditlhaka kgotsa medumopuo jaaka ditumammogo, ditumanosi le dikaditumanosi.

Cole (1979:58-59) a re: "There are two different though closely related approaches to the study of Tswana accidence:

- (a) The classification of the complete words according to their function in the sentence and their grammatical relationship to one another, i.e. the classification according to parts of speech;
- (b) The classification of the roots and prefixal and suffixal elements of which the words are composed. These have no independent existence

and do not constitute words; therefore they cannot be construed as parts of speech, but must be treated as formalities."

1.7.1.12 Mafaratlhatlha a puo ya Setswana

Setswana, jaaka dipuo tse dingwe se mafaratlhatlha fela jaaka dithapo tsa leselo. Ke puo e e tletseng, e e nonneng e bile e kgontsha beng ba yona go tlhagisa le go tlhalosa dikakanyo tsa bona ka botlalo mme fela sebe sa phiri ke gore ga ba se bue le go se dirisa ka go tshwana.

Mafaratlhatlha a, a tlholwa ke diteme (dialects) tse di farologaneng mo Setswaneng. Diteme tse, di bakwa ke didika kgotsa metse e e farologaneng e e fitlhelwang mo Bophuthatswana. Didika (regions) tse, di fitlhelwa mo mafelong a a farologaneng a Bophuthatswana mme di bapile le mafatshe kgotsa mafelo a mangwe a go sa buiweng Setswana mo go ona. Mafelo a go sa buiweng Setswana mo go ona a, a na le tlhotlheletso e kgolo mo puong ya Batswana ba ba bapileng le ona. Go fa sekao, Bakwena ba bapile le Basotho ba Lebowa, Barolong ba Thabanchu ba bapile le Basotho ba Borwa, Bahurutshe le Batswana ba Botswana jalo le jalo.

Bakwena ba ganelela go tlhakanya Setswana le Sesotho sa Lebowa mme Barolong bona ba se tswakanya fale le fale le Sesotho sa Borwa. Bothata jo, jwa pharologano mo puong bo teng le mo sedikeng sa Lehurutshe. Puo fale le fale e farologana go ya ka metse fela le gale dintlha tsa pharologano ga di fete tsa tshwano.

Bothata jo jwa pharologano ya puo mo Lehurutshe, bo tlholwa ke gore merafe e ya Lehurutshe e nyalana le merafe ya diteme tse dingwe tse di buiwang ka kwa ntle ga Lehurutshe. Basadi ba bangwe

ba nyalwa go tswa mo merafeng e mengwe jaaka Basotho ba Borwa, Basotho ba Sesotho sa Bokone, Mathosa, Mazulu jalo le jalo, mme dipuo tse e nne letlhabego mo puong ya Lehurutshe. Go teng gore o ka fitlhela Bahurutshe boo-Manyana ba farologana le Bahurutshe ba ga Suping fale le fale ka tiriso le bokao jwa puo. Farologano e go sa tswang go buiwa ka yona fa godimo e, ga e tshwane le e e fitlhelwang fa gare ga Bahurutshe le Bakgatla kgotsa Bahurutshe le Bakwena.

Loago kgotsa tikologo e na le tlhotlholetso e kgolo mo puong, ke ka moo go nang le diteme tse di farologaneng mo Setswaneng. Maemo a motho mabapi le thuto, tiro e o e dirang, tumelo, bong, kemo ya gago mo **setshabeng** le tsona di na le ga tsona mo tlhotlheletsong ya puo. Puo ya Setswana e laolwa gape ke gore e buiwa le mang, kae, mo mabakeng afe, mo lenyalong, bogwereng, kgotleng kana mo bongakeng.

1.7.1.3 Mopeleto le mokwalo wa Setswana

Diteme (dialects) tse di farologaneng tsa merafe ya Batswana jaaka Bahurutshe, Bakwena, Bakgatla, Barolong, Batlhaping jalo le jalo, di supa fa di na le tlhotlheletso e kgolo mo mokwalong le mo mopeletong wa puo ya Setswana. Diteme tse, di fa bakwadi bothata jwa go tlhophisa mokwalo o o nepagetseng.

Go tla lekwa go neela dikao tsa mathata a a fitlhelwang mo mopeletong le mokwalong wa Setswana. Go fa sekao, mo mokwalong wa Setswana go na le mafoko a a latelang a a tlhagelelang mo dibukeng:

Lengwele

Lengole

Lefoko le le nepagetseng mo borarong jo bo fa godimo jo, ke lengole ka gone ga le a kgotlhelwa ka matshwaonyana a puo mme e bile gape le tsaya nyenyefatso e ntle ya lengojana. Le kgona go buega sentle le bonolo go gaisa lengwejana.

Bakwadi ba bangwe ba kwala mafoko a a latelang a tshwaragane:

e bile

e kete

e rile

Boammaaruri ke gore mafoko a, ga a tshwaraganngwe. Batswana ba diteme tse dingwe ba bua mafoko a tswana le:

Kgitse

Kge rate

Mafoko a, a tlholwa ke botlapa jwa loleme la Motswana. Mokwalo o o nepagetseng wa mafoko a ke:

Ga ke itse

Ga ke rate

Go tshwanetse ga kwalwa mafoko a ka botlalo, re se ka ra a felela pelo ra a khutshwafatsa.

Diphetogomodumo le tsona jaaka di tlhagelela mo Setswaneng di re kaela go ka tlala seatla gore re kwale le go peleta mafoko jang. Mo temeng ya Serolong go dirisiwa thata modumo wa "h" mo mafokong a le mantsi, jaaka go fulara e nna go hulara.

Mabapi le sekao se se fa godimo se, lefoko le le nepagetseng ke "hulara" ka gone fa go tlhagelela phetogomodumo ya lona le fetoga go nna "khularo" ke gore "h" o fetoga go nna "kh".

Sekwena sona se dirisa modumo "f" boemong jwa modumo "h" jaaka lofuka (lohuka) le lofofa (lohoha).

Fano go tsena mafoko "lofuka le lofofa" ka gonne mafoko a, a fetogela go "diphuka le diphofa" mo bontsing. Ke gore "f" o fetogela go "ph" mme ga go nke go twe "dikhuka" kgotsa "dikhuha."

Go na le bakwadi ba bangwe ba ba sa ntseng ba tsebeetsega mabapi le mokwalo wa marui a a latelang:

Yaago boemong jwa "ya gago"

Waago boemong jwa "wa gago"

Saagwe boemong jwa "sa gagwe"

Mokwalo o o nepagetseng ke wa lerui le kgaogantswe ka dipopi tsa lona e leng thuanirui le kutu ya lerui. Mafoko a mangwe ke a a tshwanang le:

Ngwanetsho Ngwana wa gaetsho

Onammetsa O ne a mmetsa

Je ne je re le Ke ne ke re

Ja re o ye morejeng, wa re o ya jerejeng. Ka re o ye morakeng, wa re o ya kerekeng.

Mokwalo o o nepagetseng ke:

Ngwana wa gaetsho

O ne a mmetsa

Ke ne ke re

Ka re o ye morakeng, wa re o ya kerekeng.

Dikao di se kae tsa mokwalo o o farologaneng

A a fosegileng A a nepagetseng

Tsile Tlile

Gempe Hempe

Gauteng Gouteng

A a fosegileng

A a nepagetseng

Lelatsi

Letsatsi

Sefatlhogo

Sefatlhego

Fa go ka tlogelwa diphoso tse di tshwanang le tse go etegela, puo ya Setswana e tla ya moribe, e tla nyelela mme dikokomane di tla tlhoka go itse gore se tota e leng boammaaruri ke eng mo mopeletong le mokwalong wa Setswana.

2.1 Kamano ya puo le setso

2.1.1 Setso ke eng?

Lefoko le, "setso" le raya selo sa kwa o tswang teng, ke gore selo sa botswa-batho. Selo se, ga se gogo, ga se lome, ke botshelo. Ke botshelo jwa kwa botswa-batho, botshelo jwa kwa ga lowe, botshelo jwa metlha ya bogologolo ya Setswana sa lekgorokgoro. Fa go twe setso ke botshelo, ga go tewe botshelo fela jaaka re bo itse, go tewa ka fa botshelo bo neng bo tshelwa ka teng. Setso se itebagantse le mokgwa o go neng go tshelwa ka ona maloba, gompiano le ka moso. Se araba potso jang?, gore go ne go tshelwa jang maloba.

Setso se itshupa fa e le letshwao le legolo la botshelo jwa motho. Ga go jaaka o ka bua ka botshelo jwa motho, o sa bue ka setso sa gagwe. Setso ke botshelo jwa motho mme motho ena ke ka fa a tshelang ka teng. Setso ke botshelo mme botshelo bo tshelwa ke motho, ka jalo setso re ka re mathe le loleme. Ke seipone sa motho, se a iponang le go tlhatlhoba botshelo jwa gagwe mo go sona. Motho o lemoga bontle le bosula jo a bo dirang mo go sona seipone se, e leng setso.

Setso re ka re ke botshelo jwa motho. Ke letlotlo le Modimo a le neileng setshaba sengwe le sengwe. Setso se hupile dingwao, meetlo, meila, puo, moaparo, bosetshaba le tse dingwe tsa setshaba sengwe le sengwe. Ke ka moo Power (1969:98) a reng: "... Culture touches our common humanity."

Setso se senola botho, maitsholo le bosetshaba jwa rona. Se mo go rona, se mo mading a rona, se mo puong ya rona, metsamao le borona johlhe. Se re itsise batho, se a re tlhalosa e bile se bua go le

gontsi ka rona batho. Ke ka moo motlhalefi wa moKenya e bong Ngugi wa Thiongo (1964:88) a reng: "Culture is a very crucial reflection of the society. It is a mirror projects our behaviour, dignity and integrity."

Morafe o o sa tlhokomeleng setso sa ona, o sa se tlotlomatse, o sa se dibeke, o sa se tlhokomele le go ipela ka sona, o nyatsa Modimo o o tlhodileng setso seo ka gone ke Ona o neileng morafe oo setso. Setso ke boswa jwa setshaba sengwe le sengwe mme Hoyer (1967:71) ene a re: "Culture is a precious heritage of every nation."

2.2 Botlhokwa jwa setso mo setshabeng

Go setse go kailwe fa godimo fa setso se le botlhokwa mo botshelong jwa setshaba sengwe le sengwe. Ke lore kgotsa seikokotlelo sa setshaba. Ke mokaedi kana mosupatsela wa rona batho. Go iponwa maswe le bontle mo go sona. Le fa puo le setso di senyegile go le kana, ga go a tshwanelwa go tlhoboga gore ga go se se ka dirwang go busetsa dilo tse kwa go se di neng di le sona mo metlheng ya bogologolo. Fa go ka tlhokomologwa go dibela puo le setso, go tla be go tshwana fela le fa go ka tse ga go iswe gope le fa setshaba sa Batswana se ka nyelela.

Setshaba ke setshaba ka setso sa sona. Setshaba se se sa somareleng le go dibela setso sa sona, se fetoga lekgoba la ditshaba tse dingwe. Se tlhoka medi, se tlhoka motlhala, se tlhoka sefatlhego. Ditshaba tse dingwe di simolola go se kgwela mathe, di se gataka ka maoto, di se inisa ka je. Di se leba jaaka masele, batswakwa, baditshaba, le boesengmang. Mo setsong go ithutwa mekgwa, meetlo, dingwao le melao. Setso ke boswa jwa ditlogolwane. Setso ke letlotlo la puo, melao, ngwao, meetlo le bošetshaba jwa setshaba. Nngwe ya dilo tse go ka somarelwang setso ka sona ke bokwadi. Bokwadi bo boloka setso e bile bo se bolokela ba ba tlang kwa morago, ke ka moo Malope (1987:3)

a re: "Setšhaba se se sa tšhameng, ka gale ga se kwale, setšhaba se se sa kwaleng ka gale ga se buise, setšhaba se se sa buiseng, se tla ya moribe."

Dikwalo di ama boleng kgotsa bo setšhaba jwa setšhaba. Setšhaba se se sa phasalatseng mo puong se tšile go ya moribe. Se tšile go nyelela e bile setšhaba seo se tšile go fetoga batlhanka ba ditšhaba tse dingwe. Boammaaruri jwa ntlha e, bo senoga mo mafokong a ga Mokgokong (1979:57) fa a re: "Publish or perish."

Dikwalo mo puong ya setšhaba di tla thusa gore setšhaba se se ka sa inyatsa, se se ka sa belaela gore Modimo o se bopile ka phoso. Kana fa go se na dikwalo mo puong ya setšhaba, bana ba setšhaba seo ba tla patelesega go buisa dikwalo tsa ditšhaba tse dingwe.

Ngugi wa Thiongo (1964:101) a re: "Why should we, whose experience of history as reflected in our songs and our literature is one of continuous heroic struggle against Western European slavery and their imperialist pillage and plunder of our wealth, be expected to memorise and recite the story of our imperialist oppressors and thus identify with their glorification of imperialist plunder and murder."

Dikwalo tsa motho di godisa puo le setso sa gaabo. Fa go sa phasalatswe mo puong ya ga rona, e tšile go ema jaaka metsi a mogobe. Puo le setso ga di kitla di kgathalelwa ke ope, fela jaaka metsi a mogobe a se ke a nowa ke ope ka ntlha ya bosengphepa jwa ona. Frylinck (1983:64) a re: "A butcher who will stock his butchery with pork in an Islamic community will sooner or later be forced to close his doors because his business will not be serving the needs of the community."

Setso sa setšhaba se sireletsa sefatlhego sa sona go nyelediwa ke ditso tsa ditšhaba tse dingwe. Setso ga se tšhagelele mo puong fela, mme se tšhagelela gape le mo dipineng, pokong, moaparong, metshamekong, manyalong, bogwe-reng, bongakeng le tse dingwe tsa setso. Ka jalo go botlhokwa go

dira ditiro tse tsa setso ka mokgwa wa setso gore bana ba tle ba di itse ba bo ba di bone.

2.3 Tlhotlheletso ya setso mo puong

Go tlhalositswe thata mo dintlheng tse di fa godimo ka fa setso sa setshaba sengwe le sengwe se tlhotlheletsang puo ya sona ka teng. Puo le setso ke bongwe fela jo bo ka se keng jwa kgaoganngwa. Ke diyathoteng di bapile e bile ke mathe le leleme. Puo ya setshaba ke setso sa yona mme jalo setso le sona bonno jwa sona ke puo. Ka bokhutshwane go ka twe "puo setso mme setso ke puo."

Trudgill (1986:32) a re: "Language is very much a cultural phenomenon. A study of language totally inevitably leads to the omission of some of the more complex and interesting aspects of language and to the loss of opportunities for further theoretical progress. One of the main factors that has led to the growth of sociolinguistics research has been the recognition of the importance of the fact that language is a very variable phenomenon and that its variability may have as much to do with culture as with language. A language is not a simple, single code used in the same manner by all people in all situations, and linguistics has now arrived at a stage where it is both possible and beneficial to begin to tackle this complexity."

Ga go boammaaruri jo bo fetang jo Trudgill a bo bolelang jo. Puo e senola makunutu, magonego le mebala yotlhe ya setso sa setshaba. Ke yona letshwao le legolo la setso sa setshaba. Ke lekuka kgotsa sedibelo se segolo sa setso. Trudgill (1986:13) a re: "Language is not simply a means of communicating information about the weather or any other subject. It is also a very important means of expressing and preserving culture."

Setso se rwele makunutu le magonego a meetlo, dingwao, meila, melao, puo le bosetshaba jwa setshaba Tsotlhe tse, di tlhagelela mo dipineng, pokong, moaparong, metshamekong, ditiro tsa setso jaaka manyalo, phitlho, botsetse, bongaka le tse dingwe. Trudgill (1986:29) a re: "The values as a cultural phenomenon, can also have an effect on its language. The most interesting way in which this happens is through the phenomenon known as Taboo. Taboo can be characterized as being concerned with the behaviour which is believed to be supernaturally forbidden or regarded as immoral or improper, it deals with behaviour which is prohibited or inhibited in an apparently irrational manner. In language taboo is associated with things which are not said, and in particular with words and expressions which are not used. In practice, of course, this simply means that there are inhibitions about the normal use of items of this kind, if they were not said at all, they could hardly remain in the language."

"Taboo words occur in most languages, and failure to adhere to the often strict rules governing their use can lead to punishment or public shame. Many people will never employ words of this type, and most others will only use them in a restricted set of situations. For those who use taboo words, however, "breaking the rules" may have connotations of strength or freedom which they find desirable.

"Generally, the type of word that is tabooed in a particular language, will be a good reflection of at least part of the system of values and beliefs of the society in question."

Motswana ka tlhago le ka setso sa gagwe ke motho yo o ikilelang. Ke tshwenyana e e bowa bo ntlha, ka a ikilela le go iphapa mo dilong tse di kotsi. O sireletsa le bana ba gagwe fela jaaka go a tle go bonwe koko e sireletsa bana ba yona mo segoding. Se, ga se reye gore o boi kana ke legatlapa. O na le melao le dingwao tse a tshelang ka fa di mo laelang ka teng.

Mengwe ya melao e, ke e e bidiwang meila, e e go itsang go dira dilo dingwe mo botshelong. Meila e, ke setso sa Batswana mme e tlhagisiwa ke puo e bile e mo puong. Ntlha e, e supa fa tota e le boammaaruri gore setso se tlhotlheletsa puo le gore puo e senola setso sa setshaba.

2.3.1 Mengwe ya meila

Mosadi ga a ralale motlhape wa dikgomo ka ntlha ya gore di thailwe.

Mosadi yoo o ka gatega kgotsa tsona tsa sokasokega.

Mosimane ga a ke a nna mosetsana mo diropeng - o tla tshereana.

Monna ga a a tshwanela go tshwara diaparo tsa mosadi tsa ka fa teng - o tla tshereana.

Mabele ga a silwe bosigo - o tlhodia badimo.

Lefoko la moswi ga le tlolwe - ga a ne a robala sentle.

Motlhologadi ga a dumedisiwe ka letsogo - o tla go tshela sefifi.

Lebitla ga le lale - gone le bitsa ba bangwe.

Fa go boiwa kwa mabitleng o tshwanetse wa ya gae go tlhapa diatla - go seng jalo o itshela sefifi.

Mosimane ga a a tshwanela go tshameka le basetsana ka gone o ka kgaelwa kgotsa a tshereana.

Fa mosetsana a ja a eme ka dinao lefatshe le tla mo emela ka dinao.

Dikao tse di neilweng fa, ke meila ya Setswana e e supang setso sa Batswana jaaka fa se iponatsa kgotsa se tlhagelela mo puong. Meila e, e tlhagisa setso se se tlhagisang ditumelo tsa Batswana tsa setso.

Fa motho a bua meila e, motho o kgona go utlwa setso sa motho yo o buang yo, mo go yona meila e. O kgona go utlwa ditumelo tsa setšhaba kgotsa morafe wa gaabo, tse di ikaegileng ka setso. Ntlha e, e supa bonnete le boammaaruri jwa gore puo e senola setso sa motho. Setso sa motho se mo puong, ke ka moo go tweng, fa motho a ikgatholosa puo ya gaabo, a e sotla, a e nyatsa, e tla nyelela, mme fa puo e nyelela, setso le sona se tla nyelela, mme fa setso se nyelela, ke moka o suleng mhama kgotsa ke moka o suleng.

Ga se meila fela e e tlhagisang setso sa motho. Makala a mangwe a puo jaaka diane, maele, dikapuo, dithamalakwane, dinaane le tse dingwe, le tsona di supa kgotsa di senola setso sa setšhaba.

2.3.2 Diane le maele

Tiro ya diane le maele ke ya maitsholo le puo. Mabapi le maitsholo, di senola dikeletso tsa setšhaba malebana le maitsholo a motho ka boena, le go se setšhaba sa gaabo, le setšhaba go ditšhaba tse dingwe.

Mabapi le puo, di kgabisa puo e bile di na le bokao jo bo boteng, ke ka moo di bidiwang manatetshapuo. Di naya dikgakololo mabapi le botshelo. Di dirisiwa thata mo dikwalong, pokong le mo puong. Le tsona fela jaaka meila di bopiwa ka puo mme di senola setso sa setshaba.

Dikao tsa diane

Lefoko la kgosi le agelwa mosako. Ka Setswana le ka setso, kgosi e tlotliwa ka go dumelwa gore e tlhomilwe ke badimo mo setulong.

Moremogolo go betlwa wa taola, wa motho o a ipetla. Motswana wa maloba o ne a dumela gore maitsholo le maitseo a motho, a tshwanetse go tswa mo mothong ka boena, o tshwanetse go a itirela kgotsa go a ithuta, e seng go a rutiwa.

O se bone thola borethe, teng ga yona go a baba. Motswana o dumela gore mosadi ga a nyalelwe bontle mme o nyalelwa diatla kana ditiro ka setso. O se ka wa tsiediwa ke bontle wa gopola gore le mekgwa e mentle. Mosadi, tshwene, o jewa mabogo. Ka setso sa Batswana, mosadi o nyalelwa bonatla kgotsa ditiro e seng bontle.

Ngwana yo o sa utlweng molao wa batsadi o tla utlwa wa manong. Ka setso sa Batswana ngwana ke ngwana wa mogolo mongwe le mongwe, le fa e se motsadi wa gagwe ka namana, mme o tshwanetse go mo tlotla le go mo reetsa, go sa nneng jalo o tla otlwa ke lefatshe.

Dikao tsa maele

Go hupa ka tlhaa. Ka setso sa Batswana se se hupilweng, ke se se sa bonweng kgotsa se sa itsiweng, jaaka tlhaloso e le go se bolele.

Go kgwa molalatlhageng. Go kgwa, ke go ntsha se o ntseng o se hupile kgotsa o se fitlhile, mme molalatlhageng ke se se ntseng se fitlhegile mo tlhageng, jaanong o a se senola.

Go ja nku. Nku ke phologolo ya legae, e e mafura, e e jewang, mme leele le, le raya go ja sentle, go ikgona kgotsa go huma.

Go akga leleme. Go akga, ke go isa kwa le kwa, mme leleme ke serwe sa puo, ka jalo go le akga, ke go bua thata.

Go loma tsebe. Ke go itsise motho sengwe.

Go mo pepeneneng gore diane le maele le tsona ke mofuta wa puo, o o senolang setso sa setshaba le go natefisa puo.

2.3.3 Dikapuo

2.3.3.1 Phefofatso

Ke sekapuo se se dirisang puo ya tlotlo e e bontshang maitseo

le lorato. Ka setso, Batswana ga ba re "motho o sule," ba re: "O thudile botala ka tlhogo." Ga ba re "O tlhapetswe," ba dirisa mafoko a a bonolo jaaka "O ijetse." Ba dira jaana maikaelelo e le go supa tlotlo mo bathong ka bona. Batswana ka tlhago ke batho ba ba maitseo, ba ba lorato, ba ba pelotlhomogi, e bile ba na le molao. Ke ka moo ba dirisang puo e e bonolo, e e tlotlo le e e thobang maikutlo ba re "Motho o a fosa," e seng "O a aka."

2.3.3.2 Tshwantshiso

Batswana ba dirisa puo ya botshwantshi. Ba tshwantshanya mekgwa ya dilo mme ba bitse selo ka se sengwe se se tshwanang le sona ka mekgwa. Dikao: Pule ke tau. Tlhaloganyo ya motho ke bodiba bo sa itsiweng.

Sekao sa ntlha se raya gore Pule o thata fela jaaka tau. Sekao sa bobedi se raya gore tlhaloganyo ya motho e boteng, ga o ka ke wa itse se e se tshotseng fela jaaka bodiba.

2.3.3.3 Tshwantshanyo

Sekapuo sa tshwantshanyo le sona se tshwantshanya batho kgotsa dilo jaaka sekapuo sa tshwantshiso. Sekao:

Mosidi o bonolo jaaka kwana.

Mosimane yo, o lobelo o ka re ntswa ya phefo.

Sekao sa ntlha se raya gore Mosidi o siame fela jaaka kwana.

Sekao sa bobedi se raya gore mosimane ena, o taboga fela jaaka ntswa ya phefo.

2.3.3.4 Mothofatso

Sekapuo se, se tshwantshanya dilo le batho. Se bua ka selo jaaka e kete se bua ka motho.

Sekao:

Loso o setlhogo.

Pula, o molebeledi wa kgomo tsa ga rre.

Sekao sa ntlha se bua ka loso jaaka e kete se bua ka motho gonne motho ke ena a leng setlhogo. Mo dikaong tse di fa godimo, go buiwa ka loso le pula jaaka e kete ke batho, ka gonne motho ke ena a leng setlhogo e bile ke ena a lebelelang. Sekao sa bobedi se bua ka pula jaaka e kete se bua ka motho gonne motho ke ena a lebelelang.

2.3.3.5 Pheteletso

Sekapuo sa pheteletso se feteletsa tiro e e dirwang ke selo kgotsa motho.

Sekao:

Thabo ga a siane, o a fofa.

Seemo ga a nwe, o a tshela.

Sekao sa ntlha se tshwantshanya go siana le go fofa, ke gore go feteleditswe go siana ga ga Thabo. Fa go feteleditswe tiro e Thabo le Seemo, e leng ya go siana le ya go nwa, ba e dirang. Go siana go tshwantshanngwa le go fofa mme go nwa le go tshela o sa emise. Sekao sa bobedi se tshwantshanya go nwa le go tshela. Go feteleditswe go nwa ga ga Seemo.

2.3.3.6 Kaediso

Kaediso ke sekapuo se se kaetsang motho se se diragalang, se sa bue puo-pha. Ke gore ga se tlhalose ka tlhamalalo.

Sekao:

Pitsa e a bela. Go bela metsi.

Tiro e batla diatla. Tiro e batla batho ba bantsi.

Sekao sa ntlha se raya gore metsi a a bela e seng pitsa. Sekao sa bobedi se raya gore tiro e batla batho ba bantsi e seng diatla. Dikapuo tse, le fa di sa felela di supa fa Motswana ka tlhago a ne a rata puo e e buelwang dinyaong, puo ya metlae, puo e e tlosang bodutu, puo ya boitumelo, ka e ne e le motho wa lorato le kagiso. Ke motho yo a neng a ela dilo tlhoko gongwe le gongwe fa a leng teng. E ne e le motho yo o neng a ikitse a itse tulo le loago lwa gagwe le tse di mo dikologileng. E ne e le setswerere mo puong ya botshwantshi, ya papiso, e e bofitlha le e khutshwane. O ne a sa lotolotse e bile o ne a na le puo ya khupamarama le ya tlotlo, mme puo e, e ne e senola go tlhagisa setso sa gagwe. E ne e mo tlhalosa gore ke motho yo o ntseng jang. Ka jalo go bontsha kwa ntle le pelaelo fa fa dikapuo le tsona di kgona go senola setso sa setšhaba.

2.3.4 Dinaane le dithamalakwane

Dinaane le dithamalakwane le tsona ke metshameko kgotsa dikgannyana tse Motswana a neng a itlosa bodutu ka tsona bogologolo. Di tswa le Batswana kwa botswabatho e leng kwa ga Lowe. Le tsona ke dintlha tsa setso, di senola setso sa Motswana. Tiro ya tsona ke go ntsha bodutu, go laya, go tsibosa, di thusa go tlhatlhoba dikakanyo le botlhaale jwa motho e bile di dira gore moswa a tsamae a butse matlho. Dinaane le dithamalakwane di ruta bana maitseo, maitsholo, go ikilela le go tlotla bagolo.

2.3.4.1 Dikao tsa dinaane

Fa, go lebilwe dinaane tsa: "Mae a ga sanyane" le "Mmutla le tau". Dinaane tse di ruta bana kgotsa bagolo gore ba se ka ba nyatsa motho ka go mo leba mmele kgotsa bonnye. Ba tlotle motho go bo

e le motho le ena. Sanyane o ne a fenywa tlou e e neng e le kgolo thata mo go ena, ka go dirisa botlhale, a iphetola ntsi mme a tsena mo nkong ya tlou, mme tlou ya ethimola go fitlha e bo e swa.

Mmutla le ona o ne wa femela botshelo jwa ona mo go tau ka go dirisa botlhale. Mmutla o ne wa tlhola o tsoma le tau mme tsa se ka tsa tshwara le fa e le go bolaya sepe. Mmutla ka go lemoga fa botshelo jwa gagwe bo le mo kotsing, a raya tau a re, ba epe khuti mme ba katele tau mo go yona mme ba tlhagise meno a yona ka fa godimo ga mmu, ba bo ba bitsa diphologolo ba re di tle go bona meno a medile fa fatshe. Mmutla o ne a bona gore fa a sa loge leano le, go tllile go bolawa ena. Diphologolo tsa tla mme bontsi ba bolawa kwa ntle ga tshwene e e botlhale, e e neng ya lemoga fa tau e sa swa, ka go e kgotlha fa e sa kgotlhweng teng. Se, se ruta bana botlhale jwa go iphemela.

2.3.4.2 Dikao tsa dithamalakwane

Dithamalakwane le tsona di dirisa puo ya papiso ya ditshwantsho.

Di bua ka dilo di sa di bitse ka maina.

Sekao:

Ka itaya sebetlela sa ya go wela Engellane - Lekwalo.

Tsiri-tsiri kwa hekeng - Mapodisa.

Feela-feela foo tsokwane a tsalele teng - Ditaola.

Poo e ntsho e e lelang mo sekgweng - Nta ya moriri.

Monna yo o thuntshang a kaname - Selaga.

Tse, ke tsona dithamalakwane, go tsaya di le mmalwa, tse Motswana wa maloba a neng a itlosa bodutu ka tsona. O ka bona gore fa o sa di itse, di ka go ngamola tlhogo. Di ka go opisa tlhogo tsa batla gore o akanye thata. Ke ka moo maitiso a neng a nna maleele ka ntlha ya go akanya. Setso sa Batswana se tlhagelela

mo puong ka ona mokgwa o. Puo e dirisiwa go bopa dinaane le dithamalakwane mme tsona di bo di senola le fa e le go tlhagisa setso sa Batswana.

Dikwalo le tsona di dirisa puo e e tlhagisang setso sa setshaba. Ke ka moo go nang le dipadi, diterama, dikhutshwe, ditlhamo le maboko a bogologolo le a seswa. Setso se tlhagelela thata mo ditlhangweng tsa setso, ka di ne di kwalwa ke bagologolo.

Thelefisene le seyalemowa le tsona, ke didiriswa tse di dirisiwang go sireletsa setso le go se ratisa baswa ba gompiono. Tsotlhe tse, di na le mananeo a setso mme go aparwa le go bontsha moaparo wa setso, mmino wa setso, maboko a setso, dijo tsa setso e bile go dirisiwa puo e e senolang setso gore setso se utlwale se bo se bonale mo go yona. Puo e e dirisiwang mo mananeong a, ke puo ya botshwantshi, e e bofitlha, ya papiso, puo e e sa pekanngwang le dipuo tsa seeng. Go dirisiwa Setswana se se tlhololo, se se moro, e bile se le bogosi. Puo e, ke puo ya diane, maele le dikapuo, mme e senola setso mo manatetshapuong a.

2.4 Tlhotlheletsano ya puo le loago

2.4.1 Loago le tikologo

Tikologo kgotsa loago le lona jaaka setso, lo na le seabe kana tlhotlheletso mo molebong wa puo. Loago le tsotlhe tse di mo go lona, di na le tlhotlheletso mo puong re sa lebele le bona batho ba tikologo eo. Loago lengwe le lengwe le na le setso se se rileng, le batho ba ba rileng, ba ba buang puo e e rileng. Kwa ntle le loago, puo e ka tlhotlheletswa ke dilo di le dintsi jaaka:

- (i) boemo jwa motho mabapi le thuto.
- (ii) tiro e a e dirang.
- (iii) tumelo, bong, kemo ya motho mo setshabeng.
- (iv) tikologo e motho a leng mo go yona le tse dingwe.

Loago kgotsa tikologo e na le tlhotlheletso mo puong, ke ka moo re nang le diteme (dialects) tse di farologaneng mo Setswaneng jaaka Sehurutshe, Serolong, Setlhaping, Sekgatla, Sekwena jalo le jalo.

Ntlha e, e totobadiwa ke Trudgill (1986:32) fa a re: "Language is very much a social phenomenon. A study of language totally without reference to its social context inevitably leads to the omission of some of the more complex and interesting aspects of language and to the loss of opportunities for further theoretical progress. One of the main factors that has led to the growth of sociolinguistic research has been the recognition of the importance of the fact that language is a very variable phenomenon, and that this variability may have as much to do with society as with the language."

Ntlha e, ya go bo loago lo tlhotlheletsa puo, e bonala sentle mo Batswaneng ba Botswana le ba Bophuthatswana. Botlhe ke Batswana mme ga ba nne mo tikolong e le nngwe mme ka ntlha ya ditikologo tse di farologaneng, ba bua Setswana se se farologaneng. Bophuthatswana ke lefatshe la Batswana mme ba nna mo mafelong kgotsa mo dikgaolong tse di farologaneng jaaka Lehurutshe, Madikwe, Mankwe, Molopo, Odi, Moretele, Taung, Kudumane le tse dingwe. Batswana ba dikgaolo tse, ga ba bue Setswana se se tshwanang gotlhelele. Pharologano e, e dirwa ke loago lwa bona, mme e tlhola diteme (dialects) tse di farologaneng mo puong ya Setswana.

Trudgill (1986:14) o sedifatsa ntlha e ka go re: "Our accent and speech generally show what part of the country we come from, and what sort of background we have. We may even give some indication of certain of our ideas and attitudes, and all of this information can be used by the people we are speaking with, to help them formulate an opinion about us."

Trudgill (1986:13) o gatelela ntlha e e fa godimo gape ka go re: "Language

is not simply a means of communicating information about the weather or any other subject. It is also a very important means of establishing and maintaining relationships with other people."

Pharologano mo puong e e tlisiwang ke mafelo kgotsa ditikologo tse di farologaneng, e tlhola diteme (dialects) tse di farologaneng jaaka diteme tsa loago (social dialects) le diteme tsa tikologo kgotsa tsa dikgaolo (regional dialects).

Trudgill (1986:27) a re: "The social environment can also be reflected in the language, and can often have an effect on the structure of the vocabulary."

Go sedifatsa ntalha e, ya ga Trudgill, go ka lejwa maina a botsalano a go bitsanwang ka ona fa gae jaaka: mmê, ntate, malome, rakgadi, rrangwane, mmangwane, ausi, abuti, kgaitsemi, ngwanaka, setlogolo jalo le jalo. Maina a, ke puo e e tlholwang ke botsalano jwa rona. Ke se re ka se bitsang "social language" ka puo ya seeng. Puo ya motsesetoropo le yona e farologana le ya motseselegae.

Mafelo kgotsa dikgaolo tse di farologaneng le tsona di tlhola puo e e farologaneng ya diteme (dialects) tse di farologaneng. Dikao:

Bahurutshe ba re "ga ke itse" fa

Bakgatla ba re "kgeitse"

Bangwato ba re "thogo" fa

Bahurutshe ba re "tlhogo."

Batswana ba Odi ba re ba "duma" selo fa

Bahurutshe ba re ba "elets'a" selo.

Baagi ba Lehurutshe le bona, ba farologana fale le fale ka puo, ka gobo ba sa nne mo motseng o le mongwe fela. Ba nna mo metseng e e farologaneng ya magosi a a farologaneng.

Pharologano e, ya puo mo metseng ya Lehurutshe e tla lejwa le go sekasekwa mo dikgaolong tse di latelang.

2.4.2 Thuto kana tiro e e dirwang

Thuto le tiro e motho a e dirang, le tsona di na le letlhabego kgotsa tlhotlheletso mo puong ya gagwe. Go le gantsi, puo e o e buang e a go tlhalosa. E tlhalosa thuto ya gago kgotsa tiro e o e ithute-tseng le e o e dirang. Ke ka moo Trudgill (1986:14) a reng: "Our accent and our speech generally show what part of the country we come from and what sort of background we have." Dikao:

Morutabana o bua gantsi ka bana ba sekolo kgotsa barutwana;

Mooki ena o bua ka balwetse;

Lepodisi le bua ka batlolamolao;

Moagi ene, o bua ka disenke le dipekere;

Mme molemirui o bua ka mabele, masimo le dikgomo jalo le jalo ka ba bangwe.

2.4.3 Maemo a motho mo setshabeng

Puo e kgona go tlhotlheletswa ke maemo a motho mo setshabeng mme e bile puo le yona ka boyona e kgona go senola mamemo a motho. E kgona go senola fa motho yo 'o buang e le kgosi kgotsa e le lelata fela. Kgosi kgotsa moeteledipele wa batho o dirisa puo e e tlhopholo-tsweng, puo e e nang le tlotlo kgotsa seriti, puo e e masisi, puo e e bokao bo tseneletseng, e bile e tseetswe matsapa, e le moro. Motho o ipuela fela kwa ntle go rekegela puo mme mokgwa o, o mo kaya fa e le motho-fela-setshabeng.

2.4.4 Tumelo (Belief or religion)

Se batho ba dumelang mo go sona, se ka nna le seabe mo puong ya

bona. Fa motho a dumela mo Modimong, e le mokeresete kgotsa modumedi, puo ya gagwe e tla utlwala bokeresete kgotsa bodumedi. Puo ya gagwe, e ganelela go nna le dilo di le 'dintsi tsa sekeresete. Ga a dire sepe a sa bue gore Modimo o tla mo thusa kgotsa fa Modimo o rata se tla direga. Mo kganetsanong ga a tlhagise ntlha epe a sa e go bontshe mo Beibeleng gore Beibele yona ya reng. Yo o dumelang mo badimong le ena o kgona go mo utlwa mo puong fela jalo le yo o sa dumeleng gotlhegotlhe.

Puo le yona fela jalo e ka tlhotlheletsa molebo wa dilo wa setshaba. E ka nna le seabe ka fa setshaba se dirang le go bona dilo ka teng. e ka fetola setshaba, sa sala se setse setso sa puo eo morago. Trudgill (1986:24) a re: "A language can affect a society by influencing or even controlling the world-view of its speakers."

2.4.5 Bong

Bong jwa motho le jona ke ntlha e e tsayang karolo thata mo puong ya motho. Puo le yona, e tlhotlheletsa bong jwa motho, ke ka moo ya reng motho fa a bua o sa mmone o kgone go utlwa ka puo gore motho yo o buang ke mong. Monna fa a bua jaaka basadi kgotsa a bua puo ya basadi ga twe o bua sesadi fela jalo le ka mosadi fa a bua jaaka banna kgotsa a bua puo ya banna ga twe o bua senna. Ka jalo go raya gore go na le puo ya banna le ya basadi.

Trudgill (1986:88) a re: "Linguistic sex varieties arise because, as we have already seen, that language, as a social phenomenon, is closely related to social attitudes. Men and women are socially different in that society lays down different social roles for them and expects different behaviour patterns from them. Language simply reflects this social fact. Men's and women's speech, as we have demonstrated is not only different: women's speech is also (socially)

"better" than men's speech. This is a reflection of the fact that, generally speaking more "correct", social behaviour is expected of women."

Smith (1981:39-40) a re: "Greater value is placed on the achievement of males than on those of the females, and men get more public recognition than women do, hence men's names have acquired more symbolic value."

Borre, gantsi ba bua ka tsa bona banna jaaka: dikgomo, mabele-mabelega-batho (bojalwa), lesaka, dikgole, dijoko, go suga matlalo jalo le jalo. Bommê ba bua ka masimo, go ya go tlhagola, mmu go dila lelapa, boloko go kgapha lelapa, mogodungwana go ntsha letsapa, go ya kgonnye, bojannye, nokeng jalo le jalo.

2.4.6 Maemo a kgolo

Loago le tlhotlheletsa puo ya ngwana mo mogolong kgotsa puo ya mogolo mo ngwaneng. Ka setso sa Batswana, ngwana ga a bue le mogolo jaaka fa a rata. O a ikoba, o ikakanya pele a bua le mogolo. O bontsha tlotlo le lorato mo mogolong mme se, se nne le seabe mo puong e a e buang. Mogolo fela jalo le ena o tlhopha puo e a e buang le ngwana ka gonne fa e sa siama, ngwana a ka tloga a tsaya gore e siame e bile ke ona mokgwa o montle wa go bua le batho. Setswana sa re: "susu ilela susane, gore susane a tle a go ilele." Se boe se re: "Ngwana yo o sa utlweng molao wa batsadi, o tla utlwa wa manong."

Trudgill (1986:90) a re: "These, then, are some of the ways in which society acts upon language and, possibly, in which language acts upon society."

Sekao, go supa fa e le nnete maemo a kgolo a tlhotlheletsa puo ya motho, ke se se latelang:

Ka Setswana le ka setso sa Batswana, ngwana fa a dumedisa bagolo ga a ke a re: "Dumelang!" O a re: "Dumelang bagolo!" kgotsa "Dumelang mma, Dumela rra!"

Fa a naya mogolo dijo kgotsa sengwe, o a re: "Dijo ke tse rra kana mma" e seng, "Tsaya!" Se, se supa fa e le boammaaruri gore maemo a kgolo le ona a na le seabe se segolo mo puong ya motho go yo mongwe. Maemo a kgolo a tlhotlheletsa puo e bile a e fa le bokao jo bo rileng jaaka go bonwa dikao tse di fa godimo di supa maitseo, tlotlo le boingotlo mo ngwaneng fa a bua le mogolo.

2.5 Dintlha tsa setso

Dintlha tsa setso tse di tlileng go sekasekwa ka boripana fa ke: Lenyalo, Bongaka, Kgotla, Bogwera le Bojale. Maikaelelo mo tshekatshekong e, ga se go kwala kgotsa go bua go le gontsi ka dintlha tse, tsa setso tse. Maikaelelo a magolo ka tiro e, ke go sekaseka molebo wa puo-loago mo dintlheng tse, e seng go tlhalosa kgotsa go bua ka dintlha tse. Maikaelelo ke go sekaseka puo jaaka fa e dirisiwa mo dintlheng tse, bokao jwa yona le gore dintlha tse di tlhotlheletsa puo jang.

Maleba le tshekatsheko e, go ikaelelwa go supa mefamafama e puo e ka e tsayang mo tirisong ya khupamarama. Go raya gore fa go tshwaraganwe le morero o o rileng mo mokgapheng mongwe wa setso, go na le dikgeleke tse di dirisang puo go tsamaelana le morero oo, e le go o naya seriti le go re o se ka wa wela mo ditsebeng tsa boesemang. Go jesa monate go tlhaloganya gore nka-di-latlha o itsheba jang le marapo-a-tse-di-suleng, go utlwa puo ya borre kwa kgotla, go utlwa tiriso ya puo mo tsamaisong ya lenyalo la setso le gore sekolo sa setso se dirisa mofuta ofe wa puo. Ka go rialo go lejwa puo jaaka fa e dirisiwa mo setsong.

Go tlhophilwe sedika sa Lehurutshe go dira tshekatsheko ya puo mo dintlheng tse di fa godimo gonne e le sedika sa puo-bogareng e bile se bapile le naga ya Botswana, kwa go sa ntseng go buiwa Setswana se se tlhololo, se se sa pekanngwang. Pele ga go sekasekwa puo mo dintlheng tse tsa setso, go tla tlhaloswa ka boripana kana ka bokhutshwane, go ya ka fa di tlholegileng ka teng. Tshekatsheko ya puo mo go tsona, e tla dirwa mo kgaolong ya boraro.

2.5.2 Bongaka jwa Setswana

Bongaka jwa Setswana bo tswa le Batswana kwa botswa-batho. Bo sa le bo nna teng go tswa bogologolo jwa ba Bila le Matsieng. Bo tlholegile le Batswana. Ke botshelo jwa Batswana, ba tshela ka jona. Bo ne bo sireletsa matshelo a bona mo babeng, baloing, dintweng, diphologolo tse di kotsi, leuba, leroborobo la bolwetse le dilo tse dingwe tse di kotsi mo maphelong a bona, tse di ka a nyeletsang. Fa go ne go le lesekere, go le leuba, go le komelelo, go ne go bidiwa ngaka gore e nese pula. Ngaka e, e ne e bidiwa moroka. E ne e kgona go dira gore __ pula e se ka ya na ka sefako. Dingaka tse, di ne di kgona dilo di le dintsi jaaka go bolaya lesogodi la tsie gore le se ka la falatsa mabele.

Batswana ba leba bongaka jo, jaaka mpho e kgolo e ba e neilweng ke badimo ba bona, fela jaaka ba tle ba re "bogosi kupe", le jona ba bo tsaya jaaka "kupe", ka ntlha ya fa ba dumela gore ke mpho e e tswang kwa badimong ba bona. Bongaka jo, bo a abelwa, bo a tsalelwa, ga bo itshasiwe jaaka mafura kgotsa letsoku. Ga bo itlodiwe, o bo newa ke badimo. Dithata tsotlhe le bokgoni le kitso ya jona, o e newa ke badimo. Bongaka jo, ke botshelo jwa Batswana, thuso yotlhe ba e bona mo go jona.

2.5.1.1 Didiriswa tsa Bongaka

Bongaka jwa Setswana bo akaretsa dilo tse di farologaneng jaaka:- ditaola, dipheko le tse dingwe. Dingaka tse dingwe ga di dirise ditaola mme di bidiwa Sedupe kgotsa Ngaka e tshojwa. Tse dingwe di kgona go nesa pula mme di bidiwa Moroka. Ngaka e, e kgona go dira gore pula e se ka ya na ka sefako. Fa pula e ne e tla ka sefako, monna wa ngaka o ne a tsaya lonaka lwa gagwe, a nathe tshitlho mo go lona, a e tshase mo mpaneng e ka metlha a neng a ntse a e baakantse, mme morago a letse naka ya gagwe a re: "Twe-e-e, twe-e-e, go lela godimo," sefako se be se re gau!

Pheko ke selo se segolo mo botshelong ba motho. Dipheko tse, di a farologana, jaaka: Mokaikai le Diragadibone. Tse, ke dipheko tse dikgolo tse bagologolo ba neng ba di dirisa mo dintweng tsa bona. Dira di ne di timelelwa ke tsela mme di simolole go kaila-kaila fela. Pheko e nngwe e go neng go tshwarwa tau ka yona e bidiwa Lesokwane. E kgona go alafa masimo le dikgomo.

Ditaola tsa ngaka ya Motswana ga di dintsi jaaka ditaola tsa dingaka tsa merafe e mengwe. Ditaola tsa yona di tlhano fela mme ka tsona o kgona go batla modi wa bolwetse ba motho, le pheko e e tlhokegang go alafa bolwetse joo. Maina a ditaola tse ke a a latelang:

Moremogolo o na le matlhakore a le mane e leng: kgato, leteng, lentle le serethe. Matlhakore a mane a, a supa fa moremogolo a na le mawa a mane. Lengwe le lengwe la mawa a, le na le tlhaloso ya lona. Ngaka nngwe le nngwe e bua le ditaola tse tsa yona tse, mme e na le mokgwa o a buang le tsona ka ona, le mofuta wa puo, e a e dirisang go tlhalosa mawa kgotsa ditaola le bolwetse jwa motho. Go tla sekasekwa puo e, mo kgaolong ya bone.

2.5.2 Lenyalo la Setswana

Lenyalo la Setswana le lona ke lengwe la matshwao a magolo a setso sa Batswana. Ke kgolagano ya semolao fa gare ga monna le mosadi. Ke kgole e e thata e batsadi ba neng ba bofaganya bana ba bona ka yona. Lenyalo la setso la maloba le ne le sa dirwe jaaka re bona la gompiono le dirwa. Go ne go sa itseelwe fela, kgotsa bana e le bona ba rulaganyang lenyalo le go le tsamaisa.

Go ne go na le tsela e e betlilweng e e neng e latelwa ke bagologolo mo ntlheng e. Go ne go na le meila e e neng e ilelwa mabapi le lenyalo. Lenyalo le ne le simologa mo batsading ba mosimane.

Mosimane o ne a golela lenyalo. Fa go twe mosimane o godile, ga go buiwe ka dingwaga tsa go tsalwa ga mosimane, go tewa fa a setse a kgona go bolaya diphologolo a di isa kwa go rraagwe, a itse go tsadisa dikgomo, a bile a na le pelo ya go tshegetsa se a se bolele-tsweng.

Fa batsadi ba kgotsofetse gore mosimane o godile, ba ne ba beeletsa kgotsa ba tlhoma mosetsana mongwe wa losika, wa lelapa le le siameng, yo o maitseo, letlhokwa. Ba mo tlhoma letlhokwa ka go ntsha sengwe jaaka nku kgotsa kgomo, mme kwa morago batsadi ba mosimane ba ka ne ba isa serwe sa kgomo fa ba tlahabile, ba tshela lekuka la madila, ba lemela mosetsana tshimo jalo le jalo. Go dira jaana go bidiwa "go eka."

Fa mosetsana a lemetswe tshimo ke rramosimane, mmamosetsana o na le gore mo dipakeng tse dingwe a apee le rramosimane bojalwa jwa mabele, a a a lemileng, le go tsholela mosimane bogobe jwa mogopo, jwa isiwa kwa gagabo. Fa bana ba setse ba godile, rramosimane o bolelela ba kgotla ya ga bona mme ba bolelele bagolo ba mosetsana fa ba rata go neela ngwana mosadi. Go tla batlwa mme bona ba nyadi-

siwe, go ntshiwe bogadi.

Mosimane o ne a supa fa a godile ka matshwao a a latelang:

- go sa natefelwe ke dijo tsa legae,
- go tlhabelwa ke letsatsi mo dikobong,
- go ribega sejana se o neng a jela ka sona, mmaagwe a ye go se bontsha rraagwe sejana se a re: "Rra wee, tshukudu e fetile pounama!" Rre o tla be a tlhalogantse gore mosimane o lekanwe ke nyalo.

Bomalome le borangwane le basadi ba bona, ba tsaya karolo e kgolo mo morerong o wa lenyalo. Fela jaaka mo bongakeng, go na le puo e e rileng, e e dirisiwang mo morerong o. Go tlile go sekasekwa puo e, le bokao jwa yona le ka fa e tlhotlhelletswang ka teng ke ntlha e, ya setso e, kgotsa ka fa e farologanang ka teng le ya bongaka.

2.5.3 Bogwera le Bojale

Bogwera le bojale le tsona ke mangwe a matshwao a setso sa Batswana. Ke tsona bonna le bosadi jwa Batswana. Monna e ne e le monna fa a tswa bogwera mme go ntse fela jalo le ka mosadi. Bosadi jwa gagwe o ne a bo bona kwa bojale. Bogwera le bojale ke dilo tse dikgolo mo morafeng wa Batswana. Ke tlotlo ya morafe otlhe, ke sesupo sa kgora le kagiso. Ke boipelo le bokgabo jwa Motswana. Ngwana wa Motswana o ne a tsaya thuto le molao fa. Ba rutiwa dipina tsa ^vsetshaba kgotsa dipina tsa setso, melao, meetlo le dipina tsa ntwā. Ba rutiwa fa ngwana wa mosimane molao a o tsaya kgotleng mme mosetsana a o tsaya lapeng.

Basimane ba tswa mo gae ba ye go nna mo mephatong e e agilweng kwa thabeng. Ba simolola pele ka go phuthaganela kwa kgotleng, ba opela dipina ba tshotse dingata tsa dithupa tse ba tlileng go kgwathisiwa

ka tsona. Ba opela jalo mo kgotleng mme kgosi e bo e itse gore ba kaya eng kgotsa ba batla eng. Kgosi e laela monna mongwe yo o letsogo le bokete, ke gore yo o itayang botlhoko mme a kgwathise basimane. Ba kgwatha jaana go ya ka ditlhopha tsa bone, ba kgwathisiwa ke banna ba ba farologaneng. Fa ba kgwathisiwa jaana ga go le a le mongwe yo o emang kgotsa yo o lelang. Ba nna basetlha fela go supa fa ba sutsitse, ba godile e bile ba gwamile. Go tloga fa, ba ya kwa mephatong e e agilweng kwa nageng kgotsa kwa thabeng. Fa ba goroga kwa mephatong ba tsenngwa ke banna fa gare mme ba tsene ka bongwe ka bongwe, ba ye go monna yo o bidiwang Rrathipana. Mosimane mongwe le mongwe o na le lekgajane kgotsa kgajane yo o mo gwerisang, fela jalo le ka basetsana.

Mo sekolong se, ba rutiwa go tsoma, go kolopa lerumo, go lwa ka marumo gore e tle e re fa ntwā e tla ba tle ba itse go tlhabana. Ba rutiwa dipina tsa ntwā le tsone dikoma tsa setshaba. Bana ba dikgosi ba rutiwa go tlotla molao wa borraabona le go nyatsa dikgakololo tsa bommaabona gonne go ne go boifiwa gore fa ba busa ba ka tloga ba busa ka molao wa sesadi mme ba nyeletsa setshaba gonne basadi ke batho ba diphufa le boloi. Basetsana ba rutiwa tsa setso tsa bommê, dipina le molao wa bommê. Ba rutiwa go tlhokomela monna le bana. Ba rutiwa go aga motse.

Dintlha tse, tsa setso tse, le tsona di na le puo ya khupamarama, puo e e buelwang dinyaong. Go tla sekasekwa puo e, le bokao jwa yona mo kgaolong ya botlhano.

2.5.4 Kgotla ya Setswana

Morafe mongwe le mongwe wa Batswana o eteletswe pele ke mong wa ona, e bong kgosi. Kgosi ka Setswana e a tsalwa, ga e itlhophe kgotsa ga e ipee mo setilong sa bogosi e se jwa yona. Bogosi kupe, ke mpho ya badimo. Kgosi ke moeteledipele wa morafe, ke mokaedi,

mosupatsela, mosireletsi, moagisani, moatlhodi, mothusi wa morafe wa gagwe.

Kgosi e na le dikala tsa yona, tsa mothunyo o mogologolo, e bong bathusi ba gagwe kgotsa borre ba lekgotla. Borre ba, ba mo thusa go rarabolola mathata fa a le teng, ba mo thusa go seka dikgetse kgotsa melato, le go athola. Go le gantsi bagakolodi ba bagolo ba gagwe ke borangwanaagwe le bomalomaagwe thata fa borangwanaagwe ba se yo. Kwa kgotla go rerwa molao, go sekwa dikgetse, go akanngwa ka fa motse o ka tlhabololwang ka teng le ka fa o busiwang ka teng.

Kgotla ya Setswana, sentle e agiwa ka disana mme go nne le lesaka le dikgomo tsa matimela, ke gore tse di timetseng, di tlhatlhelwang mo go lona. Dikgomo tsa batho ba ba athotsweng le tsona di tlhatlhelwa mo lesakeng le, mme le ditiro tse di farologaneng tsa morafe, tse di batlang lesaka di direlwa mo go tsona.

Pitso ya morafe e tsenela mo kgotleng mo, meletlo ya morafe le yona e tshwarelwa mo kgotleng e. Ditsheko di tshwarelwa fa ke banna ba lekgotla le kgosi. Fa go tshwaraganwe le merero ya dintlha tse di fa godimo fa, go na le puo, e e rileng, e e kgethegileng, e e dirisiwang mo kgotleng mo. Mo ditshekong, go dirisiwa puo e e bogosi, puo e e bofitlha, puo ya poko, mme e bile e le molodi, e humile bokao. Go dirisiwa puo ya tlotlo ka go buiwa le kgosi e leng motho yo o tlotlegang mo morafeng. Go dirisiwa puo e e moro, e e maitseo le e e tlotlo. Puo e, e tla sekasekwa mo kgaolong ya borataro, go bona gore e farologana jang le puo e nngwe ya ka metlha e e tlwaelegileng. E tlile go farologanngwa le puo ya ka metlha le go bona kgotsa go tlhalosa bokao jwa yona go ya ka tiriso.

3.1 Lenyalo la Setswana

Lenyalo le tswa le Batswana kwa botswa-batho e leng kwa ga Lowe. Ke nngwe ya dintlha tsa setso sa Batswana. Batswana ba maloba, ba Setswana sa lekgorokgoro, ba ne ba leba lenyalo ka mokgwa o o farologaneng le mokgwa wa Batswana ba gompieno. Lenyalo e ne e le letshwao la boitumelo, mme e bile go ne go dumelwa fa e le ditiro tsa badimo. Go ne go dumelwa fa lenyalo e le tumelano le kgolagano ya monna le mosadi go nna mmogo jaaka monna le mosadi ka fa molaong. Kgolagano e, ya monna le mosadi go ne go dumelwa fa e le thato ya badimo. Ke ka moo go neng go tshwanetse gore lenyalo le itsesiwe balosika, le be le rerwe kgotsa le rulaganngwe ke bona go tla difatlhi kgotsa tsona dikgaba.

Lenyalo la maloba le ne le sa direlwe khumo kgotsa go ikhumisa. Le ne le sa lejwe jaaka go rekisa mosadi kgotsa go reka mosadi, jaaka fa re bona go dirwa mo malatsing a gompieno. Bogadi e ne e le tebogo e e tswang go bagolo ba mosimane e newa bagolo ba mosetsana ka gonne ba ba tsaletse ngwetsi kgotsa sego-sa-metsi.

Go ya ka setso le ngwao ya Setswana, bogadi jo, bo ne bo sa bewa ke ba gaabo mosetsana, ke gore ba gaabo mosetsana ba ne ba sa bee selekano sa bogadi. Ba gaabo mosimane ke bona ba ba neng ba ipega gore ba ka kgona go ntsha bogadi jo bo kana kang. Ka jalo, tota le kgomo e le nngwe e ne e nyala mosadi.

Maikaelelo a lenyalo la Setswana e ne e le gore mosadi a tshole bana, a godise le go katolosa kgotla ya gaabo monna wa gagwe. Ka bokhutshwane re ka re e ne e le kgotla ya gaabo monna wa gagwe. Ka bokhutshwane

re ka re e ne e le kgotsa le jaanong jaana ke go atisa tshika mo kgotleng ya gaabo monna wa gagwe. Ke ka moo go a tle go tweng "bana ke ba monna mo lelapeng." Maikaelelo ke gore mosadi a tsholele monna bana, a fe mosadi bana, a mo tlhokomele le bagaabo. Tshwaragano e, ya monna le mosadi, e ne e sa felele fela mo go bona boobabedi. E ne e nna teng le fa gare ga batsadi ba bona le botlhe ba masika a bona. Ke ka moo go neng go twe "bana ke ba rona boobabedi," go tewa gore banyalani ke bana ba bagolo ba mosimane le ba mosetsana. Lenyalo la Setswana le supa fa le na le dikgato di le nne tse di tsewang kgotsa tse di salwang morago fa le rulaganngwa. Dikgato tse, ke peeelo kgotsa go tlhoma letlhokwa, patlo, bogadi le moletlo wa lenyalo. Go tla sekasekwa dikgato tse, ka go latelana ga tsona.

3.1.1 Peelelo kgotsa go tlhoma letlhokwa, puo le bokao jwa yona

Bogologolo e ne e re fa ngwana wa mosimane a sena go tsholwa, batsadi ba gagwe ba ne ba semelela go mmatlela mosadi. Ba ne ba tsamaya ba butse matlho, ba tlhotlhomisa mo malapeng a kgoro kgotsa kgotla ya bona kgotsa mo go balosika go bona gore ke lelapa lefe le le ba kgatlang ka maitsholo le botho. Fa go se na lelapa le le ba kgatlang ka maitsholo kgotsa botho mo kgotleng kgotsa balosika, ba ne ba tswa mo kgotleng ya bona ba ya go tlhotlhomisa mo kgotleng ya ditsala tsa bona tse ba itseng botho le maitsholo a bona. Batho ba go batliwang mosadi mo go bona, ba ne ba tshwanetse go nna batho ba ba se nang mokgwa ope o o bosula o o itsegeng, ba ba dinatla mo tirong, ba ba nang le molao o o siameng mo baneng ba bone, ba ba sa loeng e bile e se ba ba ba ratang dikgang.

Ntsime (1988:4) a re "Ngwana o ne a beelwa a ise a tsholwe. E ne e re fa rraagwe mosimane a ntse a tsamaya mo kgotleng ya gaabo kgotsa mo losikeng lwa gaabo, a bona mosadi wa lelapa le le siameng,

la maitsholo a mantle le botho jo bo eletsegang a le leratla la tlou, ke gore a imile, a ree mosadi yoo le monna wa gagwe a re: "Mogatsa nnake ke go opa mpa" kgotsa "kgaitsadiaka ke go opa mpa."

Fa e se mosadi wa kgotla ya gaabo mme a kgotsofaditswe ke maitsholo le botho jwa lelapa leo, o ne a ya go bona a re: "Mmê semangmang ke go opa mpa". Fa rre yo a re, ke go opa mpa," a re fa ngwana yo a mo imileng e ka nna mosetsana, o tla nyalwa ke morwae. Ke gore lefoko le "go opa mpa" le kaya go beeletsa ngwana yo o sa ntseng a imilwe, a ise a tsholwe. Borramosimane ba nna ba tlhwaile tsebe go utlwa gore mosadi yo ba mo opileng mpa o tshotse mong. Fa e le mosetsana, monna wa mosadi yo o neng a opilwe mpa o tla isa lefoko kwa ga borramosimane. Fa mafoko a sena go goroga kwa ga borramosimane, borramosimane ba tla isa kgongwana e e serwe se teng kwa ga borramosetsana yo o sa ntseng e le leseae, gore e re fa e sena go tsala, leseae le gamelwe mašwi a yona gore a mo godise. Kgomo e e serwe se teng kgotsa moroto o teng, ke kgomo e e dusang. Kgomo e e yang go godisa ngwana e, e bidiwa kgomo ya legangwa ka gore ke kgomo e e yang go gamelwa ngwana go godisiwa ka mašwi a yona. Kgomo e, gape e bidiwa kgomo ya legora, ke gore ke kgomo e e tla godisang ngwana e be e kganela ba bangwe go tla go beeletsa ngwana yo."

Borramosimane ba ne ba kopa tshimo kwa ga borramosetsana gore ba e leme mabele a yona a godise ngwana yo. Fa borramosimane ba tlhabile sengwe, ba ne ba ntsha seabe se se romelwang kwa ga borramosetsana. Ditiro tse di ne di dirwa go fitlha mosetsana yo, e nna lekgarebe le le lekaneng go nyalwa.

Ngwana yo mmaagwe a opiwang mpa, ke yo a iseng a tsholwe, mme fa e ka re borramosimane ba ntse ba tlhotlhomisa mo go balosika kgotsa ditsala tsa maitsholo le botho jo bo siameng, ba utlwela gore kwa ga rrasemangmang go tshotswe ngwana wa mosetsana, ba ne ba rwala ditlhako ba ya koo. Ka

gore ngwana yo, o setse a tshotswe e bile a itsege gore ke mosetsana, fa ba fitlha koo ba feta ba re ba tlile go "tlhoma ngwana yo letlhokwa." Fa ba rialo ba raya gore fa yo a sena go gola mo a lekanweng ke go nyalwa, o tla nyalwa ke morwa wa bona, yo le ena a sa ntseng a le monnye ka nako e. Fa ngwana yo a tlhomilwe letlhokwa jaana, ga go motsadi ope yo mongwe yo o tla tlholang a mo tlhoma letlhokwa gape kgotsa a mmelela.

Morago ga go tlhoma letlhokwa, borramosimane ba tlisa kgomo ya legangwa kgotsa ya legora fela jaaka ba dira ka ngwana wa mosadi yo o opilweng mpa. Ngwana yo o tlhomilweng letlhokwa yo, o gamelwa maswi a kgomo e mme o godisiwa ka ona. Batsadi ba mosimane ba kopa tshimo mo go borramosetsana mme ba e leme, dijo tsa yona di godise mosetsana yo o tlhomilweng letlhokwa yo. Fa borramosimane ba tlhabile go ne go isiwa serwe sengwe kwa ga borramosetsana, gonne kgodiso ya ngwana yo, e ne e tshwaraganetswe ke malapa a mabedi, borramosimane le borramosetsana. Nako le nako borramosimane ba ne ba itsisiwe botsogo kgotsa bophelo jwa ngwana yo. Fa a lwala, kalafi ya gagwe e ne e tshwaraganelwa ke malapa a mabedi a.

Ditiro tse di bidiwa "go eka." Mosimane, fa a setse a godile mme a batla go nyala, o ne a bonwa ka dilo di le dintsi. Go gola go ne go sa lejwa dingwaga tsa gagwe kgotsa go rupa ka gonne o ne a ka rupa a sa le monnye.

Rraagwe o ne a bona a bolaya diphologolo mme a di baya fa pele ga gagwe, a itse go tsadisa dikgomo e bile a tshegetsa ditaelo. Mosimane fa a setse a batla go nyala, o lemogiwa ka ditshupo tse di latelang:

Ga a natefelwe ke dijo tsa fa gae;

O tlhabelwa ke letsatsi mo dikobong;

Gongwe o ribega sejana se o neng a jela ka sona.

Fa mmaagwe a bona ribegile sejana jaana, o ya kwa go rraagwe mosimane a re: "Rra wee tshukudu e fetile pounama." Ke gore ngwana o batla go

nyala. Rre o tla bitsa malome le rangwane le mosimane kwa kgotleng. Ba rebolele mosimane nyalo, mme ba ~~mmontshe~~ legae le a tshwanetseng go nyala teng. Mosimane o tla ya kwa a laetsweng teng, a buisane le mosetsana mme fa ba dumelane, bagolo ba rwale ditlhako ba ise lefoko la tseo. Lefoko le, ke la gore ba eletsa go nyadisa morwa wa bona mosetsana yo, ba sa ntshe sepe ka nako eo. Ka go dira jalo ba tswetse dikgoro, ga go kitla go letlelelwa ope go nyala mosetsana yo.

Nako e, ya mosimane a ipatlela mosetsana e, ke ya Setswana se ntse se thulana le ditso tse dingwe. Tota ka Setswana mosimane o batlelwa mosadi ke bagolo. Go fitlha fa, re lemoga gore mo lenyalong la Setswana, mosimane o ne a nyala kwa batsadi ba gagwe ba neng ba rata teng, e seng jaaka go ntse gompiono mosimane e le ena a ipatlelang mosadi a re "pelo e ja serati, sebatlelwa ga e se je."

Go tlhalositswe fa godimo gore go ne go na le matshwao a mosimane a neng a supetsa bagolo ba gagwe ka ona fa a batla go nyala. Fa bagolo ba bona matshwao a, rre o tla bitsa malome le rangwanaagwe mosimane, a ba biletsa kwa kgotleng mme ba tla mo rebolela nyalo. Mosimane o tla tsamaya le yo mogolwane kwa legaeng le a le kaetsweng ke batsadi ba gagwe. Fa ba fitlha gona lekau le tla dumedisa moroba, mme a re: "Ke mabele, ke gasagasane, ke tlhoka yo o ka phuthang," kgotsa a re: "Photi, tlaya o je letlhodi" Ka go rialo ke tshimologo le go utlwana ga bona.

Fa mosimane a re: "Ke mabele, ke gasagasane, ke tlhoka yo o ka mphuthang," o raya gore o monna, o godile mme o tlhoka mosadi yo o ka mo tlhokomelang ka dilo tsotlhe jaaka go mo tlhatswetsa, go mo apeela, go mo tsholela bana le go ba mo tlhokomelela le lelapa la gagwe. Mosimane fa a boa gape a re: "Photi, tlaya o je letlhodi," o raya gore "Molekane, ke dirile, ke tswa majako, ke tla ke rwele thoto jaanong ke batla o tle go nthusu go

ja khumo le dithoto tse ke di bapetseng." Fa a bua jaana a re mosadi yo, a tle go ja khumo le leruo la ga rraagwe le ena.

Mosimane o tla ya go bolelela mmaagwe gore ba utlwane. Batsadi ba tla rwalela moroba ditlhako, fa ba fitlha kwa gaabo mosetsana, mme o tla newa phate, rre a newe setulo, ba dumedisane ka mokgwa wa Setswana, ka go itsisana jaanong rre o tla simolola mafoko.

Rre o tla re: "Re na le ntswanyana kwa gae, e re gongwe re bona e nyeletse re sa itse kwa e leng gona, re tla re setse leroo la yona morago, re bona le fapogela mo gae mo. Re lo kopa gore lo se ka lwa e bolaya, ke ya rona. Re buisiwa ke fa rre e le moroki wa dikobo le mosugi wa matlalo gonne go na le kgonagalo ya gore o ka e bolaya, gore e se go gagolele matla."

Ntswanyana e rramosimane a buang ka yona, ke mosimane wa gagwe mme o tlhalosa gore mosimane wa gagwe o tsamaela ntlha ya ga rramosetsana, jaanong e se re rramosetsana a mmona a mmolaya. O tlhalosa fa mosimane e le wa gagwe mme a kgatlhilwe ke mosetsana wa gagwe. Fa a re rramosetsana ke moroki wa dikobo le mosugi wa matlalo, ga a ree gore ka nnete tota rramosetsana o dira tiro e. O raya fela ka jaana ntšwa e le phologolo e e ratang matlalo a diphologolo tse di suleng mme o tshwantshanya lorato lwa mosimane mo mosetsaneng le lorato lwa ntswanyana mo matlalong. Fa a re: "e se re e mo gagoletse matlalo a e bolaya," o raya fela gore e se re mosimane a robile mosetsana leoto, a mmolaya. Go roba mosetsana leoto, go tewa go senya mosetsana kgotsa go imisa mosetsana.

Puo e e fa godimo e, ke yona puo ya khupamarama, puo e e bofitlha, puo ya papiso e bile e le ya botshwantshi. Ke yona puo e Batswana ba rerang merero ya bona ka yona. Ba dirisa puo e e moro, e e humileng diane, dikapuo, maele le botshwantshi.

Rramosetsana fa a sena go utlwa mafoko a ga rramosimane, ena o tla re: "Matlalo a me a tla akgega mo mekatakong motshegare otlhe, mme ka magoroso ke a kgobela mo ntlong go a tshabisa tshwele e tshwinyane." Kwa morago ba tla utlwana.

Jaanong fa rramosetsana a re matlalo a gagwe a tla akgega motshegare otlhe mo mekatakong mme ka magoroso o tla a kgobela mo ntlong go a tshabisa tshwele, o raya gore mosimane o ka bona mosetsana motshegare ka jaana o tla be a le kwa ntle, a se mo ntlong a ka se ka a mmona bosigo gonne o tla be a le fa gae, a le mo ntlong mme a ka se ka a mo letla go tlatatlala kwa ntle bosigo. Matlalo a rramosetsana a buang ka ona, tota ga a ree matlalo a diphologolo, o raya mosetsana wa gagwe mme fa a re o tla bo a a tshabisa tshwele, o raya mosimane. Ke gore o tshwantshanya mosimane le tshwele ka gonne tshwele e senya matlalo fela jaaka mosimane a ka senya mosetsana.

Fa o se Motswana sentle o ka se tlhaloganye Batswana fa ba le mo mererong e ya setso gonne ba dirisa puo ya botshwantshi e leng puo ya poko. Ba dirisa puo ya malepa, a a batlang go lepololwa, puo ya marara a a batlang go rarabololwa pele a ka tlhaloganngwa.

Jaanong fa batsadi ba tswisa lefoko kwa go rramosetsana, ba tla feta ba bolelela mosimane gore rramosetsana a reng. Ba tla mmolelela gore rramosetsana a re, a ka tla motshegare fela ditsela di mmulegetse, mme fa e le maitseboa kgotsa bosigo ga a rate go mmona kwa lelapeng la gagwe. Mosimane ga a a tshwanela go tshabisa bagolo ditlhong, o tshwanetse go dira jaaka bagolo ba mo kaetse.

3.1.2 Patlo, tiriso ya puo le bokao jwa yona

Ka patlo, go tewa fa go iwa go batliwa mosetsana yo o neng a beeditswe kgotsa a tlhomilwe letlhokwa ke boramosimane. Ke fa go batliwa

mosetsana yo mmaagwe a neng a opilwe mpa pele ngwana a tsholwa. Mosetsana yo, ga jaana e setse e le lekgarebe kgotsa moroba o o setseng o lekanwe ke nyalo kgotsa go nyalwa. Moroba o, o batliwa ke borramosimane, ka o batlelwa mosimane wa bona gore a tle go mo tsholela bana, a mo agele lelapa a bo a mo tlhokomele, ena mosimane le bagaabo. Patlo e, e dirwa ke malome, rangwane le ba bangwe ba kgotla ya gaabo rramosimane. Go batla banna pele mme kwa morago go latele basadi e bong mmamalome, mosadi wa ga rangwane le bommê ba bangwe ba kgotla ya gaabo mosimane.

3.1.2.1 Batho ba ba batlang

Pele fa go tsenwa mo thulaganyong ya patlo, go botlhokwa go umaka kgotsa go tlhalosa puo e e dirisiwang mo patlong. Mo patlong mo, ke teng mo Motswana o bontshang bokgeleke, botswerere le bothakga jwa gagwe mo puong ya gaabo. Ke teng fa Motswana a supang kitso ya gagwe e e tseneletseng ya Setswana. O tlhagisa setso, ngwao, meila, meetlo le boswa jotlhe jo a bo tlogeletsweng ke bagologolo. Patlo ga e dirwe ke mongwe le mongwe. E dirwa ke batho ba ba nyetseng, ba ba iseng ba tlhale kgotsa ba tlhalwe. Ke batho ba ba iseng ba boe kwa bogadi, ba ba iseng ba senye mpa.

Batho ba ba iseng ba senye basadi ba tloga ba itatola. Patlo e dirwa ke batho ba ba phepa, ba ditiro tse dintle, ba maitsholo le botho jo bontle kgotsa jo bo eletsegang.

Go tlhophiwa batho jaana gore go se ka ga tsewa batho ba ba tla rutang banyalani molao o o maswe, o o fosagetseng. Go dumelwa gore batho ba ditiro tse di maswe, ba ka tla ba ruta bana ba ditiro tse di maswe. Motho yo o sa nyalang ga a ka ke a batla mosadi, ka gonne ga a a laiwa, ga a itse molao.

3.1.2.2 Puo ya Patlo

Ntlha e nngwe ya botlhokwa ke gore batho ba ba yang go batla, e tshwanetse ya bo e le batho ba bagolwane, ba ba itseng setso, meetlo, ngwao le puo ka botlalo. Ba tshwanetse go itse puo sentle ka gone go dirisiwa puo ya poko, puo e e bofitlha, puo ya papiso, puo ya botshwantshi le puo ya khupamarama.

Mo patlong ga go dirisiwe puo ya ka metlha kgotsa puo e e tlwaelegile. Go dirisiwa puo ya poko. Setshedi (1980:62-67) a re: "Puo ya poko ga e bitse seolo seolo jaaka puo ya porosa e dira. Yona ke malepa a a batlang go lepololwa, fa puo ya parosa e le puo-pha. Malepa a, ke botshwantshi (imagery) jwa se mmoki a se bokang. Malepa a, a tlhagisiwa ka puo ya dikapuo jaaka tshwantshiso, tshwantshanyo, pheteletso, mothofatso jalo le jalo, diane le maele."

Setshedi a re fa ba bua ka botlhokwa jwa dikapuo mo pokong, Moloto, E.S. le Moloi, A.J. ba tlhagisa gore: "Without figures of speech imagery suffers, without imagery thought becomes shallow; without deep thought there is no spirit."

Jaaka rotlhe re itse, puo ya dikapuo, diane le maele e batla go tlhalosiwa.

Dikao:

Diane

1. Motshegakgarebe ke motsei wa yona.
2. Diselammapa ga di ratane

Ditlhaloso tsa tsona

1. Motho yo o sotlang ka sengwe ka gale e nna morui wa sona.
2. Batho ba ba kgatlhegelang selo se le sengwe ka gale ga ba ratane.

Maele

1. Go ja ka mpa tsoopedi
2. Go isa marapo go beng

Tshwantshiso

1. Ke tau
2. Ke nta ya selomela kobong

Mothofatso

1. Re letse re fitlha ngogola
2. Loso o setlhogo

Ditlhaloso tsa ona

1. Go ja o kgora thata.
2. Go ya go robala.

Tlhaloso

1. O bogale
2. O boferefere.

Tlhaloso

1. Ngwaga o fedile.
2. Loso lo setlhogo jaaka motho.

Dikao tse di fa godimo ga se tsone tsotlhe, go neetswe di le mmalwa fela go sedifatsa ntlha ya go re puo ya poko ke puo e e bofitlha, e e batlang go rarabololwa. Mme kana puo e ya poko e, ke yona e e dirisiwang mo patlong. Go tla bonagala sentle gore puo ya patlo ke ya poko, fa go tlhalosiwa sentle gore go buiwa go tweng mo patlong.

Puo ya patlo e khutshwane fela jaaka puo ya poko. Ga e motsopodia, ga go lotolotswe mafoko, go a tlhamalalwa, go buiwe mafoko a tota go tlilweng ka ona. Le fa mafoko a patlo a le makhutshwane, bokao le molaetsa o mogolo. Ke puo e e humileng bokao. Mmatli yo a sa ikgalaleng mo tirong ya gagwe ya go batla, ga a ke a bitsa dilo ka maina jaaka puo ya poko e sa bitse seolo seolo. O dirisa puo ya botshwantshi fela jaaka fa a bitsa mosetsana yo o batlwang, e leng yona ngwetsi a re ke "sego sa metsi" kgotsa "segametsi." Le jaaka fa a re monna "lekaba," o raya gore monna o rwala mathata otlhe, ka gonne "lekaba" ke pholo e e rwalang morwalo kgotsa dithoto fa go le mo leetong.

Puo ya patlo e tshwana le ya poko fela jaaka Setshedi (1980:86) a re: "There is no direct telling, which is an important feature of poetry. Often a whole poem at no stage refers by name to its subject, but by metaphor after the other, showing a high level of sustained imagery."

Puo ya patlo ke puo e e tsibosang maikutlo, e a baya fa mmatli a ikaeletseng gona.

3.1.2.3 Thulaganyo ya Patlo le tiriso ya puo

Tlhaloso e tlileng go newa mo kgaolong e, mabapi le patlo ya lenyalo la Setswana la bogologolo, ke e e bonweng mo dipuisanong ka ga lenyalo la Setswana la bogologolo le gompieno, tse di neng di tshwarwa le borre ba segolwane e leng Kabelo Khutshwane le Thapelo Sebego. Rre Kabelo Khutshwane ke moagi wa motse wa Motswedi mo Lehurutshe, fa rre Thapelo Sebego ena e le moagi wa motse wa Borakalalo mo Lehurutshe. Borre ba, ba tlhopilwe ka gone e le ba metse e e bogareng jwa Lehurutshe mme e bile ba tswa mo metseng e e farologaneng. Ke bagolo ba maitemogelo a a anameng le kitso e e tseneletseng ka ga dingwao tsa setso sa Batswana. Kitso ya bona ka ga lenyalo la setso e ne e sa belaetse ka gope. Mo dipuisanong go ne go bonagala gore tota modi wa ngwao ya lenyalo la Setswana o mongwe fela. Pharologano ke e e potlana fale le fale mme modi ona o mongwe.

Go ya ka tlhaloso ya ga rre Kabelo Khutshwane le rre Thapelo Sebego, go itshupa fa go ya ka ngwao ya Setswana, lenyalo le simologa mo go rre, ke gore rraagwe mosimane. Fa rre a lemoga gore mosimane o godile, o lekanwe ke go nyala, le gore mosetsana yo ba mmatletseng mosimane o godile, o kopanya ditlhogo le mosadi wa gagwe mme ba dumadume gore morwa wa bona o tshwanetse go nyala.

Fa ba sena go dumalana ka go nyadisa morwa wa bona, ba tla mmolelela gore o tshwanetse go nyala mme ba mmatletse mosadi wa bokaekae. Le fa mosimane yo, a sa itse mosetsana yo o mmatletsweng, ga a ka ke a gana kgotsa a ngo-ngorega. Ga a na kang epe e a ka e buang, sa gagwe ke go dumela fela. Fa batsadi ba sena go dumalana, rre o tla bitsa monnawe, ke go re rangwanaagwe mosimane, mme a fete a mmolelele gore mosimane o godile, o tshwanetse go nyala. Rramosimane o tla bolelela rangwane gore ke morwadia mang. Mosetsana yo, e ka nna yo mmaagwe a neng a opilwe mpa kgotsa e ka nna yo a neng a tlhomilwe letlhokwa fela fa a sena go tsholwa. Gape e ka nne mosetsana yo bagolo ba mosimane ba neng ba kgatlhwa ke maitsholo le botho jwa gagwe fa a ntse a gola mme ba romela mosimane kwa go ena, morago ga go bua le batsadi ba mosetsana yo. Rangwanaagwe o tla bolelelwa leina la mosetsana, mme morago ga moo rangwane wa mosimane o tla isa lefoko kwa gaabo mosetsana, gore bomogoloe ba batla go tla go batla mosetsana ka letsatsi le le rileng. Fa rangwane wa mosiamen a sena go gorosa mafoko, batsadi ba mosetsana ba tla mmitsa mme ba mmolelele gore ba mmatletse monna kwa ga rrasemangmang yo o bidiwang semangmang, mme ka letsatsi le le rileng ba tla bo ba tla go mmatla.

Fa rangwanaagwe mosimane a sena go isa lefoko la patlo kwa gaabo mosetsana, rramosimane o tla mo laela go ya go bitsa malomaagwe mosimane gore a mo itsise fa mosimane a godile, mme o batla sego sa metsi. O tla mmolelela gore ba bone sego sa metsi kwa ga rrasemangmang le gore leina la gagwe ke semangmang.

Malomaagwe mosimane o tla bolelela balosika jaaka bomangwane le borakgadi gore sego sa metsi se bonwe kae le gore ke mang le letsatsi la patlo. Batsadi ba mosetsana le bona ba tla phutha balosika lwa bona go ba bolelela gore borrasemangmang ba tlisitse lefoko la gore ba batla go nyala semangmang mme ba mmatilela morwa wa bona yo o bidiwang semangmang. Ba tla ba bolelela

le letsatsi la patlo. Le bona borramosetsana fela jalo ba tla tlhopha batho ba ba tshwanetseng go nna teng mo letsatsing leo la patlo. Batho ba ba tshwanetseng go nna teng mo patlong mo go borramosimane le borramosetsana ke rangwane, malome, mmangwane le rakgadi.

Mo lenyalong la Setswana malome le rakgadi ke batho ba botlhokwa thata. Fa ba se yo mo patlong ya ngwetsi, lenyalo le, le ka nna le dikgaba, mme kana dikgaba tsa rakgadi le mojaditlhogo ga di bonolo go alafega. Ntsime (1988:13) a re: "Batswana ba ne ba dumela gore lenyalo le ka se ka la tlhomama fa malome le rakgadi ba sa le rere go tswa mo tshimologong go ya kwa bokhutlong, gone go ya ka ngwao mongwe le mongwe wa bona o na le tiro e e mo lebaneng, e e mo otlang mo tlhogong, e a tshwanetseng go e dira. Ka jalo, batsadi ba bana ba ne ba tlhokomela thata gore dipelo tsa borakgadi le bomalome di se ka tsa ba tsa nna lefuto."

Fa go iwa patlong, go ya banna pele mme basadi ba latela morago. Banna ba batlela mo kgotleng fa basadi bona ba batlela mo lelapeng. Patlo e ne e dirwa phakela thata, ba sa bonwe ke batho gone Batswana ba na le lefoko le le reng "dira ga di bonwe."

Banna ba etelelwa pele ke malomaatsona mme ba tshwanetse go tsamaya ba tshotse mokwele e leng podi, nku kgotsa kgomo. Mokwele o, ke ona pulamolomo. Fa ba tsena, ba tla fitlhela ba bogwagwadi ba ba letile mo kgotleng ba ora molelo. Fa borramosimane ba tsena fa legaeng laabo mosetsana ba tla bona batho ba ora molelo fa kgotleng. Ba tla ema fa kgorong sebakanyang go fitlha mongwe a tla go ba bolelela gore ga twe ba ka tsena. Ba tla tsena mme fa ba tsena fa go bona ba tla khubama ka mangole. Go khubama ka mangole go, ke tshupo kgotsa sesupo sa tlotlo e ba e nayang borramosetsana ka gone bona e le bakopi. Ke boingotlo le boikokobetso gore ba sekegelwe tsebe.

Mongwe yo o tlhophilweng mo go borramosetsana o tla botsa a re: "A lo dira? A dira di dume!" E tla re borramosimane ba ntse ba khubame jalo, ba re: "Re borrasemangmang. Re tlile go batla sego sa metsi, dikgomo di re setse morago." Fa ba sena go rialo, rre yo o neng a ba botsa gore a ke dira, jaanong o tla laela gore ba nne ditulo. Rre yo, wa bagaabo mosetsana fa a re: "A lo dira? A dira di dume!", o raya gore a ba na le kgang kgotsa a ba tletse mokgape mongwe, ka jaana dira e le tsona tse di nang le letshwenyo, mme fa ba na le mokgape kgotsa kgang a ba e tlhagise jaaka a re: "A dira di dume!"

Jaanong ke gona ba tla tsenang mo mafokong a patlo. Mafoko a, a phunngwa ke malomaagwe mosimane. Thapelo Sebegu o tlhalosa mafoko a ga malomaatsona jaana: "Dumelang borra! A lo mmogo borra? Rre semangmang, e rile maloba ke ntse ke tsamaya le mokgatsha mo, ke batla mekoduwe, ka bona bana ba le babedi, fa molapong, ka botsa gore: "bongwanaka le bana ba ga mang?" Mme ba impolelela. Ka raya mongwe mo go bona ka re: 'Ngwanaka, nkgelele metsi foo. A nkgela metsi, mme e rile lenyora le wela, ka mo leba, ka re: 'Ngwanaka o ngwana wa ga mang?' A re: 'Ke ngwana wa ga semangmang, mme nna ke semangmang.' "Jaanong morwaarra ke tla jaana ke phuaphuega, ke tsere ngwana yo ka lerala go mo dira mosadi, go mo kopanya le ngwanake o bidiwa semangmang."

Jaanong jaaka go kailwe fa godimo gore puo ya patlo e khutshwane, e tshwana le ya poko, mafoko ga a nne maleele. Fa go tse "A lo mmogo", go tewa gore: "A lotlhe ba lo fa kgotleng fa lo tlile patlong, a lo nyetse". Fa go na le yo o sa nyalang, a a tsamae, a sute ka gonne mafoko a, ga a a mo lekana, ga a itse molao, ka jalo a ka se ka a bua molao ope." Ka go rialo ba tlhalosa gore batho ba ba batlang ngwetsi le ba go tlilweng go batla ngwetsi mo go bona, e tshwanetse e nne ba ba nyetseng.

Fa go twe: "E rile maloba ke ntse ke tsamaya le mokgatsha ke batla mekoduwe ka bona bana ba le babedi", ga go tewe gore ke nnete kgotsa boammaaruri go ne go tsamaiwa go batliwa mekoduwe, e leng dikgomo. Go tewa fela gore e rile ke ntse ke lebeletse, ke batla mo malapeng a balosika kgotsa a ditsala a maitsholo le botho jo bo siameng, ka bona kgarejwana mo lelapeng la gago. Ka mo ela tlhoko, ka mo lepa ka ba ka mo ithuta mme ka kgatlhwa ke mekgwa le botho jwa gagwe. Ka eletsa fa a ka nyalwa ke morwaake.

"Go batla mekoduwe" go tewa go batla mosadi. "Mokgatsha", o go buiwang ka ona go tewa motse kgotsa lelapa. Ke gore go tewa gore e rile fa ke ntse ke tsamaya mo motseng kgotsa mo malapeng ke botsa matsogo ka kgatlhwa ke mekgwa ya mosetsana yo. Fa go twe "ka raya mongwe mo go bona ka re: "Ngwanaka nkgela metsi foo", a nkgela metsi", go tewa fela gore ke ne ka mo roma sengwe le sengwe fela kgotsa ka mo kopa go dira tiro nngwe fela mme o ne a e dira kwa ntle ga manganga kgotsa mathata. Go tewa gore ke ne ka kgatlhwa ke go utlwa batsadi ba gagwe, tlotlo ya gagwe mo batsading le mokgwa o a dirileng tiro kgotsa thomo eo ka teng. E rile fa ke bona maitsholo le botho jo, jwa gagwe jo, ka kgatlhega ka bo ka mo eleletsa morwaake.

Fa go twe, "Ke tla jaana ke phuaphuega, ke tsere ngwana yo ka lerala, go mo dira mosadi, go mo kopanya le ngwanake", go tewa gore ke ne ka botsa ngwana gore ke ngwana wa ga mang le gore ke mang? Ke gore tlhaloso e ngwana a e mphileng ya gore ke mang e bile ke ngwana wa ga mang, ke yona e e ntlisi-tseng fa. Ke gona go mo "tsaya ka lerala." Ke gore ke mo tsere ka motlhala. Motlhala wa gagwe ke lona leina la gagwe le a le mphileng le leina la batsadi ba gagwe. Ga se gore ka tota o ne a tla a setse lenao la mosetsana morago go fitlha a tsena fa ga bona.

Fa a re: "Ke batla go mo dira mosadi, go mo kopanya le ngwanake", Motswana

wa maloba o setse a mo utlwile gore a re o batla go nyadisa morwae mosetsana yo.

Jaanong fa malomaagwe mosimane a sena go tlhagisa mafoko a bona, o tla emela phetolo e e tswang go malomaagwe mosetsana. Rre Kabelo Khutshwane o tlhalosa mafoko a ga malomaagwe mosetsana jaana: "Ee ee rra ke a go utlwa, ke a utlwa, ke utlwa se o tlang ka sona, ditlhako tsa gago di tla di fedile, mme o batla segametsi sa me. Ngwana yo ke ena yo ke mo ikantseng. Ke mo ikantse, ngwana yo, jaanong o rata go nkamoga motho, ka sala ke tshwere bothata. Ngwana yo, ga a rote, ngwana yo ga a utswe, ga a re sepe. Jaanong wena jaaka fa o mo tsaya jaana, o tlile go mo ruta dilo tse di sa siamang o bo o re ngwana wa gago ke yole o rotetse diphate, ngwana wa gago ke yole o siile le makau. Ee, ke go mo neetse, ke go neela sego sa metsi rra. Ke a go mo neela rra, bana re a ba amogana, nna o nneetse wa gago le fa ke sa itse gore a o tla ntshugela matlalo."

Mafoko a ga malomaagwe mosetsana le ona a bonolo, a supa tlotlo, boingotlo, boikokobetso le lerato fela jaaka a ga malomaagwe mosimane. Batswana ke batho ba ba bonolo ka tlhago mme seo se supiwa ke mafoko kgotsa puo ya bona. Fa malomaagwe mosetsana a re malomaagwe mosimane o tla ka "ditlhako di fedile", ga a mo sotle, ga a mo kgobe le fa e le go mo nyenyefatsa. O bontsha gore o mo utlwela botlhoko ka gonne go bonala fa a tswa kgakala mme a tsere matsapa ka ntlha ya lerato e bile a tsamaile mosepele o moleele. O mo utlwela botlhoko le go mmontsha lorato le kamogelo.

Fa a re: "ngwana yo, ga a rote, ga a utswe, ga a re sepe fela", tota malomaagwe mosetsana ga a ree go rota go re go itseng, ga a reye go utswa. O raya ditiro dingwe le dingwe tse di maswe. O raya gore o ba neela ngwana wa gagwe a le phepa jaaka maswi mme ba se ka ba mo senya, ya re ba sena go mo senya ba mo latofatsa. O ba kgatlhile ka maitsholo le botho jwa gagwe mme a ba kgatlhele ruri ba se ka ba mo fetola.

Fa a re: "O tllile go mo ruta dilo tse di sa siamang" o raya fela gore fa ba sa mo tlhokomele, ba sa mo itumedise, fa ba mo sotla, ba sa mo tshola sentle kwa morago ba tla bo ba mo latofatsa mme e le bona ba ba molato.

Fa a re: "Ga ke itse gore a o tla ntshugela matlalo", tota fa, malomaagwe mosetsana ga a ree go suga matlalo fela jaaka mafoko a tlhalosa. O raya gore ga a itse gore a mosimane e leng mogwe wa bona, a o tla ba tlotla, a o tla dumela ba mo roma tiro e nngwe le e nngwe ya senna le gore a o tla itse fa e le batsadi ba gagwe mme ba tshwanetse go mo roma fela jaaka ngwana wa bona. Ka go suga matlalo, o raya tiro nngwe le nngwe fela ya senna.

Fa mafoko a patlo a feditswe le bagwagadi, borramosimane ba boela gae go sa le phakela, letsatsi le ise le tswe, gonne ke dira, ga ba a tshwanela go bonwa. Fa borre ba sena go batla, jaanong go latela bommê ka patlo ya bona, go ya go gatisa mafoko a borre a patlo. Schapera (1938:4-5) o tlhalosa jaana: "Go se na go feta lebaka le le ka nnang malatsi a mararo gongwe a mane, go ya go batla basadi, ke gore morago ga banna. Basadi boo-rramosimane le basadi boo-rramalome a mosimane ba tla dira jaaka re setse re bonye kwa banneng. Ba tla isa polelo kwa bagwagwading, mme basadi ba bogwagwadi le boo-rramalome ba mosetsana ba tla leta bagwe mo tsatsing le le beilweng. Mme e tla re basadi ba bogwe ba sena go fitlha ba nna fa fatshe ka setu, ba sa bue sepe. Mongwe wa bagwagwadi yo o tlhaotsweng go bua pele a re: "Dumelang bagwe". Bagwe ba re: "Ee." Mongwe gape a re: "Dumelang bagwe." Bagwe ba re: "Ee." Ba tla dumedisanya jalo go fitlha ba felelela."

Kwa morago bagwe ba tla re: Mmê Keboile Khutshwane o tlhalosa jaana: "Mo patlong ya bommê, batho ba ba batlang e tshwanetse e nne mmamalome, mmangwane le bommê ba kgotla kgotsa ba losika. Botlhe fela jaaka borre,

ba tshwanetse ba bo ba nyetswe, ba lailwe, ba ise ba boe kwa bogadi e bile ba se na mekgwa le ditiro tse di maswe. Fa ba sena go dumedisa, mmamalomaagwe mosimane o phunya mafoko a re: "Ke tla jaana bagolole, ke tla jaana ka boikokobetso, ka lorato. Mosimane wa ka a re e rile a ntse a tsamaya mo molapong mo, a bona kgarebe, mme a e rata, a e ratile ka nnosa, e rile a sena go mo nosa a re: "O mang kgaitradiaka?" 'Ke mangmang.' Jaanong a feta a bolela fa jaaka a mo nositse jalo, mme re tla jaana re le motlhaleng wa mosetsana yo."

Bagwagwadi ba eteleletswe pele ke mmamalomaagwe mosetsana, ba botsa gore sego sa metsi se ba se batlang se bidiwa mang. Fa ba sena go bolela leina la gagwe, mosetsana o tla bidiwa mme le ene o tla botswa gore a o itse batho ba. Ka gore batsadi ba gagwe ba ne ba setse ba mmoleletse, o tla re "Ee" o a ba itse. Gape o tla botswa gore a o itse gore ba tlile go dira eng. Mosetsana o tla re o a itse mme go twe a tsamae. Fa a sena go tsamaya, bomme ba tla tewa go twe: "Ke yona ngwetsi ya lona eo, mme re lo e naya ka pula."

Bommê ba bogwe le bona ba tla e amogela ka pula le ka mogolokwane, mme ba boele gae ba itumetse. Mafoko a ga mmamalomaagwe mosimane a patlo, ga a farologane le a ga malomaagwe mosimane a patlo. Otlhe a bontsha tlotlo, lorato, boikokobetso, boingotlo le mowa wa kopo. Tse tsotlhe tse, ke setso sa Batswana. Ke batho ba ba tlotlang motho yo mongwe, a ka ne a humile kgotsa a humanegile, ke batho ba ba lorato.

Molapo o mmamalomaagwe mosimane a reng mosimane o ne a tsamaya mo go ona, tota ga se molapo, ke tshwantshiso fela go tewa gongwe le gongwe fa mosetsana a ka bonwang teng, bogolo segolo molapo kgotsa noka ka gonne ke teng kwa basetsana ba gang metsi teng. Mmamalomaagwe mosimane o raya fela gore mosimane e rile a tsamaya fela kwa a tla beng a tsamaya teng, le fa e se

kwa molapong, a bona kgarebe mme a ipala mabala a kgaka mo go yona mme ya mo dumela. Mmamalome a re mosimane o ratile kgarebe ka "nnosa". "Nnosa" o, go tewa go re mosimane o ne a kopa lorato mo mosetsaneng mme mosetsana a le mo naya.

Fa basadi ba ya go batla ngwetsi, bona ba ya ba tshotse dikobo. Bogologolo e ne e le dikobo tse di sugilweng ka matlalo a dinku le diphologolo tse dingwe le diphate. Gompiano go isiwa dikobo tsa sesweng le dillakane. Dikobo tse di isiwa kwa gaabo mosetsana gore motlhang mosimane a etela kwa gaabo mosetsana a fete a robale ka tsona. Fa gongwe dikobo tse di ne di isiwa kwa gaabo mosetsana ke rangwanaatsona kgotsa malomaatsona le rakgadia-tsona kgotsa mmangwanaatsona kgotsa mosadi wa kgotla kgotsa wa losika, mme e seng mosadi mongwe yo o kileng a ngwegela kwa gaabo. Mosadi yo o kileng a ngwegela kwa gaabo yo, go ne go dumelwa gore o ka tloga a ruta ngwetsi e ntshwa go ngwegela kwa gae. Dikobo tse, di tshwanetse go isiwa kwa gaabo mosetsana bosigo ba sa bonwe ke ope. Fa dikobo di sena go isiwa, mosimane o tla tewa go twe: "Dikobo tsa gago di ile kwa ga rrasemangmang, re go batletse mosadi teng."

Go ne go se na bogadi, ka gonne kgomo e e neng e ntshiwa go ya go godisa ngwana yo o neng a beeleditswe e ne e ela ruri, mme go dumelwa gore e setse e tsetse dinamane tse dintsi fa mosetsana a ntse a gola. Fa dikobo tsa mosimane di sena go isiwa kwa gaabo mosetsana, rangwanaagwe o ne a mo isa kwa gaabo mosetsana go le bosigo gore ba se ka ba bonwa ke ope. Fa ba tsena kwa gaabo mosetsana, rangwanaagwe o ne a mmontsha fa a tla robalang teng, ka gonne ena a go bontshitswe ke batsadi ba mosetsana fa a ne a isitse dikobo. Go tloga fa, mosimane o tla simolola go "ralala". O ne a tshwanetse go ya kwa gaabo mosetsana go setse go fifetse go tsoga ka phakela o mogolo, a boela kwa gaabo gore

a se ka a bonwa ke ope. Fa ba tsoga kwa gaabo mosimane, ba tla fitlhela a setse a gotsitse molelo wa phakela. E ne e le moila gore a tlhabelwe ke letsatsi kwa gaabo mosetsana. Mosimane o ne a ralala jalo go fitlha mosetsana a nna "ratla la tlou."

Go "ralala" ke go etela mosetsana bosigo le go robala kwa ga bona. Go bidiwa go "ralala" ka gonne o ne a ralala motse bosigo a ya kwa gaabo mosetsana mme a o ralala phakela o mogolo a boela kwa gaabo. O ne a tsamaya bosigo a sa bonwe, a bo a boe bosigo jwa phakela o mogolo a sa bonwe. Jaanong fa go twe mosetsana o "ratla la tlou" go tewa gore o imile. Ke gore o moimana, o imile ngwana wa mosimane yo o ntseng a ralala yo.

3.1.3 Bogadi, tiriso le bokao jwa puo

Go setse go kailwe kwa tshimologong ya kgaolo e gore lenyalo le maloba le ne le sa direlwe khumo kgotsa go ikhumisa. Le ne le sa lejwe jaaka go rekisa mosadi kgotsa go reka mosadi, jaaka re bona go dirwa mo malatsing a gompieno. Bogadi e ne e le tebogo e e tswang go bagolo ba mosimane e newa bagolo ba mosetsana ka gonne ba ba tsaletse ngwetsi kgotsa sego-sa-metsi. Go ya ka ngwao le setso sa Batswana, bogadi jo, bo ne bo sa bewa ke bagolo ba mosetsana. Ba ne ba sa bee selekano sa bogadi. Ba gaabo mosimane ke bone ba ba neng ba ipega gore ba ka kgona go ntsha bogadi jo bo kana kang. Ka jalo tota le kgomo e le nngwe, e ne e nyala mosadi.

Maikaelelo a lenyalo la Setswana, e ne e le gore mosadi a tshole bana, a godise le go katolosa kgotla ya gaabo monna wa gagwe. E ne e le gore mosadi a atise tshika mo kgotleng ya gaabo monna wa gagwe. Ke ka moo go a tleng go twe: "Bana ke ba monna mo lelapeng." Maikaelelo ke gore mosadi a tsholele monna bana, a mo tlhokomele le bagaabo,

mme monna le ena fela jaaka mosadi, a fe mosadi bana, a mo tlhokomele le bagaabo. Tshwaragano e, ya monna le mosadi e, e ne e sa felele fela fa gare ga monna le mosadi. E ne e nna teng le fa gare ga batsadi ba bona le botlhe ba masika a bona. Ke ka moo go neng go twe: "Bana ke ba rona boobabedi" go tewa gore banyalani ke bana ba bagolo ba mosimane le ba mose-tsana.

Ntsime, (1988:14-16) o bua jaana: "Bogologolo go ne go se na bogadi gonne kgomo 'e e serwe se teng kgotsa kgomo ya legangwa kgotsa kgomo ya legora', e e neng e ntshiwa go godisa ngwana yo mmaagwe a neng a opilwe mpa ke boora-mosimane, kgotsa kgomo e e neng ya ntshiwa go godisa ngwana yo o neng a tlhongwa letlhokwa a sa le lesele, e ne e ela ruri kwa gaabo mosetsana. Jaanong kwa e leng teng e ne e ntse e tsala fa mosetsana a ntse a gola. Fa kgomo eo e le ya losika, e tla re mosetsana a lekanwe ke go nyalwa e bo e tladitse lesaka. Ka ga moo go ne go sa tlhokafale gore go ka ntshiwa bogadi fa ngwao e ya go opa mosadi mpa kgotsa ya go tlhoma lesele letlhokwa e sa ntse e dirisiwa.

Fa metlha e ntse e fetoga, Batswana ba simolola go beeletsa mosetsana a setse a godile. Ba ne ba simolola go raya morwa wa bona ba re ba bone mosadi kwa ga rra-semangmang yo a tshwanetseng go mo nyala mme e bile ba setse ba mmeeditse ka go isa lefoko. Fa gongwe ba ne ba raya morwa wa bona ba re kwa ga rra-semangmang go basetsana ba ba kana ka palo mme ba eletsa gore a ye kwa teng go ya go lebelelela. Morago a itlhophele yo o ka mo nyalang mo go bona. Fa ba dumalane o tla itsise batsadi ba gagwe gore o bone semangmang. Jaanong ka gore batsadi ba mosimane ba ne ba se na seabe mo kgodisong ya mosetsana, bogadi ba simologa."

Go ya ka ngwao ya Setswana, bogadi bo, bo ne bo sa bewe ke ba gaabo mosetsana, ke gore selekano sa bogadi se ne se sa bewe ke ba gaabo mosetsana. Borra-mosimane ke bona ba ba neng ba ipega gore ba ka kgona go ntsha bogadi jo

bo kana kang. Ka jalo tota le kgomo e le nngwe e ne e nyala mosadi. Go ya ka ngwao ya Setswana sa maloba, malomaatsona o ne a tlamegile gore fa dikgomo tsa bogadi di tswa, ya gagwe e be e le teng mo go tsona, ka gore ga twe di tsoga ka tlhogo. Malomaatsona o ntshetsa setlogolo sa mosimane kgomo, go tlatša tsa mosimane. Kgomo ya malomaatsona ke yona e tshwanetseng go di goga kwa pele mme malomaatsona le ena a tsamaya kwa pele ga tsona. Dikgomo tse, tsa bogadi di tshwanetse go goroga mo mosong. Ba gaabo mosetsana ba ne ba tsoga phakela go leta dikgomo tsa bogadi, ba ora molelo mo kgotleng.

Malomaagwe mosimane ke ena tlhogo ya baisi ba bogadi, ka go twe: "Di tsoga ka tlhogo." Ke gore "Mokoduwe go thusiwa o o itsosang." Motho go thusiwa yo o ithusang. "Khudu ya mariga e itsewe ke mmei wa yona." Ke gore tiro e itsewe ke mong wa yona e bile "Letsema le thata ka mong wa lona," ke gore tiro e kgonwa ke mong wa yona.

Fa dikgomo di lebile fa gaabo mosetsana, mongwe wa bagapi ba dikgomo tse, o tla simolola go di kueletsa, a di boka. Thapelo Sebegu a re di bokiwa jaana:

"Iiu!, Iiu!, Mmawee!, Mma mpitsa!,
Mmawee! Iiu! Iiu!, Mmawee!, Mma mpitsa,
Ke tsena ka kgomo khunwana, kgomo
Khunwana e letsele, kgomo khunwana
e akga letsele, e letse digobo,
Mma, tlhatswa kgamele ke go gamele,
Ke go gamele maswi a kgomo tsaetsho,
O nwe o bo o kgore."

Jaanong fa go twe "Kgomo khunwana e letsele kgotsa e akga letsele" go tewa gore ke kgomo e namagadi, e e tla go tsalelang dinamane, e tlatša lesaka

la gago. Go tewa gape gore kgomo e, e tsetse mme o tllile go e gama, o nwa maswi a yona. Fa go twe "Iiu!, Iiu!, Mmawee!," go dirisiwa malatlhelwa fela go tsibosa boorra-mosetsana, gore re a tsena. Jaanong fa go twe "Mma mpitsa!", le teng ke tsiboso fela ya gore re a tsena, re amogeleng, re buleleng dikgoro. Fa go twe "Tlhatswa kgamelo ke go gamele", go tewa gore bula lesaka ke go gorosetse dikgomo, o tle o sale o di gama, o nwa maswi a a monate a tsona.

Fa, malomaagwe mosimane kgotsa mongwe yo ba tla beng ba mo tlhophile, a sena go di kuakuetsa kgotsa go di boka jaana, bagaabo mosetsana ba tla di amogela. Ba di amogela ka mafoko a Kabelo Khutshwane o a tlhalosang a re: "Oh!, golo fa ne, monna, fa o tla mokgosi wa gago o le kanakana, ee, mme ke sa bone sepe jaana, mokgosi wa gago o tla o roba dikgwa jaana, mme ke sa bone sepe jaana, ke bona nkwe go sutlha sekgwa fela jaana. Ke eng? Ntsiana o ne o sa mpatlele sepe fela, o kuakuetsa fela ke sa bone sepe. Nnyaya go siame, go siame ke a itumela. Re a di amogela borra, a di nelwe ke pula. Tsamayang lo ree rre lo re dikgomo re di amogetse. Pula!, pula!, pula!."

Le fa boorra-mosimane ba bona dikgomo, ba di itumelela, ba nna ba re ga ba bone sepe, mme e se gore ba a di galala, e le go dira metlae fela gore mafoko a buiwe ka phuthulogo le ka boitumelo. Fa ba re ga ba bone sepe, ga se tshotlo kgotsa go galala, ke go supa boitumelo, ke ka moo fa ba fetsa ba re ba a di amogela, e bile ba di amogela ka pula. Kana pula ke letshwao la boitumelo, la kgora le la boipelo mo Batswaneng, ke ka moo e reng fa ba itumelela selo ba re: "Pula!" go bontsha boitumelo le go kgotsafala.

Fa bagwagwadi ba ba letileng dikgomo tse, ba utlwa mokgosi, ba tla tloga fa molelong ba letsa megolokwane. Bomalome ba tla ema ba tshotse dilepe. Fa dikgomo di atamela, bomalome le borremogolo ba tla tla ka dilepe fa

pele ga tsona, bomme bona ba itaya diphate go dira modumo o o tla phatlalatsang dikgomo.

Jaanong fa dikgomo di sena go ntshiwa, di bo di amogelwa ke boorra-mosetsana, ba bogwagwadi, ke gore ba gaabo mosetsana ba tla ntsha maikutlo a bona mabapi le mosimane e leng mogwe wa bona. Thapelo Sebegu o tlhalosa a re: "Mme mogwe ke ngwana, ke ngwanake, e se ka ya re ke mo roma, ke re nkiteele mokoduwe ke ole, a re ntsiana golo fa, ke tlele go sotlega, ke motlhanka golo fa. A itse fa e le ngwanake ke mo roma, mme mogwe wa ka, mosadi o tshwarwa ka tshimo, kgole ya mosadi ke tshimo. O leme mabele, o tle o a rwele. Mogwaaka matlo ke a, a ole, ke onetse ke fa ke a palelwa. Ke a itumela, gompiano, fa ke na le ngwana yo o tshwanang le wena jaana, ke ya go tsaya matlalo ka fa, ke go a neela, o ya go a ntshugela. Mogwe lekaba o tsamaya a kukuretse, a tla mo go rona mo, ka mabele. Mosadi yo, a re tlele ka tlhogwana tsa bana. Mo amogeleng ka pula!."

Boorra-mosetsana fa ba kaya fela gore ngwana yo, wa mosimane yo, e leng mogwe wa bona, a itse fa e le ngwana wa bona le ena jaanong, mme a tshwanetse go amogela thomo nngwe le nngwe ya bona. A se ka a re ba mo ntshitse lelata la bona, a itse fa e le ngwana, a tshwanetse go rongwa. Fa go tse "Mosadi o tshwarwa ka tshimo, kgole ya mosadi ke tshimo" go tewa gore tiro e kgolo ya mosadi ke go tlhokomela tshimo, ke go tlhagola, go leta, go roba le go tlisa dijo tse di tswang masimo mo gae. Tshimo ke yona e e ntshang mosadi mo maakeng a mo gae, mo ditshepong e bile e mo ntsha le botshwakga. Mosadi o itshupa bonatla kwa masimo jaaka go tse "Mosadi ke tshwene, o jewa mabogo." Tshimo ke yona e kgaolang mosadi maoto, e mo itsa go gobe le motse, go tlhola mo malapeng a batho a bua maaka.

Fa go tse, "mogwaaka matlo ke a, a ole, ke onetse ke fa ke a palelwa", go tewa gore mosimane yo, e leng mogwe, a ye go itaya mabalelo, a tsose

matlo a a oleng a. A thuse bagolo ba mosetsana ka sengwe le sengwe fela se ba ka batlang gore a ba thuse ka sona le fa e se matlo a a oleng. E ka nna lesaka la dikgomo, go aga kgotla, kgotsa go golega dikgomo go ya go lema le fa e le go ya go rema matlhaku. Sengwe le sengwe fela.

Fa go twe: "Ke ya go tsaya matlalo, o a ntshugela", go tewa gore o tlile go ntshugela matlalo, o ntirela dikgole tse ke tla neng ke golega dikgomo ka tsona, a o tla neng o dira ditoropo le dime kgotsa tsona diphate ka ona. Go ka ne go tewa tiro e nngwe le nngwe fela mogwe a ka thusang ka yona.

Fa go twe: "Mogwe lekaba, o tsamaya a kukuretse" go tewa gore mogwe o tsamaya a rwele thoto e a tswang go e bapala, a e rwaletse bana le mosadi wa gagwe. Go tewa gore mogwe ke "tau o jewa marota." Ke gore o thata fela jaaka lekaba e leng pholo e e rwalang merwalo fa go le mo leetong. O tshwanetse go dira ka natla, a bapale thoto, a direle balelapa la gagwe, le la gaabo mosadi tota ka jaana go twe monna ga a fetse go ntsha bogadi. O tshwanetse go tsamaya a tlhatlhamphetse, a tshotse dijo le merwalo a rwaletse bana ba gagwe.

Bahurutshe ba boe gape ba re: "Mosadi yo, a re tlele ka tlhogwana tsa bana." Fa, ba raya gore mosadi yo, a ba tsalele bana, a ba tsholele bana, ka mosadi ke mosadi ka bana. A ba agele kgotla, a oketse losika, tshika e aname. Ba boa gape ba re "Ngwetsi, nkgo ya mkgako, o e buse e ise e ralege." Ba raya gore mosadi o a nenekediwa, o bosisi, o mo tshware sentle, e se re gongwe a thubega. Ba raya gore mosadi o tshwana le galase kgotsa sethunya, o borethe mme o batla tlhokomelo e e tseneletseng. Fa o sa mmatile, o se ka wa mo sotla, wa mo digela dingalo, wa mo itaya, ka gonne o ka tloga wa mo senya sefatlhego le popego ka kakaretso. Fa o sa tlhole o mmatile o mmuse a ntse a itekanetse, a ise a senyega, ka gonne fa o mo sentse sefa-

tlhego, go tla nna thata go mmaakanya, go mmusetša mo maamong a a neng a le mo go ona fa a nyalwa. O tshwana le nkgo, ka gone fa e thubegile go thata go e thiba.

Ka ngwao ya Setswana sa maloba, mosadi o ne a ka nyalwa a sa ntshetswa bogadi. Ntsime (1988:16-18) o tlhalosa jaana: "Ka Sehurutshe fa go sa ntshiwe bogadi, fela 'serufo' sona se ne se ntshiwa. Serufo se, e ne e ka nna nku, podi kgōtsa kgomo, go ya fela ka fa motho a neng a kgona ka teng. Mosimane o ne a ka se ka a kopana le mosetsana fa serufo se ise se ntshiwe. Fa ba ka kopana se ise se ntshiwe, e ne e le moila le boatla jo bogolo jo bo lekaneng gore ba gaabo mosimane ba jelwe kgomo. Fa serufo se dule le dikobo tsa mosimane di setse di isitswe kwa gaabo mosetsana, mosimane a ka simolola go ralala. Rangwanaagwe kgotsa malomaagwe o tla mo isa kwa gaabo mosetsana go le bōsigo, mme a fete a mmontshe fa a tshwane-tseng go robala teng. Fa mosimane a simolola go ralala o tla bulelwa phatlha mo legoreng ka kwa morago gore fa a tla a tsene ka yona a fetele kwa ntlwaneng ya gagwe a sa bonwa ke bagwagwadi. Fa gongwe fa a setse a tlwaetse, o ne a ka tsena ka kgoro e e kwa pele, a dumedisa batsadi ba mosetsana, a bo a fetela kwa ntlwaneng ya gagwe.

Mosimane o tshwanetse go ralala go fitlha mosetsana a nna "ratla la tlou." Ba gaabo mosimane ba ne ba batla gore mosetsana a ime pele a le kwa ga bona gone fa a ka se ka a ima a le kwa gaabo mosimane, ba tloga ba re molato o tswa kwa teng."

Mo dikgomong tsa bogadi tse di ntshetswang morwadi wa ga kgaitšadie, malome o ne a tshwanetse go gapa kgomo mo go tsona ka gone o ne a ntsha kgomo e e tlhabiwang fela jaaka fa a oketsa bogadi jwa motlogolo wa mosimane fa a nyala, ka kgomo. Ka Sehurutshe bogadi bo a tlhabelwa. Kgomo e e tlhabelwang bogadi e bidiwa "tlhabisi." Bogadi bo tlhabelwa fela fa bagwagwadi ba bo kgotsofaletse mme fa ba sa bo itumelela ga bo tlhabelwe sepe.

Gompieno bogadi bo bewa ke ba gaabo mosetsana. Ba bolelela ba gaabo mosimane gore ba batla dikgomo tse kae kgotsa madi a ma kana kang. Ka nako tse dingwe go a batlwa go be go ntshiwe bogadi ka yona nako eo. Mokgwa o, ga se ngwao ya Setswana. Ke ka moo gompieno batho ba reng batho ba rekisa bana ba bona ba basetsana.

3.1.4 Moletlo wa lenyalo le go laya

Fa morago ga patlo go tsenwa mo dithulaganyong tsa moletlo wa lenyalo. Lenyalo le jewa pele kwa gaabo mosetsana mme e re kwa morago le jewa kwa gaabo mosimane. Maitseboa fa lenyalo le setse le jelwe kwa gaabo mosimane, ba gaabo mosimane ba kopa gore ngwetsi e tlisiwe ka letsatsi le le rileng. Fa ngwetsi e goroga kwa ga matsalaagwe e a laiwa mme a laiwa ke bagolo ba yona. Mmê Keboile Khutshwane ena o tihalosa jaana:

"Re ja lenyalo kwa ga rramosimane mme fa re sena go le ja, re tlisa ngwetsi ka jale, mme fa re sena go ja re ba baya mo ntlong, e seng kwa ntle. Ga re anegele bosane phefo. Re ba baya mo ntlong re a ba laya, monna le mosadi. Re raya ngwanake wa mosetsana ra re: Ngwanaka, matsalaago, ke yoo, o mo apeelee, o apeelee monna, o tsholele matsalaago, wa monna le wa mosadi, o ba fe. Monna yo ga se bolo, ga a emelwe ka lebotana ga twe, o a bo o ile, o a bo o ile monna ke wena. Ga go nke go dirwa jalo ngwanaka, mmotla o se ka wa ba wa rotha madi. Jaanong pula e a na, fa pula e na ka fa, go tsenwa mo mosimaneng. Ntate a re: 'Ngwana wa mosimane, mosadi ke yoo ngwanaka, ga a ragwe ka setlhako, fa o kokota o tla bula o tsena, mme lo tshele sentle, re se ka ra ba ra bona maragaraga a re a utlwanng mo dipateng. O se ka wa ba wa utlwa ka ga twe, ngwanaka. Ntlo mabipa monna, e bipa ditsalona. Mosadi o tshwarwa ka tshimo ngwanaka, o mo lemele.'"

Ka mokgwa wa Setswana, ka ngwao ya Batswana, banyalani ba laiwa ke balosika ba ba nyetseng le ba ba nyetsweng. Ba laiwa ke batho ba, ka gonne le bone ba lailwe, ba amogetse molao mme e bile le bona ba itse molao. Fela jaaka mo patlong banyalani ga ba laiwe ke motho a sa nyalwa kgotsa a sa nyala, ka gonne o ka tloga a ba latlha, a ba thubela motse. Fa ba laiwa, ba newa maele a botshelo ka puo ya khupamarama, puo e e bofitlha e bile e supa tlotlo, lerato le boingotlo. Ga ba laelwe mo patlelong kgotsa kwa ntle.

Go tsenwa mo ntlong gore molao o, o age mo tlong, o se ka wa kgotlelwa ke sepe kwa ntle. Ke ka moo ba reng, "ga re batle go anegela bosane phefong." Ka puo e, ba raya gore ga ba batle go utliwa ke boesemang e leng batho ba ba sa nyalang kgotsa ba sa nyalwa. Mosetsana o laelwa go tlhokomela matsalaagwe le ratsalaagwe, monna wa gagwe le balosika.

O laelwa go ba tlhokomela, go ba tlotla le go itse fa jaanong e le ngwana wa bona. Fa go twe "monna ga se bolo", go tewa go twe monna ga go tshamekwe ka ena, monna o a tlhokomelwa, o a tlotlwa. Fa go twe "mosadi ga a ragwe ka setlhako" go tewa go twe mosadi ga a itewe. Fa go twe "ntlo mabipa" ke gore e lo bipa boatla.

Mmasetlhare Khutshwane wa Lehurutshe ena o tlhalosa jaana:

"Mosidi ke go laela rre yoo ngwanaka. Rre yo ke wena o mo itseng. Ngwanaka monna fa a riana, o a tlhokomelwa. Ga e re monna fa a tswa jaana, o sale o feela, e re a tla o bo o re o tswa kae, ke sale ke go lebeletse dinao tsa gago di dule kae. Monna o a apeelwa, ngwanaka, mme o apeelwa ngwanaka. Monna o tshelwa metsi a robetse, o mo siele mogodungwana e bong tee le matsalaago le mmê o kokote o ba dumedise. Go na le kopi mo tlhogong tsa ga rre le mmê Mosidi, o mpeelee tsebe ngwanaka. Kopi e, e bidiwa "seruwa", seruwa se, se bidiwa ruanang. Go tewa go twe o ruane le matsalaago, monna

wa gago le mmê le ntate. Ngwanaka molao ke legonyana. Fa o ne o na le tsala e e sa nyalwang, gompieno jaana go fedile. Ga se mantlwane jaaka fa o bona re apere megagolwana le dijale tse, le matoina a, ga se mantlwane. Lenyalo, ngwanaka, ga se morabaraba. Tlhokomela ntate, o mo tshelele metsi, o mo tshelele tee. E se ka ya re a tla wa re: "Ntate o tswa kae?" E se ka ya re a kokota wa gana ka lebatl, ga se molao ngwanaka. Fa o ngongorega, Mosidi, ngwanaka, ga o tlhole o tla kwa go nna. O ya kwa go matsalaago mme monna wa gago le ena fa a ngongorega, o tla kwano kwa bogwagwadi ke gore kwa gaabo mosetsana. Ngwanaka ke se ka ka bo ka go bona o le fa, o boile kwa bogadi. Nna ke fa, ke sa le fano, ke sa le kwa bogadi, ga o ise o utlwe ka letsatsi lepe go twe ke boile kwa bogadi."

Monna ena o tewa go tweng? Mmasetlhare Khutshwane o tswela ka gore: "Ntate, mosadi ga a itewe, ngwanaka. Mosadi ga a tsholelediwe lelogo. Mosadi, fa a sa dira sentle, ngwanaka mmotse gore ke eng fa a sa go apeela, ke eng fa a sa go tlhatswetsa. Fa mosadi a sa utlwane le wena, o ya kwa go mogwagwadiago o mo raya o re: 'Ntate, kana mosadi ke yole ka re ke bua le ena mme o a nkgesa.' Mosadi ga a itewe, mosadi ga a tsamaye a sa tswala. Mosadi, selwana, ngwanaka. O bosisi, o batla tlhokomelo ya gago. Mosadi, selwana, mosadi, seipone, ke rata go go raya ke rialo mosimane wa me. Mosadi ke ntlo ya gago, ke mmele wa gago, ke botshelo jwa gago. Ngwanaka ntlo mabipa e bipa botlhaswa jwa rona. Ngwanaka mosadi o a lemela, mosadi o direlwa tsotlhe. Ke se ka ka bona mosadi a tsamaya ka lonao. Ke se ka ka bona mosadi a lela a re ga o a mo tshola. Ke se ka ka utlwa mosadi a lela a re o letse nageng. Monna ga a lale nageng le wena mma mosadi ga a lale nageng. Fa a lala nageng fela, ke molato, ke go busetsa kwa gaeno. Monna ga a ediwe lemororo a sa wediwe. Ga o re le nna ke a mo ikeletsa, fa o mo ikeletsa, ngwanaka, o tla tlhalwa. Bankanaago ba tla mo tsaya mo go wena, o bo o sala o ipeile seatla matlhong.

"Fa go twe Mosadi o tshwarwa ka tshimo go tewa go twe mosadi o a lemelwa mme ditiro tsa kwa masimong jaaka go tlhagola, go dila seboana, go leta, go roba, go photha mabele le tse dingwe, di tla mo ntsha mo mebileng mo a ka tsamayang a akga leleme, a bua maaka le go a utlwelela. Ditiro tse, ke tsona tse di ka mo agang, tsa mmopa tsa ba tsa mo dira motho e leng mosadi, tshwene yo o jewang mabogo.

"Fa go twe 'O se ka wa utlwa ka ga twe' ke gore o se ka wa tsamaya o utlwa kgotsa o reetsa maaka a batho ba ba batlang go le tlhoboganya mo mebileng, o iponele ka a gago matlho. Fa go twe 'Molao legonyana', go tewa go twe molao ga go tshamekwe ka ona, molao o botlhokwa, o aga motho. Molao ga se motshameko, o a somarelwa gore o tle o go bolokele botshelo, o go tshedise. Ke letswai la lefatshe, ke letswai la botshelo. Lenyalo ga se morabaraba ke gore lenyalo ga se motshameko, lenyalo ga se mantlwane. Lenyalo ke kgetsi ya tsie, e kgonwa ke go tshwaraganelwa.

Mosadi selwana, ke gore mosadi ke montlenyane, galalelang mo botshelong jwa gago. Ke gore mosadi o a tlhokomelwa, o bosisi, o batla lorato jaaka ngwana, a batla dijo, o batla pelo e namagadi, o batla diatla tse di boleta, o batla lorato le boitumelo le kagiso. Mosadi ke seipone se o iponang mo go sona. Ke seipone, se tla go bontsha fa o dira dibe, se tla go bontsha, se tla go senolela masaikategang a magodimo. Mosadi, fa o mo tlotla, o tla go robaletsa ditlhokwa mo botshelong.

"Fa go twe mosadi ke ntlo ya gago, ke mmele wa gago, ke botshelo jwa gago, go tewa gore mosadi ke motlhokomedi wa ntlo ya gago, ke mosireletsi wa gago fela jaaka ntlo ya gago e go sireletsa mo diphefong tse di tsubutlang, mo dipuleng tsa matlakadibe, mo diphatseng, mo matsubutsubung. Mosadi ke motlhokomedi wa bana ba gago fela jaaka go twe motse o lapeng. Mosadi ke botshelo jwa gago ke gore mosadi o go direla tsotlhe mo botshelong.

O a go apeela, o a go tlhatswetsa, o a go oka e bile o go direla dilo tsotlhe mo botshelong jaaka fa re itse gore katlego ya monna mongwe le mongwe e mo diatleng tsa mosadi wa gagwe.

"Mosadi ke mmele wa gago, ke gore o mo tlhokomele fela jaaka fa o tlhokomela mmele wa gago. O mo apese, o mo tlhapise, o mo otle, o mo alafe o bo o mmele mo pelong ya gago. Fa go twe, mosadi, pinagare, go tewa gore mosadi le fa go ka nna thata jang fa lapeng, le fa botshelo bo ka mo sulafalela jang, le fa monna a ka mo tshwenya kgotsa a mo tlhorisa jang, ga a a tshwanela go tswa mo ntlong ya gagwe, a tsamaya, a tlogela monna le bana mo ntlong. O tshwanetse go itshoka, a ingaparele ka pinagare ka gonne pinagare ga e ke e tswa mo ntlong.

"Mafoko, dikomano kgotsa diphiri tsa lona lo di katele ka fa morago ga ditlhomeso, ke gore mafoko a lona a se ka a tswela kwa ntle, a se ka a itsiwe ke batho, diphiri tsa lona di se ka tsa itsiwe ke batho. Diphiri tsa lona e nne khupamarama tota, lo di tswalele mo ntlong."

Moletlo wa lenyalo la gompiano o setse o amilwe ke dingwao tsa ditso tsa seeng. Ka ga moo, o farologana le wa setso sa Setswana. Re ka lemoga, ka diaparo tsa lenyalo tsa sesweng le dijo tse di jewang mo lenyalong. Gape e ka se nne lenyalo fa ba ise ba ikanisiwe ke Magaseterata le go tshego-fadiwa ke moruti wa Kereke. Gape ba tshwanetse go supa fa ba nyalane. Ba tshwanetse go supa gore a ba tlhakanetse dithoto kgotsa nnyaya.

Go ya ka ngwao ya Setswana mafoko a tumalano a batsadi a ne a fetsa nyalano ya bana. Tumalano ya batsadi e ne e bulela bana ditsela le dikgoro. Monna o ne a itse sentle gore fa a dira, o direla bana le mosadi wa gagwe, ke ka moo go nang le seane se se reng "Photi tlaa o je letlhodi."

4. Bongaka jwa Setswana

4.1 Tlhaloso ya jona

Bongaka jwa Setswana ke lengwe la matshwao a botlhokwa a magolo mo setsong sa Batswana. Bo senola magonego le masaitseweng a setso sa Batswana. Bo tswa le Batswana kwa botswabatho. Ke matshego seikokotlelo le sedibelo sa matshelo a Batswana. Ke jona mosireletsi le mofemedi wa matshelo a Batswana. Bongaka jo, bo ne bo sireletsa Batswana mo dintweng, mo babeng, mo malwetseng, mo boloing le mo dikotsing tse di farologaneng tsa botshelo.

Batswana ba ne ba bo tlotla, ba bo tshepa e bile ba dumela thata mo go jona. Bo sa le bo nna teng go tswa bogologolo jwa ga Bile le Matsieng, mme le gompieno bo sa le teng e bile go sa ntse go dumelwa mo go jona le go bo tlotla. Bongaka jo, bo tlholegile le Batswana, ba a bo tlotla, ba dumela mo go jona, ke ka moo go tweng ke botshelo jwa Batswana, ba tshela le jona e bile ba tshela ka jona.

Bongaka jwa Setswana bo farologana le jwa Sekgowa ka gore ke mpho e motho a e abelwang ke badimo ba gagwe. Pele ga motho a ka nna ngaka ya Setswana, o a lorisiwa, o lorisiwa bongaka jo ke badimo ba gaabo. Badimo ba mo lorisa ditoro mme o a bontshiwa le go bolelelwa ke badimo mo ditorong gore o tshwanetse go nna ngaka.

Bongaka jo, o bo neelwa mo ditorong ke badimo bagaeno. Ba go kaela kwa o tshwanetseng go ya go ithuta bongaka jo teng le motho yo o tshwanetseng go bo go ruta, mme fa badimo ba go laela go dira tiro, ga go ka mokgwa o mongwe, o tshwanetse go diragatsa taelo ya bona. Fa

o sa dire jalo, o ka lwala kgotsa wa tlhoka masego, wa se ka wa robalelwa ke ditlhokwa. O ka welwa ke sefifi, wa hutsega, le ditsela tsa gago tsa se ka tsa bulega. Taelo e ya badimo, e tshwana le taelo ya moswi jaaka mo Setswaneng go tse: "Lefoko la moswi ga le tlolwe." Polelo e, e raya gore go tshwanetswe ga dirwa fela jaaka moswi a laela kgotsa a laetse.

Seleka wa motse wa Borakalalo mo Lehurutshe o dumelana le dingaka tse dingwe fa a re, "Bongaka jo, o bo newa ka toro. Ke toro, o a lora, o fiwa ke badimo mme jaanong go tloga fa, o tla dira ka fa badimo ba go fileng ka teng." Bongaka jo jwa Setswana bo farologana le jwa Sekgowa ka mokgwa o motho a bo amogelang ka teng. Bo tla ka ditoro tse o di loriswang ke badimo. Fa jwa Sekgowa jona bo tswa mo loratong le mo bokgoning jwa motho. Jwa Sekgowa ga bo na ditaola, bo dirisa met^vshine le ditshitswana go senola bolwetse fa jwa Setswana bo dirisa ditaola go senola le go lemoga bolwetse. Matlhakore a mabedi a, a bongaka, e leng jwa Sekgowa le jwa Setswana, otlhe a dirisa melemo kgotsa tsona ditlhare go phekola le go alafa bolwetse. Bongaka jwa Setswana bo dirisa melemo e e sa tswakanngwang le sepe fa jwa Sekgowa bo dirisa melemo e e tswakantsweng.

Bongaka jo, jwa Setswana o ka bo newa gape ka bolwetse, wa lwala wa bo wa boa gaufi le badimo. O ka lwala wa sala o momonegile e bile o le gaufi le go swa mme ya re fa ngaka ya Setswana e go laola kgotsa e go tlhatlhoba ka ditaola ya tlhalosa fa bolwetse jwa gago bo ka fola fela fa o ka nna ngaka ya Setswana, ntle le moo o ka se fole.

Bongaka jo, bo ka go tlela ka bolwetse mme ya re o le mo diphateng tse di bolelo tse, wa loriswa ke badimo ba go laela go nna ngaka, wa bo wa bolelelwa le kwa o tshwanetseng go ya go bo ithuta teng le motho yo o tshwane-tseng go bo go ruta.

Khutshwane a re: "Bongaka jo jwa Setswana jo, bo ka tla ka bolwetse. Tshimologo ya jona ke bolwetse. Nna ke lwetse mme e rile fa ke lwetse, ke idibetse gararo, e rile fa ke idibetse gararo ka bo ke busiwa. Ke tswa go boa kwa legodimong. E rile fa ke thanya mo kidibalong ba mpha, ba re: Ngwanaka dira jaana, itire jaana, o tle o ne o kgona go ithusa, o tsee setlhare se sa go re. Go thanyeng ga me ke tswa go boa kwa letlapeng le letala. Fa ke re ke a tsena, kwa, la tswalega, ga twe: 'Boela morago', e bile ke fodile. Fa ke tsena mo lefatsheng ka fitlhela batho ba tshwere bothata mme ka laelwa go ba thusa. Rremogolo Sempe o a mpha, rre le motsalaa-mmê ba mpha kitso e ya bongaka ka gonne e ne e le dingaka. Tiro eno ke mpho ya badimo, ga o ka ke wa e kgona kwa ntle le badimo. Ga o ka ke wa e dira fela ka go kgatlhega, o tshwanetse go laelwa ke badimo go e dira. Bokgoni jotlhe jwa ngaka bo tswa mo badimong."

Ka mafoko a mangwe go ka twe bongaka ke mpho ya badimo fela jaaka bogosi. Ke kupe e leng yona mpho e e abelwang badimo. Bongaka ga bo itshasiwe fela, ga se letsoku le le itshasiwang ke mongwe le mongwe, ke mpho e o e newang ke badimo.

Seleka a re: "Ga ke a tlhagelwa ke bolwetse nna, mme ga twe ke tla bona dilo. E rile ka moso ke ya tirong, ka thwala ditaola di le mo kgetseng ya tsona, jaanong he, ke lorisitswe monna wa Mopedi yo a neng a le mo Fitase. Monna yo, ka ya kwa go ena, ka ke ne ke ntse ke mo itse. Ka feta ka mmontsha ditaola tse ke di thwetseng, a tshela ditaola tsa gagwe fa fatshe, a re: 'Ijaa! o di filwe ke badimo', le fa bo ise bo tsene mo go nna. Jaanong he, ke nnete ka tsaya ditaola tse, ka ya go nna le tsona kwa gae, morago ka ya kwa Botswana. Lefelo ke le, le bidiwa Tlogobane. Ka fitlhela banna ba le babedi ba ba neng ba nthuta ditaola kgotsa jona bongaka.

Ba nthuta ke agetswe motlaagana fale. Ga e re o rutwa, ga tsena mongwe

le mongwe mo motlaaganeng o. O nna fela fale o le mongwe. Ba a go ruta, fa o se na go falola, o feditse thuto, o palama thaba ba ya go go ruta ditlhare ka methalethale gore se, se dira jang, se, se dira jang. Bongaka ke mpho ya badimo."

Tau wa Dinokana mo Lehurutshe ena o bua a re: "Bongaka jwa Setswana ke bo fiwa ke badimo, mme fa ke bo fiwa ke badimo ke bo dirisa ka fa ba ntaelang ka teng. Ke tsena mo go jona, ke ithute mme ke bo ke itse gore thuto ya jona ke eng. Fa ditaola di wetse fa fatshe, ke tshwanetse go itse ka kelo-tlhoko gore ditaola di a bo di reng, di a bo di kaya eng, thata fa, ke laola motho a sa tsoga a lwala. Nna ke bo bone ka bolwetse, ke ne ka lwala thata mme ya re mo ke ntse ke lwala teng, ga tla batsadi ba me fa pele ga me mo ditorong, mme ba feta ba nthaya ba re: 'Fa..o bona jaaka fa o lwala jaana re batla gore o nne ngaka ya ditaola. O laole batho, o laole balwetse, o ba alafe ka bongaka jo rona re go bo fang. Bongaka ke kupe, ga se jwa mongwe le mongwe, ke jwa yo o bo neilweng ke badimo. Ke mpho ya badimo, o bo kgona le go bo tlhaloganya ka bona.'

Go ya ka ditlhaloso jaaka go kailwe fa godimo fa, go itshupa sentle gore bongaka jwa Setswana kgotsa jwa setso ke mpho ya badimo. O bo fiwa ke badimo, ga o bo bone ka dikgoka e bile ga o ka ke wa bo itshasa. Ke thomo ya badimo, e o tshwanetseng go e diragatsa ka fa ba go laetseng ka teng. Fa o ka dira phoso, wa se ka wa dira tiro e, ka fa badimo ba go laetseng ka teng, o tla hutsega, o sotlega mme bogolo go di feta ga o ne o robalelwa ke ditlhokwa. Badimo ba tla go galefela mme ba bo ba go hularela. Ka jalo bo tshwanetse go lejwa jaaka thomo e ngwana a e rongwang ke mogolo wa gagwe, mme ya dirwa ka botlalo le ka matsetseleko. Kana mogologolo a re: "Ngwana yo a sa utlweng molao wa batsadi, o tla utlwa wa manong."

4.2 Mosola wa Bongaka jwa Setswana

Bongaka jwa Setswana ke botshelo jwa Batswana, ba tshela ka jona. Bo sireletsa matshelo a bona, mo babeng, baloing, dintweng, diphologolo tse di kotsi, leuba leroborobo la bolwetse le dilo tse dingwe tse di kotsi kgotsa tse di ka nnang kotsi mo matshelong a bona le tse di ka a nyeletsang. Bongaka bo kgona go upolola tse di fitlhegileng, bo kgona go senola masaitseweng le magonego a dipelo tse di maswe. Bo kgona go bona se leitlho la motho wa madi le nama le sa kgoneng go se bona.

Bo a laya, bo a tsibosa e bile bo gwetlha motho go nna a ntse a butse matlho ka gonne naga e sa robala. Bo kgona go bona pelo ya motho, tlhaloganyo ya motho le bobe jwa gagwe. Bo kgona go go lemosa dikotsi tse di tlang le go go thusa go thibela le go fenywa dikotsi tse.

Bongaka ga se ditaola fela tse di senolang masaikategang a magodimo, bo na gape le dipheko tse di phekolang malwetse a a senolwang ke ditaola. Dipheko tse, di mefutafuta fela jaaka malwetse le ona a le mefutafuta.

4.3 Dipheko tsa Bongaka jwa Setswana

Pheko ke selo se segolo mo botshelong ba motho lefatshe lotlhe. Ka yona motho o kgona go itshireletsa mo dikotsing le mo dikhuduegong tse dintsi tsa botshelo ba lefatshe. Ke maatla a magolo a a efosang tsietsi nngwe le nngwe, e e tlang e lebile go senya botshelo ba motho kampo e e tlang e lebile go senya se a tshegeditseng botshelo ba gagwe ka sona. Selo sa ntlha mo botshelong ba motho le dibopiwa tsa lefatshe, ke go babalela botshelo jwa gagwe kgotsa jwa sona. Dilo tse dikgolo tse e leng mmaba wa ditshedi ke ntwana, bolwetse le tlala. Dilo tse

tharo tse, tsotlhe di na le dipheko tse di alafiwang ka tsona. Pheko ya ntwana ke ditlhabano, ke ka moo bogologolo, fa basimane ba nyatsana, ba ne ba segelwa meretlwa mme ba betsana ka ona go fitlha go nna le mofenyi ka gone mogologolo a re: "Le pelong ga le tshetse." Fa go sena go nna le mofenyi, basimane ba, ba ne ba simolola go tlotlana le go tshedisana sentle, go se na yo o tlhaetsang yo mongwe matlho.

Pheko ya sera se go tweng tlala ke dijo. Fa motho a tshwerwe ke tlala, o ikutlwa bokoa, o a lepelela, jaaka molwetse, mme fa a sena go ja dijo, o a natlafala, o nna matlhagatlhaga le maatla. Fa dipheko tse dingwe tsa malwetse a mangwe di ka bo di kgona go alafa malwetse a tsona jaaka dijo di kgona go alafa tlala, kalafo ya tsona e ka bo e le ya boammaaruri. Pheko e kgolo ya bolwetse ke molemo. Malwetse a a farologaneng a alafiwa ka dipheko kgotsa melemo e e farologaneng, jaaka e e tlileng go umakwa fa tlase.

Dipheko tse dingwe tsa ngaka ya Motswana di tsewa mo ditotong tsa dioka tse dikgolo jaaka tlou, tshukudu, tau, nkwe le dinoga tse dikgolo. Nngwe ya dipheko tse di bonwang mo diphologolong tse dikgolo tse, ke moswang wa tlou. Moswang wa tlou o tlhakanngwa le dipheko tse di upang kgotsa tse di kganelang diphologolo tsa naga jaaka nkwe, tau, phiri le tse dingwe, go ja diphologolo tsa gae jaaka kgomo, nku, poti le tse dingwe. Diphologolo tsa gae di arametswa pheko e, mme ga go sepe sa diphologolo tsa naga se se tla di atamelang.

Leseyane (1987:91) a re: "Tau fa e bona dikgomo tse di arameditsweng ka pheko e, e di leba jaaka ditlou mme e di sikologe. Fa motho a ka tla ka maikaelelo a go utswa dikgomo tse di ntseng jaana, o tla re a ntse a di gapa, a makale a fitlhela a setse a gapa ditlou mme di retologe, di mo kobe, e re fa a se sego di mmolae."

Moswang o, wa tlou, ke pheko e kgolo ya bolwetse jwa segokgwana. Ga go pheko epe e e ka bo fodisang kwa ntle ga moswang wa tlou. Moswang wa tlou o tlhakanngwa le mafura a yona go arametsa dikgomo gore di se ka tsa bolawa ke diphologolo tsa naga tse di tlhaga. Mafura a tlou gape a tlhakanngwa le dipheko tse dingwe go dira lonaka lwa la kgosi. Kgosi e tshwarwa ka lonaka lo, gore e tle e nne le seriti se segolo mo bathong. Pheko e nngwe e e bonwang mo tloung, ke legopo la yona. Mo metlheng ya komelelo, kgosi e tsaya legopo le la tlou, mme e le tshware ka pheko ya maru, e bo e kgopa maru a le kgakala ka lona gore a tle go na mo lefatsheng la yona.

Leseyane (1987:97) o tswelela a re: "Mokaikai le diragadibonwe, ke dipheko tse dikgolo tse bagologolo ba neng ba di dirisa mo dintweng tsa bona. Dira di ne di timelelwa ke tsela di ntse di e itse, mme di simolole go kaila-kaila, gore di be di ye go itemoga di le kgakala le kwa di neng di ikaelela go ya go tlhasela teng, ke ka mo di bidiwang 'Mokaikai le Diragadibonwe'. Kajeno go ntse jaaka e kete dilo tse ga di teng, kampo ga di ise di nne teng. Se e leng boammaaruri ka ga tsona ke gore dipheko tse di teng, fela di tlhoka badirisi, gonne ga go tlhole go le teng batho ba le bantsi ba ba itseng tiriso ya tsona."

Lesogodi la tsie le le neng le senya le go falatsa mabele le ne le na le pheko ya lona. Monna wa ngaka o ne a kopa gore a tshwarelwe tsie mme a nathe tshitlho, a e jese, a bo a e kolopela kwa godimo kwa go tse dingwe a re: 'Golela godimo'. Tsie e, e ne e tlhatlogela kwa godimo, e fete e tsene mo go tse dingwe mme tsotlhe di sie, di fofele kgakala go bo go nne jaaka e kete ga e ise e nne teng. Mabele a ne a sireletswa ka ona mokgwa o."

Dinonyane le tsona di ne di na le pheko ya tsona, e di neng di upiwa ka yona gore di se ka tsa ja mabele. Sefako sa pula se ne se thibelwa ka go tshāsa tshitlho mo mpaneng mme go bo go letswa lenaka go twe, "Twee-e-e, twee-e-e, golela godimo", sefako se bo se re gau!. Kwa bofelong go bo go na pula ya leebana, pula e namagadi, pula e e sa tsubutleng le fa e le go senya.

Leseyane (1987:99) a re: "Dipheko tse dingwe tse di tsewang mo taung ke letswalo, bonna, matlho, nko, dinala, mafura a yona le ntsi e e leng ka fa tlase ga mogatla wa yona, fa godimo ga phinya. Motlhang dirwe tse di tlhakanngwa go dira pheko e e tlhokegang, di tladiwa ka molalatlhageng. Ga go pheko e go ka thaiwang kgosi ya Motswana ka yona, mme ya bidiwa pheko e e tletseng fa go tlhabela sengwe sa dilo tse ke neng ke di bolela fa godimo tse, mo go yona. Dipheko tse, ke tsona serwalo sa kgosi. Ke tsona di dirang gore kgosi e nne le seriti le gore fa e kgalema, lentswe la yona le itee matswalo a batho jaaka e kete ba utlwa kodu ya yona tau ka nosi."

Ntsi ya tau e tlhakanngwa le diragadibonwe mme go bo go thaiwa ditlhodi le baeteledipele ba ntwā ka yona. Tiro ya pheko e, ke go dira gore ditlhodi di kgone go ralala bonno jwa mmaba mme di sa bonwe. Pheko e, e sireletsa le batlhabani mo direng tsa bona. Batswana ba ne ba na le pheko e ba neng ba e dirisa go tshwara tau. Pheko e, e bidiwa 'Lesokwane'. Ba tsaya pheko e, mme ba thale sefapano ka yona mo motlhaleng wa tau. Go alafiwa dikgomo le masimo ka yona pheko e. E nosiwa ngwana fa a tshwerwe ke diso, gape go fokiwa marumo ka yona gore marumo a se ka a fosa sepe se se tla kolopiwang ka ona le go a tlosa sefifi.

Basimane ba Batswana ba ne ba lomisiwa tshitlho fa ba ne ba bolola go ya bogwera, kgotša ba ya go tlhabana. Tiro ya tshitlho e, e ne e le gararo. La ntlha e ne e ba sireletsa mo kotsing e nngwe le e nngwe, e e neng e

ka ba tlhagela kwa nageng. La bobedi e ne e ba bofaganya go nna seopo kgotsa ngatana e le nngwe. La boraro e ne e ba dira pelokgale le bonatla.

Tumelo ya Motswana mo diphekong e ne e le kgolo go feta gompieno. Lelapa lengwe le lengwe le ne le na le motheo kgotsa lenaka la lona. Lenaka le, ke lona le le neng le sireleditse lelapa le, le botlhe ba ba nnang mo go lona. Bana botlhe fa lelapeng le, ba ne ba tshwarwa ka lona lenaka le, go ba sireletsa mo babeng, baloing le mo dikotsing tse di farologaneng tsa botshelo.

Dipheko tse di umakilweng fa godimo fa, ga di a felela, go tlopotswe di le mmalwa fela ka gonne di le dintsi, di lekana le botshelo. Fa go ka buiwa ka tsona tsotlhe, letsatsi le ka tswa la bo la phirima go ntse go le mo go tsona. Dipheko tse dingwe di tsewa mo ditlhareng tse di epiwang. A go se lebalwe gore maikaelelo ka kgaolo e, ke go senola puo e e dirisiwang mo bongakeng le bokao jwa yona. Maikaelelo ke go senola le go bontsha gore e farologana jang le puo ya ka metlha, e e tlwaelegileng.

4.4 Ditaola tsa Bongaka jwa Setswana

Sediriswa se segolo mo bongakeng jwa Setswana ke ditaola. Ke tsona matlho le ditsebe tsa ngaka ya Motswana. O bona dilo ka tsona e bile o utlwa ka tsona. Sengwe le sengwe se a se buang, o se bolelelwa ke tsona. Ga go sepe se a ka se bolelelang motlhatlhojwa kwa ntle ga go mo tlhatlhoba ka tsona. Ke tsona tse di mmolelelang malwetse le mathata a motlhatlhojwa mme ka tlhaloso ya tsona e nne gona a itseng gore o ka naya motlhatlhojwa setlhare kgotsa molemo ofe. Dipheko tse a di dirisang kgotsa tse a di nayang motlhatlhojwa go di dirisa o di tlhopha go ya ka fa ditaola di mo laelang ka teng. Ditaola ke tsona "khunolola moraba." Ke tsona tse di bolelang le go tlhalosa bolwetse kgotsa mathata le pheko kgotsa molemo wa ona. Ka jalo, di

botlhokwa thata mo tirong ya ngaka ya Motswana. Di botlhokwa thata ka gonne ngaka e tshwanetse go di ithuta thata pele fa e ka nna ngaka e e tletseng, e e itseng tiro ya yona, mme kwa morago e ithuta melemo kgotsa tsona dipheko.

4.4.1 Palo ya ditaola tsa ngaka ya Motswana

Ditaola tsa ngaka ya Motswana ga di dintsi ka palo jaaka fa re bona ditaola tsa dingaka tsa merafe e mengwe.

Ditaola tsa ngaka ya Setswana ka tlhago di nne fela ka palo mme di tladiwa ka taola e nngwe ya botlhano e e bidiwang 'Modimo.'

Dingaka tsa merafe e mengwe, di na le ditaola tse dintsi, tse palo ya tsona e keteng le tsona dingaka tse ga di e itse ka botlalo. Ditaola tsa ngaka ya Motswana di nne jaaka fa dingaka ka go farologana di tlhalosa. Gompieno o fitlhela ngaka ya Motswana e tshotse tlhatlhampi ya ditaola, e dira jaana ka go kgatlhwa ke dingaka tsa merafe e mengwe, ka e le tsona tse di laolang ka ditaola di le dintsi.

Dingaka tsotlhe tsa Setswana tse go kopanweng le tsona, di dumelana ka gore ditaola tsa bongaka jwa Setswana di nne. Raphuti Tau wa Dinokana ena a re: "Bongaka jwa rona jwa Setswana ke ditaola di le nne, ke tsona dikhutlo tse nne tsa lefatshe. Ditaola tse nne tse, di laola dikhutlo tse nne tsa lefatshe di sa tlogele epe. Ke tsona bola tota, jo bo bone jo, bo na le taola e bidiwa 'Moremogolo,' mosadi wa yona o bidiwa 'Mmakgadi,' go na le taola e bidiwa 'Jaro,' sejaro sa ditaola.

Mosadi wa yona o bidiwa 'Kgatshane,' mme jaaka fa di ntse jaana taola e tona ke 'Moremogolo,' a latelwe ke 'Mmakgadi.' Jaro le

Kgatshane ke bana, ke mosimane le mosetsana. Moremogolo le Mmakgadi ke monnamogolo le mosadimogolo. Tse dingwe tse di tlaleletsang ditaola tse, ke tsona tse di tla re tlelang ka menangwana, ya gore bolwetse jo, bo fa kae, bo tsamaya ka ditshika dife kgotsa ka setlhabi. Tse dingwe tse, ke tse di tlaleletsang tse ditona tse nne tse."

Senokoane Piet Selekane ena o tlhalosa a re: "Tshimologo ya ditaola tsa Setswana ke ditaola di le nne. Ke maoto a kgomo jaaka a le mane. Jaanong ditaola tse, go na le 'Moremogolo,' mogatse o bidiwa 'Kgadi,' go bo go tsena e potlana e bidiwa 'Jaro' mme mogatse ke 'Kgatshane.' Ditaola tse di nne fela, le fa o rutwa, o rutwa ka tsona di le nne. Tse dingwe tse dintsinnyana tse, ke tse di tlatsang mafoko fela mme ditaola tota di nne. Fa o rutwa o opelelwa ka ditaola di le nne. Tse nne tse, fa di le teng, bola bo tlhaloganyega sentle, ke maoto a kgomo, go batlilwe maoto a kgomo. Ka ngwao ya rona ya Setswana, go tserwe ditlhako tsa kgomo, go bo go tsenwa mo lerapong. Ke gore lerapo le, la bo le betlwa. Kgatshane o matlhomabedi, Kgadi o matlhomararo, tse ke ditaola tse di namagadi. Tse ditonanyana ke tse, di ema ka kgato ya tsona. Ka fa letsogong le letona ke Moremogolo, ka fa letsogong le lebotlana ke Jaro.

Fa tse nne tse di seyo mo boleng, bola ga bo tlhaloganyege sentle. O rutwa ka ditlhako tse nne tsa kgomo mme fa o sena go rutwa ka ditlhako tse nne, ke gona o ka rutwang tse dingwe tse dinnye".

Kabelo Khutsoane le ena o dumelana le tlhaloso ya borre ba ba kailweng fa godimo fa, ka palo ya ditaola tsa ngaka ya Motswana. Ditaola di nne mme tse dingwe, ke tse di tlaleletsang fela, go thusa tse dikgolo. Fa ditaola tse dikgolo tse di seyo, tse dinnye tse ga di kgone go tlhalosa le go bolela mathata kgotsa bolwetse, mme fa e le tse ditona fela, tse dinnye di seyo, tsona di kgona go ntsha mafoko.

4.4.2 Maina a Ditaola

Ditaola tsa ngaka ya Motswana di betlwa ka ditlhako tsa seruiwa se se tshelang e seng se se suleng jaaka kgomo kgotsa podi. Ke ka moo go tweng di a tshela. Dingaka tse dingwe ga di dirise ditaola mme di bidiwa 'sedupe' kgotsa 'ngaka e tshojwa.' Tse dingwe di kgona go nesa pula mme di bidiwa 'moroka.'

4.4.2.1 Moremogolo

Taola ya moremogolo ke karolo ya tlhako ya kgomo, ya leoto la pele la letsogo la moja kgotsa le letona. E betlwa ka karolo ya tlhako ya kgomo e e leng ntlha ya yona. Taola e, ya moremogolo e na le matlhakore a le mane. Matlhakore a ke a: 'kgato,' 'leteng,' 'lentle' le 'serethe.' Ka ntlha ya matlhakore a mane a, taola ya moremogolo e na le mawa a le mane. Lewa ke mokgwa o taola e weleng ka ona fa fatshe.

4.4.2.2 Kgadi

Kgadi ke mosadi wa ga Moremogolo. Ke lerapo la momo wa leoto la pele la letsogo la moja.

4.4.2.3 Jaro

Fa morago ga Moremogolo mo ditaoleng tsa ngaka ya Motswana, go tla taola e e bidiwang Jaro. Jaro ke karolo ya tlhako ya kgomo ya leoto la morago la letsogo la molema.

4.4.2.4 Kgatsane

Kgatsane ke mosadi wa ga Jaro. O tswa mo lerapong la momo la leoto la morago la letsogo la molema. Ditaola tse nne tse, di tladiwa ke taola ya lerapo la thakadu, e e bidiwang Modimo gore

di nne tlhano. Fa di le jaana, ke tsona tse ngaka ya Motswana e di dirisang le tse dingwe tsa tlaleletso.

Ditaola tse, ke tsona tse ngaka e kgonang go batla modi wa bolwetse ba motho le pheko e e tlhokegang go alafa bolwetse joo ka tsona. Ga go taola efe kgotsa epe e e dirwang ka tlhako kana lerapo la kgomo e e suleng. Fa taola e dirwa, go tshwarwa kgomo, go bo go segwa tlhako kgotsa lerapo la kgomo e, e ntse e tshela go dirwa ditaola ka tsona. Ga go taola ya nnete e e dirilweng ka tlhako kgotsa lerapo la kgomo e e suleng. Fa e ka re taola e betlwa, ga fitlhelwa e sa kgonege go betlega, ka ntlha ya go oma, e kolobediwa ka go e bipa ka boloko, e seng ka go apewa ka metsi.

Maina a ditaola tse dingwe ke a a latelang:

Maboni a ga Ratsatsi

Pubogadi

Kgoloko - Kgoloko e dirwa ka legapa la kgopa.

Dipodi - Ke ditlhakwana tsa podi tse pedi. Go na le e tonanyana le e nama-gadi. E tonanyana e bidiwa 'Sebipedi' sa dipodi.

Mosarwana - o losika, o a rongwa.

Nkwe le thakadu le modimo.

4.4.3 Mawa le ditlhaloso tsa ona

Go setse go tlhalositswe fa godimo gore Moremogolo, e leng yona taola e kgolo go feta tse dingwe, o na le mawa a le mane. Lewa lengwe le lengwe, le na le tlhaloso ya lona.

Lewa la ntlha le farologana le la bobedi, boraro le la bone. Le lengwe le lengwe le na le puo, tlhaloso kgotsa mafoko a lona. Leseiane (1987:130-132) a re: "Fa Moremogolo a ole ka go gata, o a bo a bua gore, ke mogolori wa ntswe la khikhi, le a tshegatshega. Pelo-tshweu boela mannong, mmotla sa pelo o se bone.

"Tlhaloso ya lewa le, ke gore fa go le sengwe se go tshwenyegilweng ka sona, mme ya re fa se laolwa Moremogolo a wa ka lewa le, o a bo a bolela gore ga go a tshwanela gore go nniwe ka dipelo tse di botlhoko, gonne ga go na sepe sa bosula se se tla diragalang. Fa selo se go laolwang ka ga sona se timetse, mme Moremogolo a wa jaana, o bolela gore se tla bonala. Se, ke lewa la Moremogolo la ntlha."

"Lewa la bobedi la Moremogolo, ke fa a wa a hupile. Se, ke gore ga a a wa a gatile ka serethe, a isitse nko kwa godimo. Fa a ole a ntse jaana a re: 'Ke mogolori, ke mogolojana wa ga mmaago, ke mmele o makokoma. Dijo tsa mogodi ga di ute, ga di tshwarwe ke ope ke se teng, di tshwarwa ke nna fela. Ke tsa me tse tsotlhe tse. Go farologanya go gotlhe go. Lo banake ba botlhe. Ntate ga a yo, go setse nna. Malome ga a yo. Fa ke bolaile tau le nkwe, ga go na yo o di tsayang mo go nna. Ke a di bapola ke di suge, mme ke reke ka tsona kgomo, ke apese banake. Ga ke di bake le ope. Ke tlhatlaganya dikaota, ke tsee koto ka gobedi'"

"Tlhaloso ya lewa le, ke gore fa bana ba le mo kgannye, ka go bakisana dithoto tsa batsadi ba bona, Moremogolo o bolela gore jaaka bana ba, ba se na rre le mmê, mogolo'a bona ke ene rraabona. Ke ene moabi wa sengwe le sengwe se se ka beng se tlogetswe ke batsadi. Fa a bolaile tau kgotsa nkwe, ga a bege dilo tse mo go ope, gonne malomaagwe ga a teng. O dira sengwe le sengwe se o se ratang ka tsona. O reka kgomo ka tsona, kampo a reke dikobo ka tsona, go apesa bana ba gagwe. Ke kgosi, ga a bake le ope sepe. O nna a feregantse maoto, a beile le mo godimo ga le lengwe, a dirile maoto a mabedi selo se le sengwe."

"Lewa la boraro ke fa Moremogolo a ole a letse ka leteng. Puo ya gagwe ya re: 'Phokwe a gowa, tshwene a gowa. Tshwene tona re ne re pagame lentswe, re ile go fula mabupudu. Dikgetse tsa tlala mabuputswana. Ya re fa re fologa mo ntsweng, re na le bomoswenyana, ka relela mo letlapeng ka wa,

mme kgetse ya me ya wela ka maforogotlho a matlapa, dikgetse ga sala go tletse tsa bomoswenyana.'"

"Tlhaloso ya lewa le, ke gore, monna o lela ka gore e ne ya re fa morago ga loso lwa batsadi ba gagwe, ene le bomonnawe ba kgaoganngwa leruo la batsadi ba bona mme yo mongwe le yo mongwe a fiwa ka fa go neng go mo tshwanetse. Jaanong o bona e re fa dilo tsa gagwe di tshwanetse go ata, di boela kwa morago, di be di felela, mme go ntsifala tsa bomonnawe. Monna yo, o lela jaana a bona a dila, mme bomonnawe ba dule bahumi. Monna yo o lelang yo, ke ere tshwenetona, mme bomonnawe ke bona bomoswenyana."

"Lewa la bone la Moremogolo, ke fa a ole ka lentle la tihako. Fa a ole jaana ga a bue, go bua Kgadi mosadi wa gagwe. Puo ya ga Kgadi ya re: 'Ke thwagadima ya matlakela, di a tlaka, di a goroga, ga di modisa o lela tlala, di modisa yo o kgorang. Nna kana ke ile kwa maloba kwa. Ke fetile mosadi wa tshwene mo tseleng, mme ka re: 'Mma, fa ke go feta maloba ke ya kwa, o bothile fa, a selo se sa gago ke bohomagadi kampo botshwakga?' Maloba ke ne ke le ene mohomagadi tota, ke ikokotlela ka lore lwa tshipi. Jaanong ke tsere la motlhwane ka re ke ikokotlela ka lona, la be le robega. La tshipi le lona le robegile, jaanong ga go kwa ke yang teng. Ke robegile leoto la boraro. Ke rile ke botsa bomme ke re: 'Basadi, bomma, go bopiwa jang gore motho a tle a tshele? Nna ka re ke a bopa, ke bopa thokolo tsa badimo. Tsopa la me ga le eme. Ke tshwara fa ke tshware phoromphotlha.'"

Tlhaloso ya polelo ya ga Kgadi ya re, dikgomo tse go laolwang ka ga tsona tse, ga di na molato ope. Se se mo go tsona ke bophelo jo bontle, mme di tla tsala, modisa wa tsona a gama, a ja, a kgora. Fa Kgadi e re a ole jaana a bo a lebile kwa tlase ga dinoka, o bua ka go re, "Ke tlogetse phalana kwa legogou. Ke bopile letsapa ga le eme, jaanong ke tlile kwano go loma bomma, ka re letsapa le bopiwa jang. Ka re ke a bopa, thokolo tsa badimo. "Ka re ke tshwara fa ke tshwara phoromphotlha." Fa di bua jaana go laolwa

mosadi, di supa gore mosadi yo go laolwang ka ga gagwe yo, o a lela mme selemo sa gagwe sa re: O re go kopana le monna, ga a a kutlelela sepe.

Jaanong o batla gore bommaagwe ba mo tthalosetse gore e tla re fa a tla kutlelela a dira eng. Mosadi yo wa batho o batla go tshwana le basadi ba bangwe, a tshola bana gore a tle a nne le monna wa gagwe.

Fa Kgadi a wa a lebile kwa botlhabatsatsi a re: "Ke thwagadima ya mabona-tsatsi. A bona lesea le alaala diatla mo popelong ya ga mmaagwe. Mme ka mabona-a-ratsatsi, setlhare se kwa Bopedi kwa, se okometswe ke dingaka maloba, mme dingaka tsa tla di fufetse. Basadi, bomme, ba se bitsa mphogo-mphogo, mme fa se rengwa se tswa madi. Fa dingaka di tla hibitsa matlho jaana, bomme ba re ke majwe a mabedi a a ditserentsepe. Go sa tle dira, go tla tsie."

Fa Kgadi a bua jaana, ke fa Jaro le mosadi wa gagwe ba fitlhile mebala jaaka Moremogolo.

Fa e re Moremogolo a kaname jaana, ditaola tse dingwe le tsona tsa bo di ribegile mebala ya tsona, polelo ya gagwe e bua ka go re, "Ke motlhakola wa lekgorokgoro wa leupa la molelo. Namolela letlhakola le swa le theko tsa marumo. Ke bone nkwe morobeng, ka bona mabala ka tshaba ka e le tau, e le katse e e bolayang."

Tthaloso ya polelo e, ke go re, fa e re o laolwa jaana ga bo go laolwa motho, o bolela gore motho yo ga se motshedi, ke moswi. Fa e le kgomo e timetse, ga se e e ka ttholang e bonwa. Ka bokhutshwane ke gore motlhakola o supa gore ga go se ditaola di se buang, ke lefifi.

Nopolo e e fa godimo e, e supa fa e le boammaaruri, puo e e dirisiwang mo bongakeng jwa Setswana e le ya khupamarama, e le puo e e bofitlha, puo

ya botshwantshi, puo ya papiso e bile e le puo e e sa tlwaelegang. Ga se puo ya ka metlha jaaka puo ya porosa, mme ke malepa a a batlang go lepololwa. Ke marara a a batlang go rarabololwa. Ga go motlhofo gore motho a e tlhaloganye ka ponyo ya leitho fela. Pele fa o ka e tlhaloganya, o tshwanetse go akanya pele, wa batla tlhaloso ya yona fela jaaka diane, maele le dikapuo. Puo ya bongaka jwa Setswana ga e bitse seolo seolo.

Fa ditaola di wetse fa fatshe, go laolwa motho kgotsa selo, go na le maboko a mawa a ditaola a a farologaneng. Maboko a, a mawa a ditaola a bofitlha, a dirisa puo ya papiso, ya botshwantshi le e e sa tlwaelegang. Maboko a, a dirisa puo ya diane, maele le dikapuo, puo e e batlang go tlhalosiwa pele fa e ka tlhaloganngwa. Go le gantsi motlhatlhojwa o tshwara bothata go tlhaloganya se tota ditaola le ngaka e buang ka gonne puo ya maboko a ditaola e se e e tlwaelegileng, mme ngaka e tshwanelwe ke go tlhalosetsa molwetse se ditaola di se buang ka puo ya ka metlha, e e tlwaelegileng.

Puo e e bofitlha e, ya ditaola e na le bokao, e na le se e se buang, ke ka moo lewa la ditaola lengwe le lengwe le na le leboko la lona, le le tlhalosiwang ke ngaka kwa morago. Sekao sa maboko a mawa a a farologaneng le ditlhaloso tsa ona, ke se se neetsweng fa godimo, mo go neng go neelwa maboko a mawa a a farologaneng a taola e, Moremogolo le ditlhaloso tsa maboko a mawa ao.

Dingaka tsa Setswana di na le puo e di e dirisang mo bongakeng jwa tsona, fela jaaka lenyalo kgotsa patlo ya lenyalo la Setswana le yona e na le puo e e rileng, ya khupamarama, e le yona e batlang go tlhalosiwa pele motho o ka e tlhaloganya.

Mawa a ditaola, a mantsi go feta selekanyo. Fa a ka tlhagisiwa, a bo a tlhalosiwa otlhe, letsatsi le ka tlhaba la bo la phirima a ntse a tlhalosiwa.

A mantsi e bile a mafaratlhatlha fela jaaka dithapo tsa leselo. Go tla neelwa a mangwe a mawa a ditaola le fa e se ona otlhe. Mangwe a mawa a ditaola tsa ngaka ya Motswana ke a a latelang:

Senokoane Piet Seleka o bua jaana: "Fa ditaola di wa di re 'Morarwana, morarwana wa madumadumane, o duma-duma eng?' 'Ke duma-duma-bobotlana, botsalwanosi jwa ga phiri,' fa di bua jaana, ke pelo ya yo o mo laolang, go na le se a se ngongoregelang.

Fa di re "Morarwana masienyane, kgetla thupa o ye go dibela marole, marole mabedi a bo kgaitradio, o a nyalwa, o bolata, o a nyala, o nyala baruakgomo, baruakgomo babuisetho, basetola batho ka kgang tsa metse ya bona," fa di rialo tsa re go na le batho ba ba ratang go nyala ngwana wa gago mme di tlhalosa gore batho bao ga ba ka ke ba mo agisanya sentle.

Fa di re "Moraro sedikadike ke motse, thetelela ke matlhaku, le dika le akela malata, masetlhana a a se nang ditsaona, lesepalegolo ke la moeng la mongagae pipitlwane," fa di bua jaana ditaola di raya gore selo se se timetseng se, ga se a tsewa ke moeng, se tserwe ke motho wa fa gae fa. Di tlhalosa gore go se ka ga akelwa moeng ga twe ke ena a utswitseng, boammaaruri e le gore go utswile motho wa fa gae fa.

Fa ditaola di re "Moraro mmapokana'a podu ke thaga e tala, ke agile, ke agile ke tsotsonka, ke tsotsonkana, ka re thagana tsa ka di se wele metsing," fa di bua jaana, di tlhalosa gore go ka nna ga tla maru mme tladi ya itaya, ga nna selelo le khurano ya meno. E tlhalosa gape gore motho yo o laolwang o na le gala.

Fa di re "Mogolori wa mmakwikwi, mmakwikwi ke ditshego, naga e ntle ka go tshegisiwa, pelotshweu boela mannong mmatla sa gagwe o se bone," fa di ntse jaana, di kaya boitumelo, ke gore ga go na molato ope.

Fa di re "Mogolori kodumela, kodumela mo lese, kodumela o mo tshware, ke molwetse wa eng yo o letileng ditlhare go tlhoga, a leta pula ya ntlha go seola," fa di bua jaana Moremogolo o hupile mme fa e hupile jaana pelo ya yona ga e monate mme ga e ntshe mafoko a a tlhalosang gore e ngongoregela eng. Ga e bua mafoko a a monate e bua a a botlhoko a a maswe. E tlhalosa gore mongwe yo motonanyana o go tshwere ka kgaba, ka pelo.

Fa ditaola di ole makgolela, makgolela mafatshwafatshwa, sa bone 'naka tsa podi go patana, bolao di tswa natso badimo, di tlhalosa gore mafoko a a leng teng ke a bana ba motho, ga a tswe ka kwa ntle. Ke maragana-a-teng a bana ba motho, e seng ope yo o tswang ka kwa ntle.

Fa di le fa fatshe, di le majwana, di re "Sekololang re a seka, letlhabula, re seka maswi, mariga re seka mmoko wa talane," di tlhalosa gore mafoko a matona a teng, tsheko e tla nna teng. Ke mafoko a a tla amang yo o laolwang.

Fa di bua di re "Thwagadima mphatlhatsatsi 'tlhare se kwa Bopedi se kwa Bokalaka, se okometswe ke dingaka maloba, dingakana fa di bowa gona, matlho a tsona a matala, bangwe ba re mphokgo, bangwe ba re 'kala ka go bedi, ba bangwe ba re ke poo e khunou," fa di re jaana di raya gore motho yo o go tshwenyang o tlhaga ntlha e ya botlhabatsatsi kgotsa o ntlha ya botlhabatsatsi. Ditaola di bega kotsi, e ka nna dira kgotsa sengwe fela se se kotsi.

Fa tlhako ya Jaro e hupile ya re "Ke selomi, ke selomi sa ga magwafitlhega morwa-mabodi ke tshaba tlhaga, ke tshaba tlhaga ke le mang, difako di nkwelagane mme tota ke tshaba wa selepe, wa molapo ga ke mo tshabe. Pelo ya khudu ke sodilwe, ke bone lenao la motsomi."

Fa Jaro a bua jaana, o tlhalosa pelo ya molwetse yo o tlhatlhobiwang gore ga e a itumela, e lefuto, e botlhoko. E tlhalosa fa go na le se se sa itumediseng motlhatlhojwa.

Fa Jaro a sa hupa ditaola di bua jaana di re "Ke selomi photi-a-salala tshane ke didimetse, tshane e tla boa le motlhala," fa e bua jaana e tlhalosa gore ga go molato ope mo molwetseng kgotsa motlhatlhojweng, fa e se ditlhapi fela tse di tlwaelegileng, tsa nako le nako, tse re tsamayang le tsona letsatsi le letsatsi.

Fa ditaola di re "Mesibi ya dikolobe, di le mesibi ya dikolobe, di a sia, di a kitima, kolobe tsa thota ya molebela, simela kolobe ka bothale, o e bone e se ka ya go thela maphasusu, magwabadi a sala nao," jaanong fa ditaola di bua jaana, di supa diphatsa tse di go lebileng. Tsa re o itlhokomele, o se ka wa wela-wela dilo fela, wa tloga wa ikotlhaya morago. Di go bontsha kotsi e e ka go tlhagelang, tse di tlisiwang ke motho.

Fa ditaola di bua di re "Motlhakola o mosweu o o phepa, tsala rara, o tsale kgosi, o tsale kgosi ya badimo le batho. O, ke motlhakola o mosweu, mme fa di bua jaana, ga di a lebelela kwa bophirimatsatsi, di lebeletse kwa botlhabatsatsi. Di timeditse mmala otlhe," di tlhalosa gore ga go na molato. Motho yo o mo laolang yo, o tlhamaletse, ga a na diphoso, matlho a gagwe a leba botlhabatsatsi fa a tswa fa, mme kwa botlhabatsatsi go na le tsholofelo, go na le botshelo jo bontle.

Fa di bua di re "Motlhakola wa fera-di-lale, di lapile, ga di na maoto a a tshabang, maoto a tsona a pitla seretli, di etsa moropi o o kubelelwang ka kwa teng, naka teng ke tlhabile, masetlela a tswa a le madi," fa di bua jaana, di tlhalosa gore motho yono, o na le malwetse a sesadi kgotsa a sese-tsana. O kopane le mosetsana a lwala jaanong madi a gagwe ga a tsamaye sentle, o lwala bolwetse jwa basetsana.

Kabelo Khutsoane ene a re "Fa ditaola di re: 'Mereko, 'phate di alwa ke basadi, rona banna re ya ka go robala,' fa di riana di tlhalosa gore o loilwe ke basadi, ka e le bona ba alang diphate. Di raya gore mosadi wa gago ke ena yo o nang le mokgwa, o go fekeetsa ka ditlharenyana dingwe.

Fa ditaola di re "Sibela kolobe ka bothale, o bona e se ka ya go thela maphasusu, magwabadi a sala le wena," fa di re jaana, di raya gore o itlhokomele, o itise ka gongwe mosadi yo, o go tsholetse ditlhare go go loa ka tsona. Di go tsibosa gore o tlhokomele, e re o alafa motho kgotsa o tshwara kampo o thaya motse wa gagwe, o bo o itshepile, o le thata, o tiile ka gonne o ka fitlhela motho yo, kgotsa motse o, o le thata, o thailwe ka ditlhare tse di thata. Fa o robala le mosadi, o itlhokomele a se ka a go tsenya bolwetse.

Fa ditaola di re "Motlhakola o montsho wa matebele, wa ga biibii, kgetlang matlhare, re ye go tima molelo, tlhakola le a swa, le a rora, le swa le theko tsa marumo, a gago banna moo gae ba ba ka timang molelo," fa ditaola di bua jaana, di supa fa o lwala, mme o lwala bolwetse jwa sesadi kgotsa jwa sesetsanyana. Madi a gago a leswe. O kopane le mosetsana a lwala mme a go tihaba ka madi. Ke gore ditaola di dintsho tsotlhe mme bontsho jo ke madi a mantsho a a leswe. Ka nako e nngwe, di tlhalosa gore o boi, kgotsa o bolawa ke pelo kgotsa bolwetse jwa pelo. O tsamaya ka letshogo gongwe le gongwe fa o leng teng.

Fa ditaola di boa di re "Moraro wa sedikadike ke motse, thetelego ke matlhaku, le dika le akela malata, masetlhana a se nang ditsaona, 'sepalegolo ke la moeng, la monggae ke a pipitlwane," fa di bua jaana, di raya gore go se ka ga akelwa moeng ga twe ke ena a utswitseng selo se se timetseng. Go itsewe gore selo seo se tserwe ke motho wa fa gae fa. Di ka tlhalosa gape gore o loiwa ke motho wa ga lona, wa kgotla ya gaeno, e seng motho o sele.

Fa ditaola di bua di re "Moraro mmapokana 'a podu ke thaga e tala, ke agile, ke agile ke tsotsonka fela, ka re thagana tsa ka di se wele metsing," fa di re jaana tsa re, motse, o thata, ke o tshwere ka dipheko tse di thata le banake mme ga o ka ke wa tla go loa-loa fela botlhofo. Ditaola tsa re ga go poo-pedi mo motseng o, poo ke nna fela, ga lo ka ke lwa ntira sepe ka ke le thata, nna le banake. Mo gongwe di tlhalosa gore molwetse o na le gala jaaka fa di re "thaga e tala."

Ka nako e nngwe ditaola tsa re "Mpherefere e e matoboko, toboketsa motoboketsi, o epe kgolo, o epe nyanakgolo ka dibedi, kgantsi ke ye meropeng ke ya dikomeng, ke ya go mmameropa e a lela, nnaaha monna ke wena rramarula-a-marutlhare, o isang gwerā o isa keteke, o isang jale o isa keteke, nnaaha tsa magwera o tla sega o mang?", fa ditaola di bua jaana tsa re motho yo o laolwang a re bana ba gagwe le fa ba le bantsi, ke ba gagwe, o tla ba kgona, o tla kgona go ba tlamela ka sengwe le sengwe. A re bana ba, ga se mokgwelao mo go ena, e bile o a ba rata. Ditaola di supa boitumelo. Mo gongwe ditaola di supa boitumelo mo kgosing, kgosi e itumelela morafe wa yona. E itumela thata fa morafe wa yona o le mogolo jaana. Kgosi ya re le fa ba le bantsi, e tla ba kgona, e tla ba fepa le go ba tlhokomela botlhe. Fa ditaola di re "mpherefere," di raya bantsi, fa di re "matoboko", di raya boitumelo.

Fa ditaola di re "Mpherefere nko ya phiri, nko ya phiri mololongo, ga e supa fudiri le a swa, phiri o duma a ja eng molapong, phiri o duma a latlha lesapo, fa a latlha lesapo ke yo monnye, mokakabele morwa mmou wa thamaga, ga a ka ke a latlha lerapo," fa ditaola di bua jaana, di bolela gore kgosi e na le mafoko mme mafoko a yona ke a a bogale, e tla e bifiile, e tla e galefiile, ga e a itumela. Di raya motho yo o laolwang di re mongwe o tla mo tlela ka mafoko a a bogale, a a sa jeseng diwelang.

Raphuti Tau wa Dinokana ena o tlhalosa mawa jaana a re: "Moraro wa sedikadike sa motse, thatologana ke matlhaku, le a ruta le akela malata masetlhana masenatsaona, 'sepa legolo la moeng, la mong 'a gae pipitlwane," fa di bua jaana, mokgwa o a bo o le mo gae mo kgotleng, o se kwa ntle ga kgotla. Fa selo se timetse, se a bo se tserwe ke motho wa fa gae fa, e seng wa ka kwa ntle ga lelapa kgotsa kgotla.

O tswelela ka go re: "Lewa la motlhakola di a bo di tlhakotse tsotlhe, di fitlhile mmala, tsotlhe, basadi le banna go a tshwana, di a bo di fitlhile mmala tsotlhe," fa di itaya matlhakola, banna ba fitlhile marumo ka kwa gare, di a bo di re: "Motlhakola motho wa Matebele, wa lekgorokgoro wa leupa le molelo, a golo mo gae mo, ga go na banna, banna ba namolela tlhakola, le e swa le rora, le rora le be le rora le thito tsa matlhaku, a re basimane bo o kgano, le o gotsetse molelo, fa o ya o lebile thito tsa matlhaku le o time." Motlhakola o, ke motlhakola o o maswe thata, ga o montle. Fa di bua jaana, di kaya bolwetse mo go wena, mme bolwetse jo, ke jwa madi a a leswe. O tsere bolwetse mo mothong wa mosadi morago ga go kopana nae. Di tlhalosa le mathata mo gae mme tsa re: "Batlang ngaka e alafe." O montsho o, motlhakola, o mitlwa, o a tlhaba.

Jaanong fa di re "Motlhakola wa fera-di-lale, ga di na maoto a go tshaba," motlhakola o, ke o montle, o supa fa go se na molato kgotsa mathata. Boloi ga bo yo mo matlhakoleng o wa fera-di-lale. Fa bolwetse bo le teng, ke jwa Modimo fela ga se jwa batho kgotsa jwa boloi. Jwa motlhakola o montsho, bolwetse ke jwa batho jwa ditirwa, jwa baloi.

Fa ditaola di re "Moraro wa ga thetele ke retetse, makala ke kadile, thaga e tala ke agile, ke aga ke tsotsonka-tsotsonka, bo-thagana tsa ka di se wele bodibeng, ke etsa 'nonyane tse dikgolo bo-Mmamasiloanoka, 'nonyane tse dikgolo bo-ponkaagane," fa Moremogolo a laola jaana, o raya gore motho

yo o laolwang fa, o agile motse wa gagwe o popota, o thata. Motse wa gagwe o tshwerwe ka dipheko tse di thata mme ga go na motho yo o ka mo lowang.

Fa Moremogolo a re "Ke moraro o o maronthotho, ke ya kwape, morwa mmidibidi kwa ga kwape, ke ya kwape le ena, ke bo ke boe kwape le ena, nnaare wa re tlhware o beilwe ke mohumagadi mosimanyana, e ka bo e rile o ya kwape wa mpua, wa ntsaya dithokgolwana tsa me, wa tla wa ya go thaya ka tsona metse ya gago, nna marapo a tlhware e tona, le tla sala le mpua ke seyo," fa ditaola di bua jaana, di tlhalosa gore ngwana yo o laolwang yo, o na le diso ka kwa teng. Di tlhalosa gape gore lo ka bo lo teeletse ngwana yo ka rraagwemogolo, gore e re le fa rraagwemogolo a sule, leina la gagwe le sale le ntse le le teng.

Fa Moremogolo a hupile a re: "Mesibi ya dikolobe, o sibele kolobe kwa botlhale, o e bone e se ka ya go thela maphasusu, magwabadi a sala le wena, pelo ya gago ya bo ya sala e sodile. Ke di fitlhetse di neela dikolobe kwa nokeng ya botlhaname, tsa re di mpona dikolobe tsa utsa, ka di botsa: 'A ke nna moila-maswi-a-kolobe?' Tsa re: 'nyaya, ke bosibidu bo tshwana le sekaname.' Ka re: Ntshielang maswi! Tsa re: nyaya, ke bosweu bo tshwana le molora'"

Fa o tsamaya, o tsaya leeto mme ditaola di bua jaana, itse gore tsela ya gago, ga e a tlhapa, o solofele kotsi. Di a go tsibosa, gore o ikele tlhoko. Fa o sa tsee leeto, o le fela mo gae, tsa re tlhokomela botshelo jwa gago, o itiise, wena, motse le bana ba gago. Bona ngaka, e le alafe, e le tshware ka dipheko tse di thata.

Moremogolo e ntse e le ena gape a re: "Ke letlhogotshweu la ga khudukutla, la ga nthola ke a imelwa, moriri o mosweu ke letshwao, bangwe ba sule ba o bone, bangwe ba sule ba ss o bona," fa Moremogolo a bua jaana, o tlhalosa gore rraagwemogolo motho yo o laolwang, e ka nna ngwana kgotsa mogolo, o a ngongorega, o ngongoregela sengwe.

Ditaola di ka re "Mpherefere, godimo go fereetsega maru, tlase go fereetsega batho, mpherefere ke dikgomo, mpherefere ke bana, mpherefere ke khumo, selemo re seka maswi a kgomo, mariga re seka mooko wa talane," fa di re jaana, di tlhalosa khumo ka kwa dikgomong le ka kwa baneng. Di boka maswi, di boka mooko, ke gore kwa masimong. Di tlhalosa gore o tla huma dikgomo, mabele le bana fa gae. 'Di tlhalosa le tsheko.'

Ditaola di ka boa tsa re "Mpherefere, mpherefere koo-jiwa, kgaola nkgwe mogatla, o se ye nao phalaborwa, phalaborwa ga a malatsi-a-phepa, bana ba ga malatsi-a-phepa ba re, yo mongwe a re: 'Letsatsi le tswa bodibeng,' yo mongwe a re: 'O a aka, ga le tswe phareng tsa majwe, le tswa phareng tsa marula.' Fa ditaola di bua jaana tsa re bana ba motho ba a lwa, ba lwela boswa, e ka nna jwa dikgomo kgotsa sengwe fela fa gae. Yo mongwe a re: 'Ke tsa me', yo mongwe a re: 'Ke tsa me'. Yo mongwe a re: 'Ke tsaya di le kana,' yo mongwe le ena a re: 'Ke tsaya di le kana.'"

Lewa le lengwe la ditaola la re: "Mpherefere ya pepa tsa dira, go sa tleng tsie, go tla tla segongwana, go tla tla molomo o o tlhogo dikhibidu, phatana e e tseneng tsie, kabiti le ena, o tla tsena ka yona. A re 'tlhare se kwa Bopedi, se kwa Bokalaka, di kile tsa se okomela mangaka-a-koma, dingwe tsa bowa di sa bone, sengwe se bidiwa mphokgomphokgo, sengwe se bidiwa kala-ka-gabedi," fa ditaola di bua jaana, di gatelela manamagadi kwa bophirima, di kaya kotsi. Motho yo o laolwang o ka nna a re tlogela, a tlhokafala, fa e le gore o lwala thata. Fa di lebile botlhabatsatsi, di a solofetsa, di bolela gore motho yo o lwalang yo, o tla re tshelela, ga a kitla a swa.

Ditaola di ka wa gape ka lewa le le reng: "Mpherefere e e matoboko, toboketsa

motoboketsi, o epe kgolo, o epe nyana, o epe kgolo ka dibedi, kgantsi ke ya madibeng, kgantsi ke ya meropeng. Monna ke wena, o re tenelang ka mesuma-a-metse o ise gwera, o ise keteke, o ise jale, o ise keteke. 'Kobo tsa gwera le tsa jale o tla di reng?' Monna o araba a re: 'Ke tla ntsha kgomo ke rufa, ke a gwera, ke ntshe kgomo ke rufa, ke a jale.'

Lewa le, le tlhalosa gore fa go na le ntwaga gare ga monna le mosadi, ntwaga e, e tlholwa ke gore monna yo, o na le mosadi yo mongwe wa sephiri, wa legwafa. Mosadi, yo monna yo a iphitlhang le ena, ke ena a losang monna le mosadi wa gagwe.

Fa ditaola di re: 'Fa kgadi a lebile kwa botlhabatsatsi, a re maboni-amhatlhatsatsi, a re go bona ga mogolo ga se go bona ke go fatola ntwaga, fa kgadi a lebelela bophirima a re thwagadima ya seketekete se-ya-gobe se a bo se ile mosilo-ke-moselateledi, molete-wa-motlhaela-thupa, ya re bana ba ga malatsi ba re malatsi a palo, go maaka mantsi-a-koma.' Ditaola di tlhalosa bothata kgotsa loso, le fa e le go latlhega ga selo mme o sa tshwanela go se lelela ka go sa thuse sepe, o tshwanetse go itlhoboga.

Fa kgadi a lebile borwa a re: "Thwagadima ya ditswa bothoka, di bolelo, o di thibele di sa le kgole, fa di tsena gae boatla bo a tsena." Fa di re jaana, di a tsibosa, tsa re tladi e ka nna ya itaya kgotsa go ka diragala sengwe se se kotsi. Fa di re: "Ngope tshojwa, thwagadima ya ngope tshojwa, ngope tshojwa ya matlaka, di a tlaka, di a goroga, di a tlaka, di a bolola, tsoo-selominyana ga mmila, ga di na modisa o matlaka, modisa wa kgomo ke yo o kgorang." Lewa le, ke la kgadi fa a lebile kwa bokone mme ditaola di tlhalosa gore dikgomo tse di na le mokgwa, di ka swa kgotsa tsa bolaya wena, tsa iphetola dinare.

Mogapi (1991:124-133) "Tsela di ya tlong, tsa re kgoloko-kgoloko pelo ya tshilwana." Fa di wele jaana di a bo di raya gore pelo ya motho ga e itumele,

ke gore motho ga a robale sentle, o a lwala.

Lewa la Morupi le bua jaana:

"Tsa re kubela monopeng, ke tlhabilwe ke madi

Ditserentsepa tsa bana ba basimane

Mpa ke a mpampetsa

Ka e le ngwana wa ga mmê

Go tswa madi, go tswa masetlela

E re di re trerre! thamaga

E re naka tee! ke tlhabile

Motlhaba-phiri ya bosigo

Kana o e tlhabe o e mamela

Ke morupi, wa ga kubela

Go tswa madi, go tswa masetlela."

Lewa le, ke le le bolelang gore bana ba motho ga ba utlwane. Yo mongwe wa bona o tsamaya a bua ka pelo, ka a lemoga gore ba bangwe ga ba mo direle sentle.

Lewa la Mogolori wa mmatiditidi le bua jaana:

"Tshilwana e tilana le lelwala

Ke podi kgwanyana ke a tlhotsa

Ke robilwe ke lona bodisa-podi."

Tse, di a bo di raya gore mathata a motlhatlhojwa ke ditirwa tsa boloi.

Lewa la Mmakuikui le bua jaana:

"Mmakuikui, tibola letlhotlho."

Le, le bona ditshego. Ke gore ga go na molato ope mo motlhatlhojweng.

Le fa a na le ditlhabi di tla fola, gonne ga go bonale dilabe dipe mo go ene.

Lewa la Selomi le bua jaana:

"Selomi, mmakonkwane, serobadiphotho

Seroba namane tsa mogatelo

E re se re kgo! molato

O fapoge o kope dinamama

Kana dinamama di jewa ke tau, ke selomi

Ga go se dinaka se ja nama

Motho mosojwa o ja nama

Tau le yone tshojwa e ja nama

Ke selomi, mmakonkwane, seroba-diphotho."

Fa di bua jaana di raya ngaka di re go siame, e ka tsena, ya alafa yo o
lwalang. Tsa re ga go na sekgopi sepe.

Lewa la Maboni le bua jaana:

"Lejwane, lesoko

Le sokobaletsa eng?

Di a tlaka di a bolola.

Tsoo ntswanyana ya mmila

Le a tswa, le a phirima."

Le, ke fa motho a ile go kopa ngaka gore e mo thuse, o timeletswe ke diruiwa.

Fa di wele jaana, di bolela gore diruiwa tseo di teng, mong o tla di bona.

Lewa la Moraka-pitse le bua jaana:

"Moraka-pitse Lebowa

O tswa Lebowa o batlang

Tsa re boela borwa

Tsa re o senka ngaka

Le mororo o alafilwe."

Go gongwe motho o ka ya ngakeng, le mororo a setse a alafilwe ke e nngwe.
Jalo bola bo tla mo lemoga, mme bo mo gakolole gore a boele gae, o siame.

Lewa la Mararo-Maronthotho le bua jaana:

"Tlhako di wele moraro-maronthotho

Morwa mmidibidi wa kwapa

Re ja kwapa ke go fete tseleng

Ke be ke boe ke go fete tseleng

Nnaare tlhware o beilwe ke eng borena pele?

A re lekau ke sale ke ikokotlela maloba

Ka lore lwa ka lwa tshipi,

Lwa motlhware lwa nthaka lwa nthobegela nageng

Marapo a tlhware e tona ke a swa

Lo tla sala lo mpua ke sule

Ka morwa mmidibidi wa kwapa."

Lewa le, ke la fa motho a batla gore ngaka e ye go mo thaela motse. Tsa
re fa o ntseng teng, o morena, ga go yo o ka go sutisang.

Lewa la Moraro-Sedikadike le bua jaana:

"Mararo-sedikadike, ke motse tatalego

Ke matlhaku lo a rutla, lo a tswala

Malata, masetlhana, masenang ditsaone

~~Sepalegole~~ la moeng

La mong-gae pipitlwane

Tsa re ke mogae wa eng,

O a reng a bona lobota lo swa

A bo a tsaya selepe,

A re: 'Lo tla fela lo mpolelela ke tla.'

Ka a tshaba marapo a kgomo e tlhaba go mo ntsha

Ka mararo, sedikadike."

Fa di riana di raya fa motho a ikitse gore ke ene a loileng molwetse, mme e re go laolwa, a ba a tswa, a tsamaya, a tshaba gore ditaola di tla mo supa. Jaanong a re o ya golo gagwe, ba tla feta ba mmolelela a tla gore ditaola tsa reng.

Lewa la Makgolela, Mafaratlhatlha le bua jaana:

"Tlhako di wele makgolela, mafaratlhatlha

Mafaratlhatlha a bana ba mpa

Motho o kgolelwa ke wa'bo

Tsa re: 'Lo' se bone naka tsa podi go patagana

Bolau di tswa najo badimong

Ba ga malatsi le malatsana

Ba ne ba ganetsana letsatsi

Yo mongwe a re tsatsi le tswa bodibeng

Yo mongwe a re le tswa kgothing ya morula

Mme e rile ka moso bo sa

Ba namela thaba,

Kgang ya feta ya lala malatsana

Re tswa kgothing ya morula o le mongwe

Ka makgolela, mafaratlhatlha."

Fa di wele jaana, di bolela kgang ya bana ba motho. Motho le mogolowe ba a ganetsanya. Yo mongwe o batla sesagagwe mo go yo mongwe.

Lewa la Makgolela, Maswereswetlhane le bua jaana:

"Ke makgolela, maswereswetlhane

Nna mosimanyana wa maganwa-ke-dilo

Ke re ke rue se, lo lotlege,

Ke re ke rue se, lo lotlege,

Tota nna ke tla rua lo ile kae?

Ka makgolela a a maswereswetlhane,

Nna mosimanyana wa maganwa-ke-dilo."

Tlhako fa di le jaana, di raya gore sengwe le sengwe se go tweng se a dirwa,
ga se ye teng. Ga go na lesego la go itirela botshelo.

Lewa la Mpherefere, koo tseka le bua jaana:

"Tlhako di wele mpherefere koo tseka

Tsa re kgaola e nkgwe mogala

O sa ye nae Phalaborwa

Phalaborwa ga go iwe

Go disana pedi

Go mabala mpokane

Kana mabala a kgaka re a bona fa e sule

Lesogo le lone fa le fofa le lentshonyana

Le lone mmala wa lone re o bona fa le sule

Ka mpherefere koo tseka."

Fa di re jaana tsa re o se ka wa ithaya wa re o itse motho. O ka nna wa
lemoga mekgwa mengwe ya gagwe fa o atamalane nae thata, kgotsa o dirisanya
nae. Le gale ga go reye gore o a mo itse.

Lewa la Mpherefere, Sanyane le bua jaana:

"Tlhako di wele mpherefere, sanyane wa bogosi

Tsa re kgaolang sanyane maseka

Bontle le bogosi di a mo tshwanela

Ka e le morwa marua-di-mabala, sanyane ka mpherefere, sanyane."

Tlhako fa di wele jaana, tsa re sengwe le sengwe se ke se dirang, batho
ba a ntenegela, ba re ke itira kgosi. Jaanong ba batla go nthola mabela.

Lewa la Seketekete le bua jaana:

"Tlhako di wele seketekete

Seketekete se modumo

Sefalla, seja malatsi

Tsa re sentshedi, se ntshupe ka mono lesotho

O sale o supile badimo maloba

Mme le gompiono ba sa ntse ba ile."

Fa di re jaana di kaya selo se se suleng, se se ileng. Tsa re se ileng
se a be se ile, lesilo ke moselateledi.

Lewa la Majwana (A a Tlhapadimo) lona le bua jaana:

"Majanku ya maganelwa

Kgagara ya kgomo tshwana e digwetlha

Maaka, marutwa-ka-kgomo

E nthaya e re e majwana

A ga Tshelebane, mphiphianye

A ga leme lo maaka

E rile ke re motho o ka pele,

Nteboka motho o ntshetse morago

Tlhapang, metsi Bakwena lo a tlogeleng,

Ga a na kubu, ga a selomi se metsing

O tlhapa jang segogwane?

Ntlha Bangwaketse bone ba tlhapa ka go ragaraga dinao!

Majwana a ga ntshang nkgekgetho motseng

Mosadi fa a le sebuosegolo

Lo mo agele mo serokameleng

A tle a re a bua a bo a o tswele

A bua "Jourata," fa pele ga banna

Ka e le modipa wa mosadi

Ke majwana a ga ntsha-nkgekgetho motseng

A a tlhapadima

Ke tlhpile le rrangwane tsibogong

A ntlhapisa letsopotsopo la go tsewa ke kubu le kwena

E reng re latetse motlhala wa dikgomo

A ntshadise kwa morago,

E re re bona wa dinare

a nketeletse pele!

Ke rrangwane wa eng o sa nthateng,

E reng re gama a mpetsa ka mokgothi wa kgamelo?

Ke majwana a ga Tshelebanya, mphiphiana,

Majwana a a tlhapadima."

Lewa le, ke la fa bana ba motho ba lwela boswa, jaanong yo mongwe a batla go ja a le esi.

Lewa le Majwana a a disete le bua jaana:

"Tlhako di wele majwana a a disete

Re a sekolola, re a seka

Letlhafula re seka maswi a kgomo

Mariga re seka mmoko wa talane

Ka majwana a a disete."

Fa di re jaana, di bolela tsheko, tsa re go a sekwa. Fa o ise o lemoge, wena motlhatlhojwa, tsoga maroko, o eme ka dinao.

Lewa la Dimatla lona le bua jaana:

"Dimatla, mopipimpi

Mabele a tsena mo difaleng."

Le, ke la fa motho a ile go itekola kwa ngakeng gore a ruri e seng tshimo ya gagwe e sa potwa ke ope ka kwa morago. Bola bo bolela gore ga go na molato ope, motlhatlhojwa o tsile go fola mabele, a a tlatsa ka difala.

Lewa la Setlhako lona le bua jaana:

"Tibola lotlhokwa lwa tsela

Tsaya setlhako o gokele

O rwale setlhako o tsamae!

Mosepedi ke wena fela

Tsela e phepa, e siame."

Le, ke la fa motho a bolola, jaanong a ile go itebaleba kwa ngakeng. Bola bo bolela fa tsela e siame, mosepedi o tla tsamaya mosepele o o siameng, o o se nang dikgopi.

Ditshwaelo le ditlhaloso tse di fa godimo tse, di supa fa tota e le boammaa-ruri gore puo e laolwa ke maemo a e dirisiwang ka fa tlase ga ona, morero o e o dirisetswang, mabaka a e a dirisetswang, lefelo le e dirisiwang mo go lona le batho kgotsa morafe o o e dirisang. Puo e tsaya sebopego se se rileng fa e dirisetswa morero o o rileng e bile e buiwa ke batho kgotsa morafe wa teme (dialect) e e rileng. Go itshupa sentle gore puo e e dirisiwang mo bongakeng, e farologana thata le puo e e dirisiwang mo lenyalong. Go jesa monate go tlhaloganya gore nka-di-latlha o itsheba jang le marapo-a-tse-di-suleng. Puo e kaya boemo jwa motho mabapi le thuto, tiro e o e dirang, tumelo, bong, kemo ya gagwe mo setshabeng, tikologo e o nnang mo go yona le morero o o e dirisetsang ona. Ntlha e, e totobatswa ke gore puo e e dirisiwang mo lenyalong, e farologana le e e dirisiwang mo bongakeng. Dingaka ga di dirise puo e e tlwaelegileng, ya ka metlha, fa di tlhalosa kgotsa di boka ditaola tsa bona. Ba tlhalosa mawa a ditaola ka puo ya malepa, puo ya poko e e humileng bokao. Ba dirisa puo ya botshwantshi, e khutshwane mme e humile bokao (meaning).

5. Bogwera le Bojale jwa Setswana

5.1 Matseno

Bogwera le Bojale ke dingwe tsa kitso tsa Batswana. Ke boipelo, tlotlo le sediba sa thuto sa Batswana. Makolwane le makgarebe ba tsaya bonna le bosadi jwa bona fa. Ke lekuka kgotsa sefalana sa meila, meetlo, melao le ditso tsa Setswana. Makolwane le makgarebe fa ba fetile mo dintlheng tse, ba tsewa jaana banna le basadi tota, ba ba tla agang metse ya bona, ba bo ba e tlhokomela. Ba rutiwa dilo di le dintsi tsa setso mo sekolong se, jaaka go tsoma, go tllhabana mo ntweng, go aga le go tlhokomela motse, go tlotla ngwao jalo le jalo.

Bogwera le Bojale ke dinkgo tse pedi tsa ngwao. Ka ngwao go tewa tshoboloko ya boleng jwa motho. Mogapi (1991:1-2) a re: "Ka ngwao go tewa segaabo batho, mekgwa ya botshelo, ditumelo, ditemalo, maikutlo ka ga dilo tsa botshelo, tsela e e tlhomameng, e e saleng e ikgethetswe ke batlapele ba setshaba go tsamaisa matshelo, go godisa, go tlamela, go kaela le go ruta dikokomana tsa setshaba seo ka ga botshelo le go itlotla jaaka batho ba ba nang le botho. Se, se akaretsa boswa, e ka nna jwa dilo tse di setseng di le teng, kgotsa jwa kitso ya go dira, go tlhama, go betla, go bopa, go loga le go aga dilo dingwe tse e leng seipone sa setshaba seo. Tse tsotlhe di logegetswe mo puong ya setshaba seo le mo ditlhamong ka puo eo."

Ngwao e, ke mosupatsela wa dikakanyo tsa makolwane le makgarebe a bogwera le bojale a. Ngwao e, ke yona e ba kaelang gore ba itshware jang fa ba le bosibosi, le fa ba le fa gare ga batho ba bangwe. E ba kaela gore ba ka itshedisa jang, ba iphemela jang, ba itsweledisa pele jang, ba bo ba dirisanya jang le ba dingwao tse dingwe.

Bogwera le bojale, ke dilo tse dikgolo thata mo morafeng wa Batswana. Ke tlotlo le boipelo jwa morafe. Ke sesupo sa kgora le kagiso. Ke bokgabo le sekgabo sa Batswana. Makolwane a rutiwa gore "ngwana wa mosimane, molao o o tsaya kwa kgotleng mme mosetsana o o tsaya kwa lapeng le gore motse o lapeng."

5.2 Bogwera jwa Setswana

5.2.1 Go bolola ga bogwera

Lebololo le simolola ka bagolo ba makolwane. Bagolo ba a ipua mme e re fa ba sena go dumelana, ba tsamaya, ba ye go naya kgosi mong wa motse mafoko. Fa kgosi e dumetse, borre ba bolelela makolwane gore ba iphuthe, ba bo ba phuthe le ba meraka e e kgakala. Bona ba tla kgetla dithupa tsa maretilwa mme ba lebe kwa kgotleng ya kgosi ba opela dikoma tse di ba begang fa ba ikopela bogwera. Fa kgosi e ba bona, e utlwa dipina tsa bona, e tla kopa borre ba ba itseng go itaya thupa mme ba e thuse go kgwathisa makolwane. Ba opela ba re: "Kgosi re bulele mojako rona dipowana tsa gago, re ye go tlhabana le diphologolo kwa nageng. Re bulele re ye go tsaya bonna kwa nageng."

Segalwe wa motse wa Motswedi mo Lehurutshe, o tlhalosa lebololo jaana: "Tshimologo ya sekolo sa Setswana, e simololwa ke borre, batsadi ba bana, ba bua le kgosi, ka ngwaga o e tla reng, o o latelang bogwera bo bo bolola. Bana ba bantsi ba tla itse gore kana ngwaga o o tlang o, ke wa rona, mme ba tla simolola ka go tsamaya mo, ba phuthana. Fa ba sena go nna ba phuthana jalo, ba ya go opela kwa kgosing. Go setse e bile go itsege gore fa o bona ba phuthegile ba opela jaana ke nako mme ba tla phuthana jalo. Go tla tla letsatsi la gore ba bolelelwe, mme ba bolelelwa kwa kgotleng gore ba tsamaye ba ye go kgetla dithupa. Mongwe le mongwe a tle a itsholetse dithupa

tse dintsi, ke gore ngata jaaka ngata ya ntshwe. Jaanong maitseboa, fa ba tla ka tsona dithupa tse, ba a tsena, kwa kgotleng. Kgosi e teng foo le rangwanaayona le borre ba bangwe ba lekgotla. Basimane ba, ba a kgwathisiwa mme wa ntlha ke kgosi yo o simololang a ba kgwathisa. Kgosi e betsa mosimane thupa e le nngwe fela, a fetele go rre yo mongwe go ya go yo mongwe jalo. Kwa bofelong kgosi e nna le bonnete jwa gore makolwane a, a siametse lebololo. Fa ba sena go kgwathisiwa jaana, ba bolelelwa gore ke gona fa ba neelwa tetla ya go bolola mme e re ka letsatsi lengwe la go ya thabeng, ba bo ba le fa, go tla go baakanyetswa go tsamaya."

Fa basimane ba, ba santse ba iphutha jaana, ba bidiwa 'magwane.' Ba phuthana jalo kwa merakeng le mo metseng e e mabapi. Ba opela dipina tsa bona ba re: "Re ya gae go loma moretlwa."

Fa ba goroga kwa kgotleng, ba tshotse dithupa tsa maretlwa, ba a kgwathisiwa mme ga go ope yo o tshitshinyegang fa a itewa. Ka letsatsi la ntlha, kgosi ga e ba nee lefoko lepe. Ba boela gape kwa merakeng, go fitlha kgosi e ntsha lefoko la gore ba bidiwe gape, ba phuthegele kwa kgotleng. Fa ba phuthegile jaana, ba lala fa fatshe, ba a itewa. Mo tirong e, ya go ya bogwera, ga go ope yo o tlang le mogolowe go ya bogwera le ena. Ga ba ka ke ba tlhakanela mophato e se bankanaa-mmogo. Motho ga a ka ke a loma moretlwa le mogolowe. Fa ba kgwathisiwa jaana ba tewa go twe ba alafelwa tsela. Ga twe ba baakanyetswa lebololo.

Fa ba phuthegile fa kgotleng ba bina jaana, ga twe ba a bo ba "matla kgogo," ke gore ba lala ba opela bosigo jotlhe mme fa bo sa, ba ya "mosung." Ka letsatsi le le latelang la "mosu," o, o a omisiwa go ba direla diaparo ka jaana ba ya thabeng ba apere tsa "mosu" e seng diaparo tsa bona tsa dikhai. Fa ba ya "mosung" jaana, ngaka e a bo e setse e feditse ka bona, e ba siamisetse mophato ka le ona o tshwerwe ka dipheko.

Fa ba ya "mosung" jaana, ba a bo ba ya go itaya kgobati mme ba tla go dira diaparo tsa makolwane ka yona. Diaparo tse ba tlile go di apara fa ba ya thabeng, ga ba apare dikhai. Fa "mosu" o sena go omisiwa ba tsamaya letsatsi le le latelang, ba ya thabeng. Ba apara metseto mme e dirwa ka ona "mosu."

Khutshwane a re: "Fa ba ya thabeng jaana, ba ile, ba ile ga go na go boa. Go opelwa pina e e reng: 'Yo o tshabang loso a bowe.' Pina ya re fa o ka tsamaya o sa tshabe loso, tsamaya mme fa o le tshaba, se tsamaye. Fa ngaka, ke setse ke mo tshwere ka ditlhare pele fa a ya thabeng, ga go na jaaka a ka bowa kwa thabeng. O fetogile, matlho a gagwe a mahibidu jaanong, ke phologolo. Ke mo tshwere, ke mo tshwere le selepe le molamu wa gagwe. Ke tshwanetse go mo thaolola pele a boa, go sa nneng jalo a ka tsenwa kgotsa a tlhokafala."

Ga go bonolo gore motho a tlhokafale a le kwa mophatong ka gonne o a bo a tshwerwe ka dipheko tse di thata le lefelo le a nnang mo go lona e leng mophato. Tota le maiso a makolwane a a apeelwang ke bommê mo go ona kwa gae, a a phekolwa, a tiisiwa ka dipheko tse di thata go thibela boloi. Fa motho a ka tlhokafala kwa mophatong, tota e a bo e le ditiro tsa Modimo fela, mme tota ga se gantsi go diragala jalo.

Fa ole lekolwane, mme wa tlhokafalela kwa mophatong, batsadi ba gago kgotsa mosadi wa gago, ga a bolelelwa go fitlha bogwera bo fologa kwa thabeng morago ga dikgwedi di le tharo. Ke moila go bega loso la yo mongwe pele nako ya bogwera, e leng dikgwedi tse tharo, e fela. Moswi o thailwe le ba bangwe ka ditlhare fa ba bolola ba ya thabeng mme fela jalo o tshwanetse go fologa kgotsa go boa le bona kgotsa go fitlhelwa kwa thabeng kwa go bona.

Batsadi kgotsa mosadi ga a itsesiwe ka molomo, ka tihamalalo, o tla utlwa fela ka mafoko a pina, e e reng "mmaago o apeile pherere", ba bo ba latlhela diaparo kgotsa thotwana ya moswi fa pele ga gago. Fa o bona diaparo di latihelwa jalo, o bo o itse gore pina ele ya "mmaago o apeile pherere", e raya wena gore ga a apaya sentle, ngwana kgotsa monna wa gago o tlhokafetse. Le fa 'lekgajane' kgotsa 'kgajane' wa gago e le rraago, mme wa tlhokafala, ga a ka ke a bolelela mmaago kgotsa mosadi wa gago. E nna sephiri se setona. Fa o ka bolela loso la mogwera pele bogwera bo fologa, bogwera bo ka nna jwa go bolaya, ka gonne o tla bo o tlotse moila o mogolo wa bogwera.

Fa lekolwane kgotsa mogwera a ka ngweega kwa mophatong kgotsa kwa thabeng, a sa thaololwa, a sa alafiwa ke ngaka ya bogwera, o ka tsenwa kgotsa a swa. Fa makolwane a fologa thaba, a feditse go rupa, ga a thaololwa, ba alafiwa gape ke ngaka ya bogwera ka ditlhare, fela jaaka a ne a ba thaya fa ba bolola ba ya thabeng. Selo se, se botlhokwa thata, go sa nneng jalo, motho a ka tsenwa kgotsa a lwala thata le fa e le gona go swa.

Fa ba feditse kwa thabeng, ba ntse dikgwedi di le tharo, ba ya gae, kwa kgotleng ya kgosi mme ba nna matsatsi a le mmalwa kwa teng. Ka letsatsi lengwe, ba ya go tsoma le go ya kgonnye, fa ba setse ba itshasitse 'letsoku' e le 'makolwanyane.' Ba nna malatsinyana fa kgotleng fa, mme kwa morago ba isiwa gae, kwa magaeng a bona. Bangwe ba direlwa meletlo ya tebogo le boitumelo gore ngwana wa bona o rüpile, ke monna. Bangwe ba tlihaba kgomo, ba apee majalwa go itumelwe. Ba ya gae ba sena go tlhapa letsoku ba apere diaparo. Setlhopha se, sa makolwane a a rupileng ka nako e le nngwe, se fiwa leina la mophato wa bona.

5.2.2 Dithuto tsa Bogwera

Makolwane a rutiwa ditiro le maikarebelo. Ba rutiwa ditiro tse,

ka fa tlase ga leitho le tlhokomelo ya 'ngaka', 'mogokgo' le 'mokgejane.' Ngaka e, ke yona e e tshwarang kgotsa e e tiisang mokolwane fa a ya bogwera le fa a fologa, a boa kwa bogwera. Ke yona e e ba alafang, e alafa maiso a ba apeelang dijo mo go ona le lefelo le ba nnang mo go lona e leng mophato. Ke yona e e tshwereng maphelo a bona. 'Mogokgo' ke molaodi le motlhokomedi wa sekolo se sa setso se. Ke motho yo mogolo, yo le ena a rupileng a ba a rupisa mo botshelong jwa gagwe. Ke monna wa segolwane kgotsa monnamogolo yo o nang le kitso e e tseneletseng mabapi le ntlha e ya setso e. 'Makgejane' ke banna ba ba rupileng ba ba tlhokomelang le go rupisa makolwane kwa thabeng.

Fa bogwera bo sena go rebolwa ke kgosi, makolwane a setse a kgwathisitswe e bile ba tswa mosung, ba o omisitse, ba ya kwa mophato o leng teng kwa thabeng. Ba tsamaya ba opele ba re: "Diranyana a di tloge di eme." Makolwane a bewa le go rulaganngwa go ya ka dikgoro tsa bona, kwa mophatong.

Moloto (1940:34) a re: "Fa basimane ba lebile kgoro ya mophato, ba a tlhoma-ganngwa, ba tsenngwa ke banna fa gare, mme ba ya mongwe ka mongwe go monna yo o bidiwang Rathipana, yo o neng a tshwanetse go ba gwerisa. Banna ba letsa meropa, ba a goa, ba a opele gore basimane ba bangwe ba se ka ba utlwa fa ka gongwe yo o gwerisiwang a lela."

Basimane ba bogwera ba tshela bokete thata. Ba tsosiwa phakela ka makuku a banna, ba ya go tlhapa ka metsi a a tsididi thata ka gonne e le mariga. Ba ja dijo tse di se nang sesabo ka gonne sesabo se jewa ke badisa ba bona.

Ba a bediwa fa ba sa bine jaaka badisa ba rata. Ba opela go fitlha bosigogare mme fa ba ya go robala, ba apara lotsatso gongwe ga ba apare sepe. Ba thatafadiwa jaana gore ba kgone go rwala mathata a lefatshe ka moso e le banna.

Schapera (1938:55-57) ena a re: "Ge basimane ba setse' ba nonofile, ba simolola go bolla, ba na le badisa e leng megokane, ba ka dika ba bolaya mebutla le diphuduhudu, ba di tlišetsa bannabagolo, ba simolola gape go rwalla dikgong, athe pele ba ne ba rwalellwa ke megoke. Ba betla melamu ka thapama ge ba bololela kwa nageng, e ba tla yang ba e tshotse ge ba ya gae. Gape fa gongwe ge ba goroga, ba ithuta maboko a bona, ba ba sa itseng ba rutwa ke megoke. Mongwe le mongwe o na le leboko la gagwe. Ge ba bolaile diphuduhudu, ba di suga megaswana e ba tla e tswalang ge ba ya gae. Banna ba suga matlalo a dinku go e sega merepo ya basimane ge ba boela kwa gae ba tla e aparang.

Ga go melao e le mentsi. Mosimane o lalelwa kutlo mo go rraagwe le mmaagwe, o laelwa go tlhokomela thata kgomo, go e disa, o laelwa molelo wa lekgotla, gore a phakele ka gale go gotsa molelo, o laelwa go utlwa mogolowe ge a le teng. O laelwa gore a se ka a latlha motse, ka gore ge rraagwe a sule, a na a tsere basadi ba bantsi, ge e le ngwana yo mogolo a tsene mo matlong ao, a tsale motse wa ga rraagwe. O laelwa gore a se ka a batlela mosadi kgakala kwa kgorong di sele, a felele fa gae. Ba laelwa gore ba se ka ba tsamaya le bana ba ba sa utlweng borraabo, ga twe 'Mpya e nolo e tswa kae fa gare ga dimpya, e tla ruta dimpya bogokane.'

Makolwane a rutiwa go kolopa lerumo gore fa ntwā e bolotswe, ba tle ba kgone go lwa. Ba rutiwa dipina tsa ntwā le dikoma tsa setshaba. Bana ba dikgosi, ba rutiwa go tlotla molao wa borraabo le go nyatsa dikgakololo tsa bommaabo ka gonne go boifiwa gore fa ba busa ba ka tloga ba busa ka molao wa sesadi mme ba nyeletsa setshaba gonne basadi ke batho ba boloi le diphufa.

Kwa morago, fa makolwane a feditse bogwera, ba a alafiwa, go alafiwa kgotsa go thaololwa le maiso a ba neng ba apeelwa mo go ona, mephato le yona e

a thaololwa e bo e fisiwa. Fa ba fologa kwa thabeng, ba laelwa gore ba se ka ba gadima kwa morago mme ba leba kwa gae.

5.2.3 Meila ya Bogwera jwa Batswana

Batswana jaaka ditshaba tse dingwe, ba na le ngwao ya bona, e e nang le meila, e e leng magonego le matshego a setso sa bona. Meila e, ke sephiri se segolo sa bona, se se tshwanetseng go tlotlwa ke mongwe le mongwe mo setshabeng. Meila e, ke melao e e tshwanetseng go tlotlwa le go ilelwa ke ngwana mongwe le mongwe wa Motswana. Meila e, ke melao e e fitlhelwang mo ngwaong ya Batswana mme ga e tlolwe. Fa o ka e tlola, gaeno ke kwa nageng. O ka jelwa kgomo kgotsa wa bolawa fa o ka tlola e mengwe ya yona. Mengwe ya meila ya bogwera ke e e latelang:

Lekolwane kgotsa bogwera ga a a tshwanela go boa kwa bogwera kgotsa thabeng pele ga bogwera bo fologa morago ga dikgwedi di le tharo, bogolo jang fa a setse a theilwe le ba bangwe ka ditlhare. Fa ba ya bogwera, ba theiwa ka ditlhare mme ga a a tshwanela go boa a sa thaololwa. Fa ba ya bogwera, ba a theiwa mme fa ba boa ba thaololwa gape ka ditlhare, ka jalo fa a ka boa a sa thaololwa, o ka tsenwa kgotsa a fetoga seeleele fela kgotsa a lwala thata, a tloga a swa. O tshwanetse go fologa le ba bangwe fela jaaka a pagame kgotsa a bolotse le bona.

Ntlha e nngwe ke gore, ga go lekolwane lepe, le fa le setse le feditse le rupile, le le letlwang go bolela se se diragalang kwa thabeng kwa mophatong. Ke sephiri se segolo sa bogwera, ba ka go bolaya ba go lobela dintshi mme wa se ka wa sekwa ke kgotla epe ya Setswana.

Fa o ka bua tse di diragalang, ba re o ba tsetolotse motseto wa sala o tshwana le mogatla wa kgomo. Ba re o ba tsotse ditswalo e bile o ba rogile, wa nyatsa le ngwao ya bona. O ka atlholwa kgotsa wa bolawa. Se se diragalang kwa thabeng kwa mophatong, ke pipanapipe, ke khupamarama-re-swa-nayo. Ke sephiri se segolo sa bogwera.

Fa le lengwe la makolwane le ka tshwarwa ke bolwetse la tlhokafala ba sa ntse ba le kwa thabeng, bagolo ba lekolwane le, ga ba bolelelwe go fitlha ka nako ya fa ba fologa kwa thabeng. Lekolwane le le tlhokafetseng le fitlhiwa gona kwa thabeng mme bagolo ba gagwe ba tswelela ka go mo tlišetsa dijo kwa mophatong le fa a ntse a sule. Fa lekgejane e leng motlhokomedi wa gagwe a ka bolelela batsadi ba gagwe, bogwera bo ise bo fologe, o ka bolawa. Ke moila o motona. Bagolo ba moswi ba tswelela ka go romela dijo kwa thabeng le fa lekolwane le sa tlhole le tshela ka gonne ba sa itse, ba sa bolelelwa ke ope. Dijo tse, di jewa ke ba bangwe.

Batsadi kgotsa mosadi wa moswi, o tlišle go lemoga le go itse fa a bona diaparo le kobo ya moswi di latlhelwa fa kgotleng fa bogwera bo sena go fologa. Ba tla utlwa le ka pina fa e opelwa gore mongwe o tlhokafetse mme ba lemoge gore ke mang ka diaparo le kobo ya gagwe. Pina eo ga tše, "Mmamogwera o apeile pherere."

Schapera (1938:56) a re: "Ka moila megoke kampo makau a a disang bogwera ga a ye gae le go lala le basadi, ga go wa bona yo a ka dirang jalo, ke moila, o ilela monnawe yo a leng mo mophatong. Kwa gae, go ya bannabagolo, ka motlha mongwe, e seng ka gale."

Makgejane kgotsa yona megoke, ga e a tshwanela go robala le basadi fa ba sa ntse ba tlhokometse makolwane kwa thabeng. Ke moila o mogolo mme ba tshwanetse go ilela makolwane a, a bogwera a. Ga ba a tshwanela go beola

moriri le ditedu. Ba tshwanetse go di tlogela jalo go fitlha bogwera bo aloga, bo fologa kwa thabeng. Fa ba ka ikutswa, ba robala le basadi, makolwane kwa bogwera ba ka nna le difatlhi, ba tshwarwa ke malwetsenyana-

Tshega e ba e aparang fa ba tswa kwa mosung ba ya thabeng, e a fitlha fa ba fologa ba le kwa gae. Fa ba sena go fologa, ba itshasa letsoku mme morago ga malatsi kgotsa dikgwedi ba le mo gae ba itshasitse letsoku, ba ya kwa molapong kgotsa kwa nokeng, go ya go tlhapa mme morago ba apole ditshega tsele tsa matlalo, ba apare diaparo. Ditshega tse, ga di bonwe, ba di fitlha kwa teng-teng, kwa di ka se ka tsa bonwa teng ka gone le tsona di thailwe ka ditlhare fa ba ne ba le kwa thabeng.

Basadi ba ba isang magobe kwa mophatong ga ba tsene kwa mophatong, kwa makolwane a leng teng. Go na le fa ba felelelang kgotsa ba emang teng, mme makgejane a bo a tla go tsaya dijo tse, go di isa kwa mophatong, kwa makolwaneng. Ke moila gore mosadi a tsene mo mophatong. Ga a tshwanela go tsena bogwera ka bogare, o ka tloga a ba tshereanya.

Dilo tse dingwe tse di dirwang ka kwa mophatong, ke sephiri se setona. Tsona di buiwa go omanwa. Ga di bolelwe, fa o ka di bua, o a bolawa. Ke moila o mogolo wa bogwera. Ke ka moo, di sa fitlhelelwang mo tirong e. Beng ba tsona, ba re gore o di itse, ke gore wena o ikele, o tle o iponele, o bo o ikutlwele.

Go nnile bokete thata go ka tlhagisa puo e e dirisiwang mo sekolong se, le bokao jwa yona ka gone go sena jaaka o ka utlwa tse tota di buiwa le tse di dirwang ka fa mophatong. Ga go motlhofo go di utlwa ka gone e le sephiri sa bogwera mme e bile gore o di utlwe o bo o di itse, ke gore motho o ikele. Ba bua jalo ba ba bo tswang. Ka ntlha ya mabaka a, ga go puo epe, e e ka tlhagisiwang mabapi le bogwera, ke gore e e dirisiwang kwa teng, ka gone e le sephiri sa bogwera.

5.3 Bojale jwa Setswana

Go setse go tlhalositswe kwa tshimologong ya kgaolo e gore bojale ke sesupo sa kgora le kagiso mo merafeng ya Batswana.

Ke boipelo le tlotlo ya setso sa Batswana. Bojale ke sedibelo le nkgo ya ngwao ya Batswana. Mo malobeng mosadi e ne e nna mosadi tota, fa a tswa bojale. O ne a newa bosadi jotlhe kwa teng. O ne a rutiwa melao, meila le meetlo ya Setswana, e bile a rutiwa le go aga lelapa. O ne a rutiwa go aga motse, ke gore, go itse go tlhokomela monna, bana, lelapa le balosika ka kakaretso. O ne a rutiwa boitshwaro jo bo siameng jwa mosadi le melao yotlhe e mosadi a tshwanetseng go tshela ka yona. O ne a newa bosadi gore a tle a kgone go emelelana le mathata otlhe a bosadi. O ne a rutiwa gore "mosadi ga se bontle, mosadi ke maitsholo a mantle, mosadi, molao o, o tsaya lapeng le gore motse o lapeng."

5.3.1 Go bolola ga Bojale

Bojale mo Lehurutshe bo laolwa ke go rebolwa le go bolola ga bogwera jwa borre. Borre ba ya kwa kgosing mme ba fete ba kope kgosi go rebola bogwera. Fa kgosi e dumetse, bogwera bo a bolola. Fa bogwera bo rupile, bo feditse nako ya jona ya dikgwedi di le tharo kwa thabeng, bo a fologa mme fa morago ga jona go latele bojale. Ke gore, fa bogwera bo letlilwe go bolola, bojale le jona, ga go na mme-o-rile, bo tshwanelwa ke go latela kgotsa go bolola morago ga bogwera. Ke ka moo go tweng bojale bo laolwa ke go rebolwa ga bogwera.

Makgarejwana kgotsa yona methepa, e a iphutha, fela jaaka makolwane fa a iphutha a ya bogwera, mme ba simolole dipina tsa bona tsa bojale.

Bommê fa ba utlwa dipina tse, ba ya kwa go borre go ba itsise fa bojale bo bolola mme ba simolole go aga mephato. Mephato e, ya bojale e, e agiwa mo gae mo motseng e seng kwa thabeng jaaka ya makolwane kgotsa ya bogwera.

Mephato e, fela jaaka ya bogwera, e tshwarwa kgotsa e tiisiwa ke ngaka ka ditlhare gore baloi ba se ka ba tshamekela mo go yona ba tloga ba tsenya 'bale' bolwetse. 'Bale' ke lefoko le le rayang kgotsa le le kayang bontsi jwa 'ngwale.' 'Ngwale' ke mosetsana yo a iseng a rupe, ke gore yo o iseng a ye bojale. Makgarejwana a a bidiwang 'bale' a, le ona a tshwarwa ke ngaka ka dipheko kgotsa ditlhare, gore a tie, a bo a nne pelokgale.

Fa ba le kwa mephatong, ba apara 'letlhaka', ga ba apare diaparo tsa dikhai tsa kwa gae. 'Letlhaka' le, ke makgabe a letlhaka a a dirwang ka letlhaka la mabele. Ba apara letlhaka le, go fitlha ba fetsa, ba aloga kwa bojale mme fa ba feditse, ba alogile, letlhaka le, le a tshubiwa, fela jaaka ditshega tsa makolwane kwa bogwera.

Makgarejwana a, fa a le kwa bojale, kwa mephatong, ba apere letlhaka, ba bidiwa go tse ke 'boRamapololo.' BoRamapololo ke 'bale' ba ba kwa bojale. Kwa bojale, basetsana ba nna ka fa tlase ga taolo le kaelo ya bommê ba ba tswang bojale, ba ba bidiwang 'makgejane.' Makgejane ona a laolwa ke mmê yo mogolo, yo le ena a tswang bojale, yo o bidiwang 'mogokgo', mme go bo go nna le 'ngaka' ya bojale fela jaaka kwa bogwera. Go na le mmê yo o aparang diaparo tsa borre tse dintsho, le sekhukhu (ambrella) se sentsho, o itira mokima ka go tsenya dilo mo maragong le mo matseleng. Mme yo, o tshamekisa bojale mme o bidiwa 'rradikgaratlhana.' O tshamekisa bojale kwa mephatong, mme o a tshabega ka gonne ka dinako dingwe o betsa bojale kgotsa batho ba bojale bo kopanang le bona fa ba ile kgonnye kgotsa nokeng. Makgarejwana a itshasa letsoku fela jaaka makolwane a bogwera, fa ba feditse kwa bojale mme ba ise ba ye kwa magaeng a bona. Ba fetsa kgwedi kgotsa

dikgwedi tse pedi ba le mo letsokung mme kwa morago ba ye go le tlhapa kwa molapong kgotsa kwa nokeng. Fa ba tlhapile letsoku, ba newa diaparo tsa kwa gae mme ba ye magaeng. Fa bagolo ba kgona, ba direla bana ba, ba bona, moletlo wa kamogelo mme makgarejwana a tle go ja mmogo. Fa ba santse ba itshasitse letsoku jaana ba bidiwa go twe ke 'dialogane', ke gore basetsana ba ba alogang mo bojale.

5.3.2 Dithuto kgotsa ditiro tsa kwa Bojale

Boramapololo kgotsa bona makgarejwana a, a bojale a, ba ya kgonnye le go ya nokeng gore ba tle go ikapeela dijo. Ga ba apeelwe jaaka fa makolwane a bogwera a apeelwa. Ba rutiwa dipina tsa setso sa setshaba le tsona tsa morafe. Ba rutiwa gape le melao le meetlo ya Setswana. Ga go a kgonwa go fitlhelelwa le fa e le go itse dithuto tsotlhe tsa bona ka e le moila go di tshalosetsa motho yo a iseng a ye bojale kgotsa jona bogwera.

5.3.3 Meila ya Bojale jwa Setswana

Bojale le jona, fela jaaka bogwera, bo na le meila. Bo na le sephiri se segolo, se motho yo a sa bo tsweng a sa tshwanelang go se itse. Gore o itse sephiri se, ke gore o bo ye. Mengwe ya meila ya bojale ke e e latelang:

Mosetsana o tshwerwe ka ditlhare tsa ngaka

Mosetsana fa a setse a ile bojale e bile a tshwerwe ka ditlhare tsa ngaka, ga a a tshwanela go boa kwa bojale bo ise bo fologe kgotsa bo aloge. Fa a ka boa pele bo aloga, o tshwanetse go thaololwa, ke gore, go alafiwa ke ngaka e e neng e mo thaile fa a ya bojale.

Fa a ka boa mme a se ka a thaololwa ke ngaka, a ka lwala, a tsenwa kgotsa a tlhokafala. O tshwanetse go boa kgotsa go aloga le ba bangwe mme a bo a alafiwa kgotsa a thaololwa le ba bangwe fela jaaka a thailwe le bona fa ba ya bojale.

Go tlotla sephiri sa bojale

Sa bobedi, mosetsana ga a a tshwanela go tlotlela ba bangwe ba ba sa tsweng bojale se se dirwang kwa bojale. Fa a ka dira jalo o ka tsenwa kgotsa a atlholwa le fa e le gona go bolawa. Ke moila o mogolo, o o tshwanetseng go tshegediwa.

Go tlhokafala kwa bojale

Ga go motlhofo kgotsa bonolo go tlhokafala kwa bojale. Fa mongwe a ka tlhokafala kwa bojale, seo, se tsewa jaaka botubi kgotsa botlhodi.

Thobalo ya makgejane kgotsa botlhokomedi

Makgejane kgotsa batlhokomedi ba makgarejwana a, ga ba a tshwanela go robala le banna fa ba sa ntse ba tlhokometse bana ba kwa bojale. Ba tshwanetse go ilela bana ba. Fa ba ka tlola moila o, ba ka tloga ba bakela bana ba malwetse kgotsa sengwe se se sa itumediseng. Ga ba a tshwanela go beola go fitlha bana ba, ba aloga.

Bofelo jwa letlhaka le le aparwang

Letlhaka le ba le aparang kwa mephatong, le a fisiwa fa ba aloga, ba fetsa kwa bojale. Ga le a tshwanela go itseelwa ke batho ka gone le thailwe, le tshwerwe ka ditlhare tsa ngaka.

Bojale ke sephiri se segolo

Dilo tse dingwe tse di dirwang mo mephatong ke sephiri se segolo. Ga di

buiwe, fa o ka di bolela, o ka bolawa. Ke moila o mogolo wa bojale, ke ka moo di sa fitlhelelwang mo tirong e. Beng ba tsona, ba re gore motho a di itse, ke gore ena ka namana a ikele bojale, a tle a di iponele le go di ikutlwela.

Ga go bonolo go ka tshwaela ka puo e e dirisiwang mo bojale le bokao jwa yona ka gone go se na jaaka motho a ka utlwa tse tota di buiwang le tse di dirwang ka fa mophatong. Dilo tse dingwe ke sephiri sa bojale mme gore motho o di itse ke gore o ye bojale. Ke sephiri se se sa bojale. Ka ntlha ya mabaka a, ga go sepe tota se sentsi se go ka tshwaelwang mabapi le puo le bokao jwa yona mo ntlheng e ya setso sa Batswana e.

6. Kgotla ya Setswana

6.1 Thanolo ya Ngwao

Ngwao ke segaabo motho. Ke mothec le matshego a setšhaba. Mogapi (1991:1) o tšhalosa ngwao jaana: "Ka ngwao go tewa segaabo batho, mekgwa ya botshelo, ditumelo, ditemalo, maikutlo ka ga dilo tsa botshelo, tsela e e tlhomameng, e e saleng e ikgethetswe ke batlapele ba setšhaba go tsamaisa matshelo, go godisa, go tlamela, go kaela le go ruta dikomana tsa setšhaba seo ka ga botshelo le go itlotla jaaka batho ba ba nang le botho. Se, se akaretsa boswa le puo.

Ngwao ya batho ke mosupatsela wa dikakanyo tsa bona. E ba kaela gore ba itshware jang le go itshedisa jang. Hoyer (1967:73) ena a re: "Culture is the whole complex of distinctive spiritual, material, intellectual and emotional features that characterise a society or social group. It includes not only the arts and letters, but also modes of life, the fundamental rights of the human being, value systems, traditions and beliefs. It is through culture that man expresses himself, becomes aware of himself, recognises his incompleteness, questions his achievements and creates works-through which he transcends his limitations."

6.2 Ngwao jaaka motheo wa tswelelopele

Kgotla ya Setswana ke nngwe ya dikago kgotsa ditheo tse di lekanang ka gotlhe go sireletsa, go dibela le go somarela ngwao ya Setswana gore e se ka ya nyelela ka gope. Ke lefelo le mekgwa le melao ya

Setswana e tlhamelwang gona. Batswana le bona fela jaaka ditshaba tse dingwe, ba na le mokgwa le lefelo le ba rarabololelang melato, dikgetse le mathata mo go lona. Kgotla ya Batswana ga e a rulaganngwa jaaka ya sekgowa. Kgotla ya sekgowa e tsamaisiwa ke barutegi, borramelao, bommagasetara, batshotshisi le baemedi ba balatofadiwa, fa ya Setswana yona e laolwa ke kgosi ya motse, dikgosana le maloko a mangwe a lekgotla.

Mo lekgotleng le, la Setswana, borrangwanaakgosi le bomalomaagwe ga ba ke ba tlogelwa kwa morago. Lekgotla le, le thaelwa mo setsong le ngwaong ya Setswana. Melao e e dirisiwang mo kgotleng e, le tsamaiso yotlhe fela, e bopelwa mo godimo ga ngwao, ka gonne ngwao ya Motswana ke botshelo jwa gagwe, ke ka moo Batswana ba nang le puo e e reng: "Ngwao, boswa."

Mogapi (1991:215) a re: "Ngwao ya batho ke bobone, ke seipone se ba iponang ka sona, le se ba bonwang ke ditshaba tse dingwe ka sona. Go a tlhokafala gore ngwao e babalelwe, e totisiwe, e tswelediwe. Setshaba se tshwanetse go itse gore ngwao fa e ka nyelela, go bokete e bile ga go ke go kgonega gore e rudisiwe e boe e nne yona gape.

Bathati le badiramelao ba tshwanetse go bofelela tsamaiso ya botshelo jwa setshaba mo ngwaong ya sona. Ba tshwanetse go itse gore fa batho ba sa nne ba tsosolosiwa mo moweng mabapi le ngwao ya bone, ba feletsa ka go repisa dikgole, jaaka e a tle e re mokgweetsi a phuthile seme dikgomo di bo di itebala, di repisa, di tloge di kgweleane. Ngwao ke kgole e e bofagantseng setshaba go ipona se le sona, se bile se tshwanetse go dibela le go sireletsa bosona le ditsasona, go akarediwa le lefatshe, le e leng boswa-botshwerwe jwa setshaba sengwe le sengwe."

Motheo le matshego a kgotla ya Setswana ke ngwao ya Setswana. Tsotlhe tse di dirwang mo go yona, ke tsa ngwao ya Setswana, ke ka moo, go se nang

katlholo e tshwana le go bolawa ka go tshubiwa ka thaere ya koloi, ke gonne ga se selo se se mo ngwaong ya Batswana.

Kgotla ya Setswana e rwele boikarebelo jotlhe jwa kgosi. Ditsheko, dikopano le merero yotlhe e e amang morafe le kgosi e sekasekelwa fa kgotleng fa. Tswelelopele ya setshaba sengwe le sengwe e tshwanetse go ikaega ka ngwao ya setshaba seo. E tshwanetse go thaelwa mo botshelong jwa batho, ditsamaiso tsa botshelo jaaka ba di tlwaetse, ba bile ba di tlhaloganya. Se se tla kgonisa gore leloko lengwe le lengwe la setshaba le nne le seabe mo tsweledisopeleng ya setshaba ka kakaretso.

6.3 Popo ya kgotla ya Setswana

6.3.1 Bogosi jwa Setswana

Bogosi bo tsamaya ka thulaganyo. Thulaganyo le tolamo, tswelelopele le tshireletsego ya botshelo jwa Setswana, di sale di bofeletswe mo tlhomamong ya bogosi go tswa ga Lowe. Kgosi ke yone molaodi wa batho, morongwa wa badimo, le mosireletsi wa morafe mo diphatseng dife kana dife. Ke ka moo mo Setswaneng go nang le diane tse di amanang le bogosi, le ditshwanelo tsa jone. Dingwe tsa diane tseo ke tse:

Lefoko la kgosi le agelwa mosako.

Kgosi ke kgosi ka morafe.

Kgosi ya tlhotso, malata a gagaba.

Serongwa ke kgosi ga se thata.

Seyakgosing ga se bowe.

Kgosi, thipa e sega molootsi.

Molayakgosi o a bo a e itaela.

Kgosi thotobolo, e olela matlakala.

Kgomo tsa kgosi di amuwa morokotso.

Kgosi, nkwe e tsalwa ka mebala, jalo le jalo.

Mogapi (1991:67-68) a re: "Mo Setswaneng kgosi le lone tota letlharapa le le palangwang ke dinonyane tsotlhe. Ke mophuti wa morafe wa gagwe, a o sireletse mo ditlhaselong tsa dira, a ba a tsereganye fa maloko mangwe a yona a na le diphapang. Ka go nna jalo, kgosi e tshwanetse go tshwara batho ka tekatekano, ya nna pelokgale, ya nna pelotelele, ya nna pelonomi, ya ba ya nna pelotshweu. E tshwanetse go tsepama mo molaong, le mororo e le pelonamagadi, e le pelotlhomogi mo go ba ba mo mathateng.

Kgosi ke yona rradigole, difofu, batsofe, batlhoki, batlholagadi, masiela, dikhutsana, morafe ka tshekeletsa ya ona. Gape ke yona motlhokomedi wa lefatshe le diruiwa tsa morafe. Fa kgosi e bewa mo bogosing, e apesiwa letlalo la nkwe. Mmala wa letlalo le, o na le bokao mo maemong le mo tirong ya kgosi. E laelwa gore morafe wa yona o farologane fela jaaka mebala ya nkwe. Fela jaaka mebala e, e kgomaretse mo letlalong le le lengwe fela, batho ba ba farologaneng, ba ba kailweng fa godimo fa, ba tla kgomarela fela jalo mo kgosing, ba solofetse puso e e ba sireletsang, e e ba tshwarang ka tekatekano, e sa gobebele, e sa bipe mpa ka mabele, e ba kopela pula kwa badimong, e be e ba rebolele letsema."

Ka Setswana le ka Sehurutshe, kgosi e a tsalwa, ga e tlhophiwe fela le fa e le go e supa. Bogosi bo a tsalelwa, ga bo itshasiwe fela ka gonne e se letšoku kgotsa ona mafura. Ga bo itseelwe ka dikgoka, bo a tsalelwa, e bile bo fiwa ke badimo. Ke mpho ya badimo e motho ope, le fa a ka ne a humile go le kana kang, kgotsa a tlotlega, a le thata, a godile jang, a nonofile jang, a sa tshwanelang go bo itseela le fa e le go bo ipaya. Bogosi ke mpho e motho o e fiwang ke badimo, mme kana ga go motho ope yo

o tshwanetseng go itseela se e leng sa badimo. Ga go motho ope yo thata ya gagwe e lekanang le ya badimo, ke ka moo kgosi e tshwanetseng go tlotliwa, ka gonne e lejwa jaaka moemedi le morongwa wa badimo. Bogosi bo mo ja ditshenko. "Bogosi kupe."

Monyaise (1987:62-63) a re: "Bogosi, Bakwena, ke kupe. Ke dumela gore lo itse kupe. Bogologolo tala e ne e re fa go le ntwana, kgotsa tlala, kgotsa leuba, le fa e ka nna tlalelo efe fela, kgosi e abele badimo kgomo ya moroba e e se nang mmala o sele gope. Fa e le tshwaana e le tshwaana gotlhe, fa e le tswana e le tswana gotlhe. E tla ntshiwa mo gae e lelekelwa kwa nageng, e sa disiwe ke ope fa e se beng ba yone. Ga e gangwe ke ope, ga e ruiwe ke ope. Fa e sule ga e jewe ke ope. Kgomo e, e tla gola e nna e le esi kwa nageng koo, fa dipula di na, e tla nona, e phatsima kadikadi, e be e ipolaelwa ke botsofe. Fa dipula di sa ne e tla bolawa ke borole. Le fa e bonwa, ga e gapiwe le dikgomo tsa motho, beng ba yona ba itse botoka go na le wena ka yona. Kgomo e, ke yona kupe."

Le bogosi bo ntse jalo. O se leke go bo tlola, ga se letsoku. Bo na le beng, багаetsho, ga se mongwe le mongwe yo o tshwanetseng go bo gama. Go magosi a le mantsi a a eletsang e kete go ka bo go le gone go apolela mongwe, kgotsa go adimana ka bogosi malatsinyana, fela gore ba ikhutse, mme ga go yo, gonne dilo tse di na le beng. Fa lo bona bogosi bo nonne, багаetsho se bo tsweleng pelo. Bogosi ga se kgokelo, ga bo tlhomelwe ke mang le mang. Kupe ga e gangwe, mme fa o ka tlola molao, ngwao le tumelo ya Setswana ka ga kupe, wa e gama, wena le ba motse wa gago lo ya moribe. Ke mokgwa wa kupe, ke mokgwa wa bogosi."

Bana ba kgosi le bone ba itse fa bogosi e le jwa ~~motsalwapele~~. Fa kgosi e nyetse lefufa, ke gore, e nyetse basadi ba le bantsi, ga go laole go tsalwa pele. Mosimane kgotsa mosetsana wa lelapa la ntlha, yo mmaagwe

a ntsheditsweng bogadi pele, ke ena kgosi. Ngwana yo wa ntlha, e ne e re fa a ntse a gola, a supediwe morafe ke rraagwe a re: "Bahurutshe, ngwana wa lona ke yo, ke mo supa gore lo mo itse."

Bogosi mo Lehurutshe, bo tsewa ka go tsalwa ga batho. Fa kgosi e tlhokafala mme morwae, yo o tshwanetseng go tsaya bogosi, a sa le monnye, go busa rrangwanaagwe, e le go mo tshwarelela fela go fitlha a lekane go busa.

Peo ya motswareledi wa kgosi

Rrangwanaakgosi o epa pitso mme a latolele morafe kgosi, mme a re: "Kana ngwana wa kgosi o sa le monnye, mme mong wa morafe ke yo, ke ene yo o tla tshwarelelang morwamogolowe."

Ngwana wa kgosi o ne a ka se ka a busa pele ga a rupa, a ya bogwera, ka gonne go ne go twe ke mosimane, ga a itse molao. Fa morwa kgosi, e leng ena mong wa bogosi, a setse a godile, rrangwanaakgosi o epa pitso ya morafe mme a re: "Bahurutshe, ngwana wa lona o godile, mme re mo neela motse wa ga rraagwe. Ke ena mong wa lona yo, lo mo tshware thata, lo mo itse, le ena a lo itse." Fa kgosi e sena go neelwa marapo, e leng jona bogosi, borrangwanaagwe ba mo laya jaana: "Kgosi ke mmabatho, ke lona letlharapa le le palangwang ke dinonyane tsotlhe. Ke mophuti wa morafe wa gagwe, o a o sireletsa, o aga kagiso fa gare ga maloko a a nang le phapang. Kgosi ke rradigole, difofu, batsofe, batlhoki, batlholagadi, masiela le dikhutsana. Kgosi e tshwanetse go tshwara batho ba yona ka tekatekano. O nne pelokgale, pelotelele, pelonomi le pelotshweu. Kgosi e tshwanetse go tsepama mo molaong, le mororo e le pelonamagadi, e le pelotlhomogi mo go ba ba mo mathateng. O se ka wa ikgaola dikala, wa lebala borrangwanaago le bomalomaago, wa ikanya ditsala, tse di sa ntseng di le ditlhaloganyo di metsi, jalo le jalo."

6.3.2 Kgosi le lekgotla la gagwe

6.3.2.1 Ditiro tsa kgosi

Seane sa Setswana sa re: "Motho ke motho ka batho ba bangwe." Ka jalo kgosi le yona ke kgosi ka morafe. O busa ka morafe mme fa morafe o seo ga go na batho ba a ka ba busang. Ke moeteledipele ka gonne o na le balatedi, o na le ba a ba eteletseng pele. Kgosi ga e phele e le nosi e bile ga e dire le fa e le go swetsa e le nosi.

E phela le morafe, e swetsa le ona, e bile e dira le ona. Fa e sa dire jalo, ga e kitla e robalelwa ke ditlhokwa mme lefatshe le tla e emela ka dinao. E tla sotlega, e tlhoka masego ka ntlha ya dipelo tse di elelang kgodu e khibidu ya morafe. E tla hutsega mme a hutsafale. Kgosi e na le bagakolodi ba ba bidiwang "dikala tsa kgosi." Motswana a re: "Kgobo-kgobo e a ikgobokanyetsa, phatla-phantla e a iphatlalaletsa, kutlwano ke lekuka, kgakololo ke madila."

Setshwarwa ke ntswapedi ga se thata. Kgetsi ya tsie e kgonwa ke go tshwaraganelwa, bobedi bo feta bongwe, e bile ditsebe ga di utlwele gongwe." Ka jalo go a tlhokega gore kgosi e buse ka puso ya morafe, ka morafe e bile e le e e tlhamilweng ke morafe. Kgosi, thotobolo, o nna a farafferwe ke ditiro. Kgosi, thupa di maphata o lema a disitse.

Mogapi (1991:71-72) a re: "Mo tlhagong ya Setswana, kgosi e ne e na le ditiro tse e neng e tshwanetse go di direla morafe wa yona. Fa e dira ka tshwanelo, e ne e tlotlega thata mo morafeng, e bile e ratega. Fa e le bokoa, e ne e retelelwa ke bogosi, morafe

Ditiro le ditlamego tsa kgosi

- Go tlhokomela matshele le dikeletso tsa morafe.
- Go tsweledisa pele le go sireletsa morafe mo dikotsing le mo direng.
- Go tshwara batho botlhe ka tekatekanyo le ka tshiamo, go se na letlhotlho, kgobelelelo kgotsa go mpampetsa.
- Go reetsa dikgakololo tsa bagolwane ba morafe le go di tsaya tsia.
- Go beela botlhe ba ba ngongoregang tsebe, ka kutlwelobotlhoko le kutlwisiso.
- Go tsena diphuthego tsa kgotla ka tshwanelo le ka nako.
- Go nna pelotshweu le pelonamagadi go ba ba tlhokang.
- Go nna pelotlhomogi le pelonomi go ba ba mo dipitlaganong.
- Go tshola baeng.
- Go tshwaela ba ba e disetsang, le ba ba e tshwaretseng dikgomo tsa mafisa le tsa kgamele.
- Go aba dijo ka pelo e tshweu mo metlheng ya tlala.
- Go atswa ka dikgongwana, ba ba e tsomelang matlalo a ditau le dinkwe.
- Go kgaoganya ba ba tswang letsholo nama ya tse ba tlang ba di bolaile.
- Go ja le banna ba lekgotla dinama tse e di abelwang e le tsa sehuba.
- Go nna tlhogo ya morafe ka kitso le taolo.
- Go tlhokomela gore dikgoro tsotlhe tsa motse di tsamaisiwa sentle ke dikgosana tsa tsona.
- Go rulaganya le go tlhomamisa gore ditiro tsa semophato di dirwa ka tshwanelo.
- Go bopa mephato ka go tlhatlologana ga yona, le go e raya maina.
- Go tlhokomela kabo ya ditsha tsa malapa, masimo, phulo le tse dingwe.
- Go laola le go tlhomamisa tlhomo ya metsana e mešwa.
- Baeng le bafaladi botlhe ba begwa kwa kgosing.
- O ntsha tetla ya go fuduga mo motseng go ya go o mongwe.
- Go atlhola le go otlhaya badiramelato.

- Go reetsa boikuelo kgatlhanong le dikatlholo tse di tswang kwa dikgosaneng.
- Ke kgosi fela e neng e tshwanetse go sekisa e be e atlhola melato ya polao ya motho, botsuolodi go lwana le boloi
- Ke kgosi e neng e ka atlholela loso kgotsa go koba motho mo motseng.
- Go dira melao e meswa le go phimola kgotsa go baakanya e megologolo.
- Kgosi e ne e le yona tlhogo ya masole.
- Kgosi ke yona e e neng e laola gore go dirwe ditiro tse di tshwanang le:
- go foka marumo a ntwā.
- go re go rupisiwe
- go rebola letsema.
- go ja molomo-thobo ya ngwaga o ^vmoswa
- go amogela le go dirisa dikgafela
- go fetlha pula

Kgosi e ne e le yona e bulelang batho mo badimong. Ka go nna jalo e ne e tlotlwa, e bile e sisimogwa, gonne tota e ne e le yona "modimo o o tshe-lang." Ditiro tse di fa godimo tse, le fa di sa felela, di supa fa kgosi e ne e rwala morwalo o o boima tota. E ne e tshwanelwa ke go nna le bathusi.

6.3.2.2 Lekgotla la kgosi le a mangwe

Diatla tsa kgosi ga di ke di nna lolea, di nna di tletse ka dinako tsotlhe. Ka jalo e tshwanetse go nna le dikala tse dikgolo, tse di rweleng maungo a a buduleng jaaka borre ba lekgotla. Dikala tse tsa kgosi tse, ke borre ba lekgotla le dikgosana tsa gagwe.

Morafe mongwe le mongwe wa Bahurutshe, o na le makgotla kgotsa makgotla a tshekelo a le mararo, e bong:

- (i) Lekgotla la motse kgotsa legae la baseki.
- (ii) Lekgotla le legolo la kgoro ya baseki
- (iii) Lekgotla la bofelo e leng la kgosi e kgolo. Lekgotla la kgosi le bopiwa ke borrangwanaagwe, bomalome le dikgosana. Lekgotla la ntlha la motse wa baseki, lona le bopiwa ke batsadi ba baseki, lona le bopiwa ke batsadi ba baseki le balosika. Mo kgotleng e, moatlhodi ke mong wa motse kgotsa batsadi ba baseki. Mo kgotleng ya kgoro ya baseki, moatlhodi ke kgosana e tona ya kgotla eo, mme mo kgotleng e kgolo ya kgosi, moatlhodi ke kgosi ya morafe.

Mokgwa wa go seka

Lantlha e sekwa kwa kgotleng ya motse, mme fa e padile go fela, e sekwa le go atholwa ke kgosana ya kgoro eo, mme le teng fa e retetse, e sa fela, e isiwa kwa kgotleng ya kgosi ya morafe, e leng yona e kgolo. Fa go na le ngongorego, kgotla ya botshabelo ke ya kgosi. Go ikuela kwa kgotleng ya kgosi go simolola fa mongongoregi a ikuela mo kgosaneng ya motse wa gaabo, kgosana ke yona e tsayang ngongorego a e isa kwa kgotleng ya kgosi.

Kgosana fa e tsena kwa kgosing e tla bua e re: "Mohurutshe, re tlisitse puo ya batho ba gago e leng semangmang, o seka le semangmang, mme puo ya bona e re paletse, re e tlisitse mo go wena le Bahurutshe, e leng mabogo, ditsebe le matlho a gago, gore le e sekaseke mme mafoko a itsiwe ke beng, ba tla a bua." Kwa kgotleng ya kgosi, moseki o tla ema ka dinao fa e le monna, a rotse futshe, fa e le mosadi o bua a ntse fa fatshe. Fa e le ena mongongoregi, o tla bolela se se mo tsentseng ngongorego eo. Mosekiswa le ena o tla ka mafoko kgotsa ngongorego ya gagwe, kwa morago go bua basupi. Bareetsi ba puo, go tswa kwa metseng ya dikgosana, ba ntshe a bone mafatlha, ba bue ka fa ba utlwileng mafoko ka teng le ka fa ba athlotseng kgetse ka teng le mabaka a ba e athlotseng ka ona.

Banna ba lekgotla le letona la kgosi ba botsa maphata a mabedi a dipotso mme kwa bofelong go botse kgosi dipotso tse e bonang di sa botswa ke ope, mme katlholo ya bofelo e tsene. Katlholo ya kgosi ke ya bofelo mme fa motho a sa e dumele, a e gana, o a atlholwa, ka gonne o a bo a robile molao. Fa motho a bidiwa ke kgosi mme a gana, o atlholwa ka go twe: "Lefoko la kgosi le agelwa mosako." Fa motho a bua ka boithatelo mo kgotleng ya kgosi, a ka kgwathisiwa gongwe a atlholwa kgomo."

6.3.2.3 Ditsheko

Bogosi jwa Setswana bo tsamaya ka thulaganyo. Bo na le melao eo, e leng yona mosupatsela wa morafe. E betlela morafe tsela eo o tshwanetseng go tsamaya mo go yona. Melao e, ke yona e e laolang morafe mme e bile e dirisiwa ke kgosi go diragatsa molao le tolamo.

Ke boammaaruri go re "tlholego ga e dumelele lefela kgotsa lolea (vacuum)." Fa molao o tloswa, go tshwanetse go bewa o mongwe mo boemong jwa one. Kgosi e dira melao le bagakolodi ba yona e leng borangwanaagwe le banna ba lekgotla la yona. Fa kgosi le lekgotla ba sena go dira melao e bile ba e dumalane, ba epa pitso mme ba tlhalosetse morafe melao e gore o e itse.

Mengwe ya melao:

- Thekiso ya dikgomo.
- Bogwera le bojale.
- Pabalelo ya diphologolo le ditlhare kgotsa tlholego.
- Molao wa bogodu.
- Molao wa seantlo.
- Letsema.

- Molao wa bogodu.

- Molao wa tlhalo.

Molao polao ya motho le e mengwe e mentsi.

Tiro ya kgosi e metlhalamentsi mme tiro ya yone e thata. Ke yona mmabaledi wa batho. Puso yotlhe ya morafe e mo diatleng tsa yona. Kgosi e na le bathusi kgotsa bagakolodi mme sengwe le sengwe se ba se dirang, ba se direla mo molaong wa kgosi. Kgosi ke yona e laolang diphuthego e bile ke yona e laolang dintwa.

Ditsheko tse ditona di sekwa ke kgosi, tse dingwe di sekelwa mo dikgotleng tsa dikgoro pele mme e re fa di padile di fetisetswe kwa lekgotleng le legolo la kgosi. Gantsi ditsheko tse di atlholwang ke kgosi ke tse di latelang:

- Ditsheko tsa boswa

- Ditsheko tsa bogosi jwa bana ba motho

- Tsa masimo

- Bogodu

- Boloi

- Fa motho a gana go duela yo mongwe

- Dimpa tsa dikgora, le tse dingwe.

Ditsheko tse di ntseng jaana di a tle di sekwe mo dikgotleng tsa dikgoro pele, mme go na le tse di sa tshwanelang go sekwa ke ope fa e se kgosi fela.

Ditsheko tsa kgosi fela:

- polao ya motho

- petelelo ya basadi

- dintso

- boswa

- kgaogano ya monna le mosadi

Ditsheko tse, di na le dikatlholo tse di farologaneng. Tse dingwe ditsheko tse, ga di lefesiwe, ga di duelelwe jaaka tsa boswa, go kgaoganngwa boswa fela.

(i) Fa ele kgaogano ya monna le mosadi, go se na molato, mme e le monna a tlhalang mosadi fela, monna o a tle a lefesiwe, mosadi a tseye dilwana tsa ntlo.

(ii) Tsheko ya dintho e lefesiwa ka kgomo, e neelwe yo o utlwisitsweng botlhoko kgotsa molatofadiwa a kgwathe go twe "ya mosimane ke e e nkgwe, re go neela mabele a podi kgotsa a kgomo," ke go re dithupa di le pedi kgotsa di le nne.

(iii) Petelelo ga e motlhofo, ke molato o motona, o ka kgwatha kgotsa wa romelwa kgotlatshekelo ya Sekgoa. Fa molatofadiwa a gana go lefa kgotsa go duela jaaka a athlotswe, katlholo ya gagwe e ka okediwa mme koketso eo ya nna ya lekgotla.

(a) Tsheko ya kgaogano

Tsheko e, ke nngwe ya ditsheko tse di masisi, tse di seng motlhofo mme ka gale di felela kwa kgotleng e kgolo e leng ya kgosi. Tsheko e simolola mo motseng wa baseki, ke gore metse ya baseki ka bobedi, e leng monna le mosadi. Batsadi ba malapa a mabedi ba a kopana mme ba reetse dilelo tsa bana ka bobedi. Ka nako e nngwe mongongoregi ke monna, mo gongwe ke mosadi kgotsa botlhe ka bobedi ke bangongoregi. Gantsi tsheko ya mofuta o, e tsamaisiwa le go laolwa ke malomaatsona, ka e le ena mojaditlhogo a tswa go batla ngwetsi e bile e le ena yo

o ntseng a rulaganya morero o wa lenyalo o. Malomaatsona wa mosetsana o tla simolola ka gore: "Bagaetsho re kokoane fa, re le batsadi ba bana, go tla go tsereganya le go tlhatlola pitsa mo isong.

Kana Motswana a re ngwana sejo, o a tlhakanelwa, kgomo e bolawa ke setsetse. A boe a re: e iphutha metlhala e le nosi, fa e na le malawana ke mafaratlhathla. Bagaetsho kgomo mogobeng, e wetswa ke namane. Motse wa bana ba rona o a swa, o a rora, ga re itse gore go tseneng fa gare ga bona. Botshelo jwa bona ga e sa tihole e le jole jwa maloba, gompieno ke jwa katse le peba. Bana ga ba robale, ga lala go tsogile modumo o o boitshegang mo tlong. Ba jana ka meno e se diphologolo. Ke bano fa, re ka ba ikutlwela.

Pulana a re ga a itse boroko. A re Modise o lala nageng e kete phage. Fa a sa lale nageng, o tla gae mme a fete a ba iteye fela ka mpa ya mabele-mabelega-dikhutsana e be e le bosigo jo ba tla lalang ba sa bo bona. A ba tlhodia, a ba roga ditlhapa, ngwana le mmaagwe go tshwana fela, a ba itaya mme ba sena molato."

Malomaa-mosimane ena a bo a araba ka go re: "Re a utlwa bagogwadi, ngwana wa rona Pulane ga a bolo go re bolelela mathata a lelapa la gagwe, mme re lekile go bua le mosimane yo, Modise, mme go tsena ka fa, go tswe ka fa.

Rona bagaetsho ditlhale di re feletse morutseng, re feletswe ke maano, re buile e bile re omeletse magalapa. Lo re neetse sego se sa metsi se, se sa dutle, se sena le lengapo. Gompieno sego se, se dutla ka ntlha ya tiriso e e botlhaswa ya sego se, ka Modise. Ga go se re ka tlholang re se bua bolelele bagaetsho fa e se go fetisetsa kgetse kwa kgotleng ya kgosi. Ke wetse bagaetsho."

Kgetse e tla isiwa kwa kgotleng e kgolo ya kgosi mme go tsewe tsela e e

tserweng fa kgotse e ne e sekwa ke malapa a mabedi. Monna le mosadi ba newa sebaka sa go tlhagisa dilelo kgotsa dingongorego tsa bona mme kwa bofelong kgosi a ntshe katlholo.

Kgosi o tla re: "Bagaetsho, bana lo ba ikutlwetse, maikutlo a ile magoletsa, ga e sa tlhole e le bale ba maloba fa ba ne ba nyalana. Fa, tlhase ele ya lorato e timile, ga go jaaka re ka tlhola re e tlhosetsa. Bana ba, ba tla bolaana. Fa re sa tlhokomele, setopo se tla tswa mo tlong. Jaanong nna ka re a bana ba letlwe go kgaogana mme ba kgaogane dithoto tsa ntlo le tse dingwe mme monna ena a tswelile ka go jesa bana." Fa kgosi e atlhotse jaana, ga go yo o ka tlholang a ganetsa, kgetse e a fela.

(b) Tsheko ya dintho

Tsheko e, le yona ke nngwe ya ditsheko tse di atlholwang ke kgosi. Batsadi ba yo o ntshitsweng dintho ba tlhagisa selelo sa bona jaana: "Kgosi, re tla jaana re le kgapa di matlhong, re a lela, ngwana wa rona o digetswe dingalo. O jelwe ke ledimo a ntse a tshela. E rile fa re naya monna yo mosadi yo, ra mmolelela fa re mo naya sego se, se sa dutle, gompiano ke yo, o se thubile e bile se ditlere. Dintho o a di iponna mong-wa-rona, di tshabisa le leitlho go di leba le fa e le go di bona."

Kgosi e tla botsa molatofadiwa le molatofatsi dipotso, mme fa a ikgotso-faditse a ntshe katlholo. Katlholo e ka nna kgomo kgotsa molatofadiwa a kgwathe.

(c) Tsheko ya petelelo

Tsheko ya mofuta o, le yona e felela kwa kgotleng ya kgosi. Bagaabo yo o lelang ba tla lela ba re: "Kgosi re tla jaana ka dipelo di elela

kgodu e khibidu. Ngwana wa rona o fetotswe patlelo go tshamekelwa mo bosading jwa gagwe. Semangmang o iphetotse poo ya nare mo baneng ba rona, e tswe a sa bewa. O itshegetse mogodu, a itshegela ntshwe mo tshimong mong a sa mo rebola. Go futswela kgengwe ka santlhoko, a mo tlogela jalo mo dipuleng le mo serameng a sa kgone go tsamaya. Re rogakilwe, botho jwa ngwana wa rona bo gatakilwe ka dinao, ngwana wa rona o fetogile setshego sa motse o fetotswe lempu."

Kgosi o tla botsa molatofadiwa le molatofatsi dipotso gore a tlhaloganye dintlha tsotlhe tsa kgetse e, mme kwa morago a ntshe katlholo. Katlholo e ka nna dikgomo kgotsa go feta fao.

7.1 Ditemogo

Go itshupile e bile go sa belaetse gore puo ya Setswana e mafaratlhatlha fela jaaka dithapo tsa leselo. Ke puo e e tletseng, e e sa tlhaeleng ka gope, e e sa ikgalaleng, e e nonneng e bile e kgonisa beng ba yona go tlhagisa le go tlhalosa dikakanyo tsa bona ka botlalo. Puo e kgona go tsaya popego le mebala e e rileng, go ya fela le gore e dirisiwa fa kae, leng le mokgape o e o dirisetswang. Mokgaphe mongwe le mongwe, o na le mofuta wa ona wa puo. Ntlha e, e bonagetse sentle mo tshekatshekong ya puo mo dintlheng tsa lenyalo, bongaka, kgotla, bogwera le bojale jwa Setswana. Tiriso ya puo mo mekgapheng kgotsa dintlheng tse, ga e tshwane.

Bokgeleke, manontlhotlho le matsetseleko a Motswana mo puong ya Setswana bo bonagetse kwa ntle ga go boneswa ka lobone lwa moitaletsi. Go bonala fa go na le puo ya ka metlha, puo ya porosa, puo e e tlwaelegileng le puo e e bofitlha, ya khupamarama, e e tletseng botshwantshi (imagery) e e sa bitseng seolo seolo. Puo e, ya botshwantshi e, ke yona e e dirisiwang thata mo mererong ya lenyalo, bongaka, kgotla, bogwera le bojale. Motswana o supa bokgeleke jwa gagwe mo puong, mo go tsona dintlha tse tsa setso tse. Go jesa monate go lemoga le go tlhaloganya gore nka-di-latlha o itsheba jang le marapo-a-tse-di-suleng, go utlwelela puo ya borre kwa kgotla, go ela tlhoko tsamaiso ya lenyalo la setso le tiriso ya puo mo go lona le gore sekolo sa setso e leng bogwera le bojale se dirisa mofuta ofe wa puo.

Jaanong ke gona ba tla tsenang mo mafokong a patlo. Mafoko a, a phunngwa ke malomaagwe mosimane. Thapelo Sebeg o tlhalosa mafoko a ga malomaatsona jaana: "Dumelang borra! A lo mmogo borra? Rre semangmang, e rile maloba ke ntse ke tsamaya le mokgatsha mo, ke batla mekoduwe, ka bona bana ba le babedi, fa molapong, ka botsa gore bongwanaka le bana ba ga mang? Mme ba impolelela. Ka raya mongwe mo go bona ka re, ngwanaka nkgelle metsi foo. A nkgella metsi, mme e rile lenyora le wela, ka mo leba, ka re: 'Ngwanaka o ngwana wa ga mang?' A re: 'Ke ngwana wa ga semangmang, mme nna ke semangmang.' Jaanong morwarra ke tla jaana ke phuaphuega, ke tsere ngwana yo ka lerala go mo dira mosadi, go mo kopanya le ngwanake o bidiwa semangmang."

Jaanong jaaka go kailwe fa godimo gore puo ya patlo e khutshwane, e tshwana le ya poko, mafoko ga a nne maleele. Fa go twe "a lo mmogo", go tewa gore a lotlhe ba lo fa kgotleng fa lo tlile patlong, a lo nyetse. Fa go na le yo o sa nyalang, a a tsamaye, a sute ka gonne mafoko a, ga a a mo lekana, ga a itse molao, ka jalo a ka se ka a bua molao ope. Ka go rialo ba tlhalosa gore batho ba ba batlang ngwetsi le ba go tliilweng go batla ngwetsi mo bona, e tshwanetse e nne ba ba nyetseng.

Fa go twe "e rile maloba ke ntse ke tsamaya le mokgatsha ke batla mekoduwe, ka bona bana ba le babedi" ga go twe gore ke nnete kgotsa boammaaruri go ne go tsamaiwa go batliwa mekoduwe, e leng dikgomo. Go tewa fela gore e rile ke ntse ke lebeletse, ke batla mo malapeng a balosika kgotsa a ditsala a maitsholo le botho jo bo siameng, ka bona kgarejwana mo lelapeng la gago. Ka mo ela tlhoko, ka mo lepa ka ba ka mo ithuta mme ka kgatlhwa ke mekgwa le botho jwa gagwe. Ka eletsa fa a ka nyalwa ke morwaake.

"Go batla mekoduwe" go tewa go batla mosadi. "Mokgatsha", o go buiwang ka ona go tewa motse kgotsa lelapa. Ke gore go tewa gore e rile fa ke ntse ke tsamaya mo motseng kgotsa mo malapeng ke botsa matsogo ka kgatlhwa

ke mekgwa ya mosetsana yo. Fa go twe "ka raya mongwe mo go bona ka re, ngwanaka nkgela metsi foo, a nkgela metsi", go tewa fela gore ke ne ka mo roma sengwe le sengwe fela kgotsa ka mo kopa go dira tiro nngwe fela mme o ne a e dira kwa ntle ga manganga kgotsa mathata. Go tewa gore ke ne ka kgatlhwa ke go utlwa batsadi ga gagwe, tlotlo ya gagwe mo batsading le mokgwa o a dirileng tiro kgotsa thomo eo ka teng. E rile fa ke bona maitsholo le botho jo jwa gagwe jo, ka kgatlhega ka bo ka mo eleletsa morwa-ake.

Fa go twe, "ke tla jaana ke phuaphuega, ke tsere ngwana yo ka lerala, go mo dira mosadi, go mo kopanya le ngwanake", go tewa gore ke ne ka botsa ngwana gore ke ngwana wa ga mang le gore ke mang. Ke gore tlhaloso e ngwana a e mphileng ya gore ke mang e bile ke ngwana wa ga mang, ke yona e e ntlisi-tseng fa. Ke gona go mo "tsaya ka lerala." Ke gore ke mo tsere ka motlhala.

Motlhala wa gagwe ke lona leina la gagwe le a le mphileng le leina la batsadi ba gagwe. Ga se gore ka tota o ne a tla a setse lenao la mosetsana morago go fitlha a tsena fa ga bona. Fa a re "ke batla go mo dira mosadi, go mo kopanya le ngwanake", Motswana wa maloba o setse a mo utlwile gore a re o batla go nyadisa morwae mosetsana yo.

Jaanong fa malomaagwe mosimane a sena go tlhagisa mafoko a bona, o tla emela phetolo e e tswang go malomaagwe mosetsana. Rre Kabelo Khutshwane o tlhalosa mafoko a ga malomaagwe mosetsana jaana: "Eeee rra, ke a go utlwa, ke utlwa se o tlang ka sona, ditlhako tsa gago di tla di fedile, mme o batla segametsi sa me. Ngwana yo ke ena yo ke mo ikantseng. Ke mo ikantse, ngwana yo, jaanong o rata go nkamoga motho, ka sala ke tshwere bothata. Ngwana yo, ga a rote, ngwana yo ga a utswe, ga a re sepe. Jaanong wena jaaka fa o mo tsaya jaana, o tlile go mo ruta dilo tse di sa siamang

o bo o re ngwana wa gago ke yole o rotetse diphate, ngwana wa gago ke yole o siile le makau. Ee, ke go mo neetse, ke go neela sego sa metsi rra. Ke a go mo neela rra, bana re a ba amogana, nna o nneetse wa gago le fa ke sa itse gore a o tla ntshugela matlalo."

Mafoko a ga malomaagwe mosetsana le ona a bonolo, a supa tlotlo, boingotlo, boikokobetso le lorato fela jaaka a ga malomaagwe mosimane. Batswana ke batho ba ba bonolo ka tlhago mme seo se supiwa ke mafoko kgotsa puo ya bona. Fa malomaagwe mosetsana a re malomaagwe mosimane o tla ka "ditlhako di fedile", ga a mo sotle, ga a mo kgobe le fa e le go mo nyenyefatsa. O bontsha gore o mo utlwela botlhoko ka gonne go bonala fa a tswa kgakala mme a tsere matsapa ka ntlha ya lorato e bile a tsamaile mosepele o moleele. O mo utlwela botlhoko le go mmontsha lorato le kamogelo.

Fa a re "ngwana yo, ga a rote, ga a utswe, ga a re sepe fela", tota malomaagwe mosetsana ga a reye go rota go re go itseng, ga a reye go utswa. O raya ditiro dingwe le dingwe tse di maswe. O raya gore o ba neela ngwana wa gagwe a le phepa jaaka ^{ma}swi mme ba se ka ba mo senya, ya re ba sena go mo senya ba mo latofatsa. O ba kgatlhile ka maitsholo le botho jwa gagwe mme a ba kgatlhele ruri ba se ka ba mo fetola.

Fa a re "o tliile go mo ruta dilo tse di sa siamang", o raya fela gore fa ba sa mo tlhokomele, ba sa mo itumedise, fa ba mo sotla, ba sa mo tshola sentle kwa morago ba tla bo ba mo latofatsa mme e le bona ba ba molato. Fa a re "ga ke itse gore a o tla ntshugela matlalo", tota fa, malomaagwe mosetsana ga a reye go suga matlalo fela jaaka mafoko a tlhalosa. O raya gore ga a itse gore a mosimane e leng mogwe wa bona, a o tla ba tlotla, a o tla dumela ba mo roma tiro e nngwe le e nngwe ya senna le gore a o tla itse fa e le batsadi ba gagwe mme ba tshwanetse go mo roma fela jaaka ngwana wa bona. Ka go suga matlalo, o raya tiro nngwe le nngwe fela ya senna.

Fa mafoko a patlo a feditse le bagwagadi, borramosimane ba boela gae go sa le phakela, letsatsi le ise le tswe, gonne ke dira, ga ba a tshwanela go bonwa, Fa borre ba sena go batla jaanong go latela bommê ka patlo ya bona, go ya go gatisa mafoko a borre a patlo. Schapera (1938:4-5) o tlhalosa ka go re: "Go sena go feta lebaka le le ka nnang malatsi a mararo gongwe a mane, go ya go batla basadi, ke go re morago ga banna. Basadi boo-rramosimane le basadi boo-rramalome a mosimane ba tla dira jaaka re setse re bonye kwa banneng. Ba tla isa polelo kwa bagwagwading, mme basadi ba bogwagwadi le boo-rramalome a mosetsana ba tla leta bagwe mo lwapeng la ga mmamosetsana mo tsatsing le le beilweng. Mme e tla re basadi ba bogwe ba sena go fitlha ba nna fa fatshe ka setu, ba sa bue sepe. Mongwe wa bagwagwadi yo o tlhaotsweng go bua pele a re "Dumelang bagwe". Bagwe ba re "Ee." Mongwe gape a re "Dumelang bagwe." Bagwe ba re "Ee." Ba tla dumedisanya jalo go fitlha ba felelela."

Keboile Khutshwane o tlhalosa puo ya bagwe jaana: "Mo patlong ya bommê batho ba ba batlang e tshwanetse e nne mmamalome, mangwane le bommê ba kgotla kgotsa ba losika. Botlhe fela jaaka borre, ba tshwanetse ba bo ba nyetswe, ba lailwe, ba ise ba boe kwa bogadi e bile ba sena mekgwa le ditiro tse di maswe. Fa ba sena go dumedisa, mmamalomaagwe mosimane o phunya mafoko a re: "Ke tla jaana bagolole, ke tla jaana ka boikokobetso, ka lorato. Mosimane wa ka a re e rile a ntse a tsamaya mo molapong mo, a bona kgarebe, mme a e rata, a e ratile ka nnosa, e rile a sena go mo nosa a re, o mang kgaitisadiaka, a re ke ngwana wa ga mangmang ke mangmang. Jaanong a feta a bolela fa jaaka a mo nositse jalo, mme re tla jaana re le motlhaleng wa mosetsana yo."

Bagwagwadi ba eteleitse pele ke mmamalomaagwe mosetsana, ba botsa gore sego sa metsi se ba se batlang se bidiwa mang. Fa ba sena go bolela leina

la gagwe, mosetsana o tla bidiwa mme le ene o tla botswa gore a o itse batho ba. Ka gore batsadi ba gagwe ba ne ba setse ba mmoleletse, o tla re "Ee" o a ba itse. Gape o tla botswa gore a o itse gore ba tlile go dira eng. Mosetsana o tla re o a itse mme go twe a tsamaye. Fa a sena go tsamaya, bommê ba tla tewa go twe "ke yona ngwetsi ya lona eo, mme re lo e naya ka pula." Bommê ba bogwe le bona ba tla e amogela ka pula le ka mogolokwane, mme ba boele gae ba itumetse.

Mafoko a ga mmamalomaagwe mosimane a patlo, ga a farologane le a ga malomaagwe mosimane a patlo. Otlhe a bontsha tlotlo, lorato, boikokobetso, boingotlo le mowa wa kopo. Tse tsotlhe tse, ke setso sa Batswana. Ke batho ba ba tlotlang motho yo mongwe, a ka ne a humile kgotsa a humanegile, ke batho ba ba lorato.

Molapo o mmamalomaagwe mosimane a reng mosimane o ne a tsamaya mo go ona, tota ga se molapo, ke tshwantshiso fela go tewa gongwe le gongwe fa mosetsana a ka bonwang teng, bogolo segolo molapo kgotsa noka ka gonne ke teng kwa basetsana ba gang metsi teng. Mmamalomaagwe mosimane o raya fela gore mosimane e rile a tsamaya fela kwa a tla beng a tsamaya teng, le fa e se kwa molapong, a bona kgarebe mme a ipala mabala a kgaka mo go yona mme ya mo dumela. Mmamalome a re mosimane o ratile kgarebe ka "nnosa." Nnosa o, go tewa gore mosimane o ne a kopa lorato mo mosetsaneng mme mosetsana a le mo naya.

7.1.2 Tiro ya puo mo bongakeng

Leseyane (1987:130-132) a re: "Fa Moremogolo a ole ka go gata, o a bo a bua gore ke mogolori wa ntswela khikhi, le a tshegatshega. Pelo tshweu boela mannong, mmatla sa pelo o se bone." Tlhaloso ya lewa le, ke gore ga go le sengwe se go tshwenyegilweng ka sona,

mme ya re fa se laolwa Moremogolo a wa ka lewa le, o a bo a bolela gore ga go a tshwanela gore go nnwe ka dipelo tse di botlhoko, gone ga go na sepe sa bosula se se tla diragalang. Fa selo se go laolwang ka ga sona se timetse, mme Moremogolo a wa jaana, o bolela gore se tla bonala. Se, ke lewa la Moremogolo la ntlha. Lewa la bobedi la Moremogolo, ke fa a wa a hupile. Se, ke gore ga a a wa a gatile ka serethe, a isitse nko kwa godimo.

Fa a ole a ntse jaana a re: "Ke mogolori ke mogolojana wa ga mmaago, ke mmele o makokoma. Dijo tsa mogodi ga di ute, ga di tshwarwe ke ope ke se teng, di tshwarwa ke nna fela. Ke tsa me tse tsotlhe tse. Go farologanya nna go gotlhe go. Lo banake ba botlhe. Ntate ga a yo, go setse yo o di tsayang mo go nna. Ke a di bapola, ke di suge, mme ke reke ka tsona kgomo, ke apese banake. Ga ke di bake le ope. Ke tlhatlaganya dikaota, ke tseye koto ka go bedi."

Tlhaloso ya lewa le, ke gore, fa bana ba le mo kgannye, ka go bakisanya dithoto tsa batsadi ba bona, Moremogolo o bolela gore jaaka bana ba, ba se na rre le mmê, mogolo'a bona ke ene rraabona. Ke ene moabi wa sengwe le sengwe se se ka beng se tlogetswe ke batsadi. Fa a bolaile tau kgotsa nkwe, ga a beye dilo tse mo go ope, gone malome'a gwe ga a teng. O dira sengwe le sengwe se o se ratang ka tsona. O reka kgomo ka tsona, kampo a reke dikobo ka tsona, go apesa bana ba gagwe. Ke kgosi, ga a bake le ope sepe. O nna a feregantse maoto, a beile le mo godimo ga le lengwe, a dirile maoto a mabedi selo se le sengwe.

Lewa la boraro ke fa Moremogolo a ole a letse ka leteng. Puo ya gagwe ya re: "Phokwe a gowa, tshwene a gowa. Tshwene tona re ne re pagame lentswe,

re ile go fula mabupudu. Dikgetse tsa tlala mabuputswana. Ya re fa re fologa mo ntsweng, re na le bomoswenyana, ka relela mo letlapeng ka wa, mme kgetse ya me ya wela ka maforogotlho a matlapa, dikgetse ga sala go tletse tsa bomoswenyana."

Tlhaloso ya lewa le, ke go re, monna o lela ka go re e ne ya re fa morago ga loso la batsadi ba gagwe, ene le bomonnawe ba kgaoganngwa leruo la batsadi ba bona mme yo mongwe le yo mongwe a fiwa ka fa go neng go mo tshwanetse. Jaanong o bona e re fa dilo tsa gagwe di tshwanetse go ata, di boela kwa morago, di be di felela, mme go ntsifala tsa bomonnawe ba dule bahumi. Monna yo o lelang yo, ke ene tshwene tona, mme bomonnawe ke bona bomoswenyana.

Lewa la bone la Moremogolo, ke fa a ole ka lentle la tlhako. Fa a ole jaana ga a bue, go bua kgadi, mosadi wa gagwe. Puo ya ga kgadi ya re: "Ke thwagadima ya matlakela, di a tlaka, di a goroga, ga di modisa o lela tlala, di modisa yo o kgorang. Nna kana ke ile kwa maloba kwa. Ke fetile mosadi wa tshwene mo tseleng, mme ka re, mma, fa ke go feta maloba ke ya kwa, o bothile fa, a selo se sa gago ke bohumagadi kampo botshwakga. Maloba ke ne ke le ene mohumagadi tota, ke ikokotlela ka lore lwa tshipi. Jaanong ke tsere la motlhwane ka re ke ikokotlela ka lona, la be le robega.

La tshipi le lona le robegile, jaanong ga go kwa ke yang teng. Ke robegile leoto la boraro. Ke rile ke botsa bomme ke re, basadi bomma go bopiwa jang gore motho a tle a tshole? Nna ka re ke a bopa, ke bopa thokolo tsa badimo. Tsopa la me ga le eme. Ke tshwara fa, ke tshwere phoromphotlha."

Tlhaloso ya polelo ya ga kgadi ya re, dikgomo tse go laolwang ka ga tsona tse, ga di na molato ope. Se se mo go tsona ke bophelo jo bontle, mme di tla tsala, modisa wa tsona a gama, a ja, a kgora. Fa kgadi e re a ole jaana a bo a lebile kwa tlase ga dinoka, o bua ka go re: "Ke tlogetse phalana

kwa legogou. Ke bopile letsapa, ga le eme, jaanong ke tllile kwano go lona bomma, ka re letsopa le bopiwa jang. Ka re ke a bopa, thokolo tsa badimo. Ka re ke tshwara fa ke tshwara phoromphotlha."

Fa di bua jaana go laolwa mosadi, di supa gore mosadi yo go laolwang ka ga gagwe yo, o a lela mme selelo sa gagwe sa re, o re go kopana le monna, ga a a kutlelela sepe. Jaanong o batla gore bommaagwe ba mo tlhalosetse gore e tla re fa a tla kutlelela a dira eng. Mosadi yo wa batho o batla go tshwana le basadi ba bangwe, a tshola bana gore a tle a nne le monna wa gagwe.

Fa kgadi a wa a lebile kwa botlhabatsatsi a re: "Ke thwagadima ya mabona-tsatsi. A bona lesele le alaala diatla mo popelong ya ga mmaagwe. Mme ka mabona-a-ratsatsi, setlhare se kwa Bopedi kwa, se okometswe ke dingaka maloba, mme dingaka tsa tla di fufetse. Basadi, bommê, ba se bitsa mphogomphogo, mme fa se rengwa se tswa madi. Fa dingaka di tla hibitsa matlho jaana, bommê ba re ke majwe a mabedi a a ditserentsepe. Go sa tle dira, go tla tsie."

Fa kgadi a bua jaana, ke fa Jaro le mosadi wa gagwe ba fitlhile mebala jaaka Moremogolo." Fa e re Moremogolo a kaname jaana, ditaola tse dingwe le tsona tsa bo di ribegile mebala ya tsona, polelo ya gagwe e bua ka gore: "Ke motlhakola wa lekgorokgoro wa leupa la molelo. Namolela letlhakola le swa le theko tsa marumo. Ke bone nkwe morobeng, ka bona mabala, ka tshaba ka e le tau, e le katse e e bolayang."

Tlhaloso ya polelo e ke gore fa e re e laola jaana ga bo go laolwa motho, o bolela gore motho yo ga se motshedi, ke moswi. Fa e le kgomo e timetse, ga se e e ka tlholang e bonwa. Ka bokhutshwane ke gore motlhakola o supa gore ga go se ditaola di se buang, ke lefifi."

Nopolo e e fa godimo e, e supa fa e le boammaaruri, puo e e dirisiwang mo bongakeng jwa Setswana e le ya khupamarama, e le puo e e bofitlha, puo ya botshwantshi, puo ya papiso e bile e le puo e e sa tlwaelegang. Ga se puo ya ka metlha jaaka puo ya porosa, mme ke malepa a a batlang go lepololwa. Ke marara a a batlang go rarabololwa. Ga go motlhofo gore motho a e tlhaloganye ka pong ya leitlho fela. Pele fa o ka e tlhaloganya, o tshwanetse go akanya pele, wa batla tlhaloso ya yona fela jaaka diane, maele le dikapuo. Puo ya bongaka jwa Setswana ga e bitse seolo, seolo.

Fa ditaola di wetse fa fatshe, go laolwa motho kgotsa selo, go na le maboko a mawa a ditaola a a farologaneng. Maboko a, a mawa a ditaola a bofitlha, a dirisa puo ya papiso, ya botshwantshi le e e sa tlwaelegang. Maboko a, a dirisa puo ya diane, maele le dikapuo, puo e e batlang go tlhalosiwa pele fa e ka tlhaloganngwa. Go le gantsi motlhatlhojwa o tshwara bothata go tlhaloganya se tota ditaola le ngaka e se buang ka gone puo ya maboko a ditaola e se e e tlwaelegileng, mme ngaka e tshwanelwe ke go tlhalosetsa molwetse se ditaola di se buang ka puo ya ka metlha, e e tlwaelegileng.

Puo e e bofitlha e, ya ditaola e na le bokao, e na le se e se buang, ke ka moo lewa la ditaola lengwe le lengwe le na le leboko la lona, le le tlhalosiwang ke ngaka kwa morago. Sekao sa maboko a mawa a a farologaneng le ditlhaloso tsa ona, ke se se neetsweng fa godimo, mo go neng go neelwa maboko a mawa a a farologaneng a taola e, Moremogolo le ditlhaloso tsa maboko a mawa ao.

Dingaka tsa Setswana di na le puo e di e dirisang mo bongakeng jwa tsona, fela jaaka lenyalo kgotsa patlo ya lenyalo la Setswana le yona e na le puo e e rileng, ya khupamarama, e le yona e batlang go tlhalosiwa pele motho o ka e tlhaloganya.

7.1.3 Tiriso ya puo mo bogwereng le bojaleng

Ga go bonolo go ka tshwaela ka puo e e dirisiwang mo bojale le bokao jwa yona ka gonne go sena jaaka motho a ka utlwa tse tota di buiwang le tse di dirwang ka fa mophatong. Dilo tse dingwe ke sephiri sa bojale mme go re motho o di itse, ke go re o ye bojale. Ke sephiri e bile ke moila o mogolo wa bojale. Ka ntlha ya mabaka a, ga go sepe tota se sentsi se go ka tshwaelwang ka sona mabapi le puo le bokao jwa yona mo ntlheng e ya setso sa Batswana e.

7.1.4 Tiriso ya puo mo kgotleng ya Setswana

(a) Tsheko ya kgaogano

Tsheko e, ke nngwe ya ditsheko tse di masisi, tse di seng motlhofo mme ka gale di felela kwa kgotleng e kgolo e leng ya kgosi. Tsheko e simolola mo motseng wa baseki, ke gqre metse ya baseki ka bobedi, e leng monna le mosadi. Batsadi ba malapa a mabedi ba a kopana mme ba reetse dilelo tsa bana ka bobedi. Ka nako e nngwe mongongoregi ke monna, mo gongwe ke mosadi kgotsa botlhe ka bobedi ke bongongoregi. Gantsi tsheko ya mofuta o, e tsamaisiwa le go laolwa ke malomaatsona, ka e le ena mojaditlhogo a tswa go batla ngwetsi e bile e le ena yo o ntseng a rulaganya morero o wa lenyalo o. Malomaatsona wa mosetsana o tla simolola ka go re: "Bagaetsho re kokoane fa, re le batsadi ba bana, go tla go tsereganya le go tlhatlola pitsa mo isong.

Kana Motswana a re ngwana sejo o a tlhakanelwa, kgomo e bolawa ke setsetse. A boe a re, e iphutha metlhala e le nosi, fa e na le malawana ke mafaratlhatlha. Bagaetsho kgomo mogobeng, e wetswa ke namane. Motse wa bana ba rona o a swa, o a rora, ga re itse go re go tseneng

fa gare ga bona. Botshelo jwa bona ga e sa tlhole e le jole jwa maloba, gompiano ke jwa katse le peba. Bana ga ba robale, go lala go tsogile modumo o o boitshegang mo tlong. Ba jana ka meno e se diphologolo. Ke bano ba fa, re ka ba ikutlwela. Pulane a re ga itse boroko. A re Modise o lala nageng e kete phage. Fa a sa lala nageng, o tla gae mme a fete a ba iteye fela ka mpa ya mabele-mabelega-dikhutsana e be e le bosigo jo ba tla lalang ba sa bo bona. A ba tlhodia, a ba roga ditlhapa, ngwana le mmaagwe go tshwana fela, a ba itaya mme ba se na molato."

Malomaamosimane ena a bo a araba ka gore: "Re a utlwa bagogwadi, ngwana wa rona Pulane ga a bolo go re bolelela mathata a lelapa la gagwe, mme re lekile go bua le mosimane yo Modise mme go tsena ka fa, go tswe ka fa. Rona bagaetsho ditlhale di re feletse morutsheng re feletswe ke maano, re buile e bile re omeletse magalapa.

Lo re neetse sego se sa metsi se, se sa dutle, se se na le lengapo. Gompiano sego se, se a dutla ka ntlha ya tiriso e e botlhaswa ya sego se, ka Modise. Ga go se re ka tlholang re se bua boleele bagaetsho fa e se go fetisetsa kgetse kwa kgotleng ya kgosi ke wetse bagaetsho." Kgetse e tla isiwa kwa kgotleng e kgolo ya kgosi mme go tsewe tsela e e tserweng fa kgetse e ne e sekwa ke malapa a mabedi. Monna le mosadi ba newa sebaka sa go tlhagisa dilelo kgotsa dingongorego tsa bona mme kwa bofelong kgosi a ntshe katlholo. Kgosi o tla re: "Bagaetsho bana lo ba ikutlwetse, maikutlo a ile magoletsa, ga e sa tlhole e le ba le ba maloba fa ba ne ba nyalana. Fa, tlhase e le ya lorato, e timile, ga go jaaka re ka tlhola re e tlhosetsa.

Bana ba, ba tla bolaana. Fa re sa tlhokomele, setopo se tla tswa mo tlong. Jaanong nna ka re a bana ba letlwe go kgaogana mme ba kgaogane dithoto tsa ntlo le tse dingwe mme monna ena a tswelele ka go jesa bana."

Fa kgosi e athlotse jaana, ga go yo o ka tlholang a ganetsa, kgetse e a fela.

7.2 Bokhutlo

Go itshupa sentle go totobetse, gore puo e mebalabala e bile e ka dirisiwa ka mekgwa e e farologaneng, mo mekgapheng e e farologaneng jaaka lenyalo, bongaka, kgotla, bogwera le bojale mme e senola bokao jo bo farologaneng. Puo e senola makunutu, magonego le maikutlo a motho. Puo ga e mmalamongwe fela, ke go re ga e nngwe fela, e kgona go tlhagelela ka mekgwa le sebopego se se farologaneng. Mekgwa le sebopego se puo e se tsayang kgotsa e tlhagelelang ka sona, se laolwa fela ke gore puo eo e buiwa ke mang, leng, kae le mo mokgapheng ofe.

Ntlha e, ya sebopego kgotsa mebala ya puo, e bonagetse mo dintlheng tsa setso jaaka lenyalo, bongaka, kgotla, bogwera le bojale, jaaka go ne go sekasekwa tiriso ya puo mo go tsona. Go itshupile sentle gore puo e e dirisiwang mo mererong ya dintlha tse tsa setso tse, ga se puo ya ka metlha, puo ya porosa kgotsa ya ntete-foo. Ke puo e e bofitlha, e e tletseng botshwantshi (imagery), e e sa bitseng seolo, seolo. Ke puo e e moro, e e humileng bokao. Tiriso ya puo mo dintlheng tse e farologana go tswa go ntlha e nngwe, go ya go e nngwe.

Lenyalo la Setswana, bogolo jang mo patlong le mo taong le na le mofuta o o rileng wa puo, fela jalo ka bongaka jwa Setswana. Ngaka ya Setswana e na le mokgwa o o rileng wa go boka ditaola le go di tlhalosa. Ngaka e, e dirisa mofuta o o rileng wa puo, puo ya khupamarama-ke-swa-nayo. puo e e dirisiwang mo kgotleng kgotsa tsheko ya Setswana le yona ga

se ya ka metlha. Ke puo ya botshwantshi, e Motswana a supang bokgeleke, bothakga, manontlhotlho, matsetseleko le bomankge mo puong ya gaabo ka yona.

Se se itumedisang ke gore puo e e dirisiwang mo dintlheng tse, e na le bokao jo bo farologaneng e bile e senola maikutlo a a farologaneng a mmui. Puo e e dirisiwang mo dintlheng tse tsa setso tse, e senola setso sa Motswana le ka moo Motswana a kgonang go tshameka le go temekisa puo ya gaabo ka teng.

Trudgill (1986:13) o bua nnete fa a re: "Language is not simply a means of communicating information about the weather or any other subject. It is also a very important means of expressing culture." Ka setso, dintlha tse, kgotsa morero wa lenyalo, bongaka, kgotla, bogwera le bojale, ga se morero wa bananyana, ke morero wa bagolo, mme ke ka moo go dirisiwang puo ya bogolo kgotsa e e ka tlhaloganngwang ke bagolo fela. Dintlha dingwe mo mererong e, ke khupamarama, ke phitlhela nama ya serotswana, ga di a tshwanna go utlwiwa ke bana, ke ka moo go dirisiwang puo e e bofitlha. Puo e e dirisiwang mo mererong wa dintlha tse tsa setso tse, e senola maikutlo a a farologaneng, jaaka lorato, kutlobotlhoko, boitumelo jalo le jalo.

Fa mo patlong ya lenyalo la Setswana go twe go batliwa "sego sa metsi", se, se supa lorato mo mosetsaneng yo o batliwang. Fa lewa le ditaola le re "pelo-tshweu-tshega-tshega, pelo boela mannong mmatla-sa-gagwe o se bone" se, se supa boitumelo. Mo bogwereng fa go opelwa pina e e reng "Mmaago o apeile pherere", fa o le Motswana o isitse ngwana kwa bogwera, o simolola go tlhobaela, o a tshoga, ka jaana pina e, e kaya kutlobotlhoko, e kaya gore go na le yo o swetseng kwa thabeng mme o itlhoboge.

Sedika sa Lehurutshe, se santse se tshegeditse ngwao, meetlo le setso sa Setswana mo mererong wa dintlha tse. Go santse go latelwa thulaganyo yotlhe

e e tshwanetseng, go lalediwa le go rerisa botlhe ba ba amegang mme go dirisiwa puo e e hupileng e bile e humile setso. Go santse go ipelwa ka setso le ka Setswana se se tlhololo, se se sa pekanngwang ka dipuo tse dingwe. Ngwao Boswa. Aijo!!

8. SUMMARY

An analysis of the sociolinguistic approach in the Batswana Cultural aspects such as marriage, witchdoctor's language, the chief's kraal and initiation school in Lehurutshe.

8.1 The aim

The overriding aim of this research work is to show and demonstrate the role played by language and its importance in the development and preservation of culture. Culture is a very crucial reflection of the society. It is a mirror that projects our behaviour, dignity and integrity. It is a precious heritage of every nation. The aim is to show how language usage can be manipulated, the different colours and turns language can take when used in different situations, occasions and purposes. The language used in negotiating lobolla in marriage is totally different from the language used by the witchdoctor to explain the mysteries, messages and stories told by his bones.

The language can affect a society by influencing or even controlling the world view of its speakers. Linguistic sex varieties arise because, as people have already seen, that language, as a social phenomenon, is closely related to social attitudes. Men and women are socially different in that society lays down different social roles for them and expects different behaviour patterns from them. Language simply reflects this social fact. Men's and women's speech, as we have demonstrated is not only different women's speech is also (socially) "better" than men's speech.

This is a reflection of the fact that, generally speaking, more "correct" social behaviour is expected of women.

Greater value is placed on the achievement of males than on those of the females and men get more public recognition than women do, hence men's names have acquired more symbolic value.

These, then, are some of the ways in which society acts upon language and possibly, in which language acts upon society. Language is very much a cultural phenomenon. A study of language totally without reference to its cultural context inevitably leads to the omission of some of the more complex and interesting aspects of language and to the loss of opportunities for further theoretical progress. One of the main factors that has led to the growth of sociolinguistics research has been the recognition of the importance of the fact that language is a very variable may have as much to do with culture as with language. A language is not a simple, single code used in the same manner by all people in all situations and linguistics has now arrived at a stage where it is both possible and beneficial to begin to tackle this complexity.

Language is not simply a means of communicating information about the weather or any other subject. It is also a very important means of expressing and preserving culture.

The values as a cultural phenomenon can also have an effect on its language. The most interesting way in which this happens is through the phenomenon known as Taboo. Taboo can be characterized as being concerned with the behaviour which is believed to be supernaturally forbidden or regarded as immoral or improper, it deals with behaviour which is prohibited or inhibited in an apparently irrational manner. In language taboo is associated with things which are not said and in particular with words and expressions which are not used. In practice, of course, this simply means that there

are inhibitions about the normal use of items of this kind, if they were not said at all, they could hardly remain in the language.

Our accent and speech generally show what part of the country a person comes from and what sort of background he has. People may even give some indication of certain of their ideas and attitudes and all of this information can be used by the people they are speaking with, to help them formulate an opinion about them.

The social environment can also be reflected in the language and can often have an effect on the structure of the vocabulary.

8.2 Method

The research work was done in the district of Lehurutshe and its villages. The people of Lehurutshe were listened to, using the language in matters pertaining to marriage, initiation school, cases handled at the chief's kraal and how the witchdoctor communicates with his bones. Much attention was also paid to the meaning of this language, its significance in the projection and development of culture.

Interviews were conducted on various people. The other method used was the distribution of questionnaires to various people in Lehurutshe.

8.3 Conclusion

By means of adequate proof obtained from the interviews conducted on various people and questionnaires distributed to people of different social and educational standing, conclusion has been drawn that language is not simply a means of communicating information about the weather or any other subject. It is also a very important means of expressing

and preserving culture. Language usage differs from situation to situation, purpose to purpose and occasion to occasion.

The social environment can also be reflected in the language and can often have an effect on the structure of the vocabulary. The accent and speech generally show what part of the country people come from and what sort of background they have. Linguistic sex varieties arise because, as people have already seen that language as a social phenomenon, is closely related to social attitudes.

A language can affect a society by influencing or even controlling the world-view of its speakers.

Breutz, P.L. 1953. The Tribes of Marico District.
Government Printer, Pretoria.

Cole, D.T. 1987. Introduction to Tswana Grammar.
Longman Penguin, Cape Town.

Finnegan, R.H. 1970. Oral literature in Africa.
Claredon Press, Oxford.

Finnegan, R.H. 1977. Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social
Context. Cambridge University Press, Cambridge.

Fortune, L.N. 1980. The teaching of Setswana. In: Mawasha, 1980.

Hoijer, H. 1967. Language in Culture. U.S.A.

Lekhela, E.P. & Seboni, M.O.M. 1988. Boka Sentle. Via Afrika Limited,
Pretoria.

Leseyane, P. 1987. Letlhaku le legologolo. J.L. Van Schaik, Pretoria.

Lestrade, G.P. 1946. Traditional Literature. The Bantu speaking tribes
of Southern Africa, onder redaksie van I. Schapera. Kaapstad.

Lestrade, G.P. 1980. Description of Mother Tongue In: Mawasha, 1980.

Lewis, L.J. 1980. The teaching of Setswana. In Mawasha, 1980.

Magoleng, B.D. 1974. Ke a go bolelela. J.L. Van Schaik, Pretoria.

Malepe, A.T. 1975. Setswana sa borre. Educum Publishers, Johannesburg.

Malope, R.M. 1987. Mmualebe. Vista University, Mamelodi.

- Matsepe, O.K. 1968. Kgotla o mone. J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Matsepe, O.K. 1971. Molodi wa Thaga. J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Matsepe, O.K. 1975. Molodi wa Mogami. J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Matsepe, O.K. 1976. Todi ya dinose. J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Modise, D.M. 1976. Gareng ga Metswi. J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Mogapi, K. 1981. Sefalana sa ditso tsa Setswana. Longman Penguin, Cape Town.
- Mogapi, K. 1988. Tshekatsheko ya dikwalo, Motshameko. Longman Botswana (Pty) Ltd, Gaborone.
- Mogapi, K. 1990. Tshekatsheko ya Poko ya Setswana. Gaborone Printing Works, Gaborone.
- Moloto, D.P. 1940. Mokwena. National Book Printers, Johannesburg.
- Monyaise, D.P.S. 1987. Bogosi Kupe. J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Monyaise, D.P.S. 1989. Marara. J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Mophatlane, R.I. Ntsime J.M. 1987. Segaetsho. Via Afrika Limited, Goodwood.
- Motlhasedi, G.C. 1988. Dikgang tse Pedi. J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Ngugi, T. 1990. Mosola wa dikwalo mo setšhabeng. In: Morongwa, Vol. 12, No. 10, 1990.
- Ntsime, J.M. 1988. Lenyalo la Setswana. Craft Press, Mmabatho.

- Pelele, K.J. 1987. Boswa buka 4, No. 1. Language Bureau, Mmabatho.
- Power, L. 1990. Mosola wa dikwalo mo setshabeng. In: Morongwa, Vol. 12, No. 10, 1990.
- Ratshefola, E.R. 1990. Boswa buka 8, No. 1. Language Bureau, Mmabatho.
- Ratshefola, E.R. 1991. Boswa buka 9, No. 2 Language Bureau, Mmabatho.
- Schapera, I. 1938. Ditiragalo tsa merafe ya Batswana. Lovedale Press, Johannesburg.
- Schapera, I. 1939. Mekgwa le melao ya Batswana. Lovedale Press, Johannesburg.
- Schapera, I. 1965. Praise-poems of Tswana Chiefs. Lovedale Press, Johannesburg.
- Seboni, M.O.M. 1962. Diane le maele a Setswana. Lovedale Press. Johannesburg.
- Seboni, M.O.M. 1967. Koketsa-kitso ya Setswana. Bona Press Ltd, Johannesburg.
- Setshedi, J.E. 1980. Ka ga dikwalo tsa Setswana. Craft Press, Mmabatho.
- Setshedi, J.E. 1982. Ithuteng Setswana. Craft Press, Mmabatho.
- Setshedi, J.E. et al. 1988. Setswana Terminology and orthography No. 4. Government Printers, Pretoria.
- Smith, P. 1981. Language, the sexes and society. Government Printer, Pretoria.
- Stow, R.M. 1953. The native races of South Africa. Government Printer, Pretoria.

Trudgill, P. 1986. An introduction to language and society, Sociolinguistics. Penguin Books, New York.

Venter, E.A. 1980. Description of mother tongue. In: Mawasha, 1980.

West, M. 1980. Description of mother tongue. In: Mawasha, 1980.

Westermann, M. 1980. The teaching of Setswana. In: Mawasha, 1980.

Wookey, A.J. 1935. Dingwao le fa e le dipolelo ka ga ditso tsa Setswana. (The History of the Bechuana). Published by the South African District Committee of the London Missionary Society at the Book Room Tigerkloof Native Institution Vryburg, Cape Colony.

Ziervogel, F. 1980. The teaching of Setswana. In Mawasha, 1980.